

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما الصلوة والسلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

قاموس قرآن

علی اکبر قرشی بنایی

جلد ۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قاموس قرآن

نویسنده:

علی اکبر قرشی

ناشر چاپی:

دارالکتب الاسلامیه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۱	قاموس قرآن جلد ۲
۲۱	مشخصات کتاب
۲۱	اشاره
۲۱	ج؛ ج ۲، ص: ۱
۲۱	جیم؛ ج ۲، ص: ۱
۲۲	جَار؛ ج ۲، ص: ۱
۲۲	جَب؛ ج ۲، ص: ۱
۲۲	جبت؛ ج ۲، ص: ۱
۲۲	جبر؛ ج ۲، ص: ۲
۲۳	جبریل؛ ج ۲، ص: ۵
۲۴	جیل؛ ج ۲، ص: ۶
۲۴	اشاره
۲۴	کوهها میخهای زمین‌اند؛ ج ۲، ص: ۷
۲۶	کوهها خدا را تسبیح میکنند؛ ج ۲، ص: ۹
۲۶	کوهها در قیامت ریز ریز و سراب میشوند؛ ج ۲، ص: ۱۱
۲۷	این آیه نیز در خور دقت است؛ ج ۲، ص: ۱۱
۲۸	جبله؛ ج ۲، ص: ۱۴
۲۸	جین؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۸	جبه؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۸	جبی؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۹	جث؛ ج ۲، ص: ۱۷
۲۹	جشم؛ ج ۲، ص: ۱۷

۳۰	جشی: ج ۲، ص: ۱۷
۳۰	جحد: ج ۲، ص: ۱۸
۳۰	جحم: ج ۲، ص: ۱۹
۳۱	جذث: ج ۲، ص: ۲۰
۳۱	جذّ: ج ۲، ص: ۲۰
۳۲	جذّار: ج ۲، ص: ۲۲
۳۲	جدل: ج ۲، ص: ۲۲
۳۲	جذّ: ج ۲، ص: ۲۳
۳۲	جذع: ج ۲، ص: ۲۳
۳۳	جذوة: ج ۲، ص: ۲۴
۳۳	جرح: ج ۲، ص: ۲۴
۳۳	جراد: ج ۲، ص: ۲۵
۳۴	جزّ: ج ۲، ص: ۲۶
۳۴	جرز: ج ۲، ص: ۲۶
۳۴	جرع: ج ۲، ص: ۲۷
۳۵	جُرف: ج ۲، ص: ۲۷
۳۵	جرم: ج ۲، ص: ۲۷
۳۶	جری: ج ۲، ص: ۳۰
۳۷	جزء: ج ۲، ص: ۳۴
۳۸	جزع: ج ۲، ص: ۳۴
۳۸	جزاء: ج ۲، ص: ۳۵
۳۹	جسد: ج ۲، ص: ۳۷
۳۹	جس: ج ۲، ص: ۳۸
۴۰	جسم: ج ۲، ص: ۳۸

۴۰	جعل: ج ۲، ص: ۳۸
۴۰	جفاء: ج ۲، ص: ۴۰
۴۱	جفن: ج ۲، ص: ۴۰
۴۱	جفوه: ج ۲، ص: ۴۰
۴۱	جلب: ج ۲، ص: ۴۰
۴۲	جالوت: ج ۲، ص: ۴۲
۴۲	جلد: ج ۲، ص: ۴۲
۴۳	جلس: ج ۲، ص: ۴۴
۴۳	جلال: ج ۲، ص: ۴۵
۴۳	جلو: ج ۲، ص: ۴۶
۴۴	جمع: ج ۲، ص: ۴۷
۴۴	جمد: ج ۲، ص: ۴۷
۴۴	جمع: ج ۲، ص: ۴۷
۴۵	مجمع البحرين: ج ۲، ص: ۴۸
۴۵	جمعه: ج ۲، ص: ۴۹
۴۶	جمل: ج ۲، ص: ۵۱
۴۶	جمله: ج ۲، ص: ۵۲
۴۷	جمال: ج ۲، ص: ۵۲
۴۷	جم: ج ۲، ص: ۵۲
۴۷	جنب: ج ۲، ص: ۵۳
۴۸	جناح: ج ۲، ص: ۵۴
۴۹	جند: ج ۲، ص: ۵۸
۵۰	جنف: ج ۲، ص: ۶۰
۵۱	جَنِّ: ج ۲، ص: ۶۱

۵۱	جَنّ: ج ۲، ص: ۶۱
۵۱	اشاره
۵۴	رانده شدن جنّ: ج ۲، ص: ۶۸
۵۵	جانّ: ج ۲، ص: ۷۲
۵۶	جَنّت: ج ۲، ص: ۷۴
۵۶	اشاره
۵۶	جَنّت آخرت: ج ۲، ص: ۷۴
۵۷	جنى: ج ۲، ص: ۷۷
۵۸	جهد: ج ۲، ص: ۷۷
۵۸	جهر: ج ۲، ص: ۷۹
۵۹	جهاز: ج ۲، ص: ۸۰
۵۹	جهل: ج ۲، ص: ۸۰
۶۱	جهنّم: ج ۲، ص: ۸۴
۶۱	اشاره
۶۱	جهنّم سخن میگوید: ج ۲، ص: ۸۵
۶۲	جوب: ج ۲، ص: ۸۶
۶۲	جود: ج ۲، ص: ۸۷
۶۳	جار: ج ۲، ص: ۸۸
۶۳	جوز: ج ۲، ص: ۸۹
۶۳	جوس: ج ۲، ص: ۸۹
۶۴	جوع: ج ۲، ص: ۸۹
۶۴	جوف: ج ۲، ص: ۹۰
۶۴	جوّ: ج ۲، ص: ۹۰
۶۴	جاء: ج ۲، ص: ۹۰

۶۴	جیب: ج ۲، ص: ۹۱
۶۵	جید: ج ۲، ص: ۹۲
۶۵	ح؛ ج ۲، ص: ۹۳
۶۵	حاء: ج ۲، ص: ۹۳
۶۵	حب: ج ۲، ص: ۹۳
۶۶	حب: ج ۲، ص: ۹۵
۶۶	حبر: ج ۲، ص: ۹۵
۶۷	حبس: ج ۲، ص: ۹۶
۶۷	حبط: ج ۲، ص: ۹۶
۶۸	حیک: ج ۲، ص: ۹۹
۶۸	حیل: ج ۲، ص: ۹۹
۶۹	حتم: ج ۲، ص: ۱۰۲
۷۰	حتی: ج ۲، ص: ۱۰۳
۷۰	حث: ج ۲، ص: ۱۰۳
۷۰	حجب: ج ۲، ص: ۱۰۳
۷۱	حج: ج ۲، ص: ۱۰۵
۷۱	اشاره
۷۱	حج اکبر: ج ۲، ص: ۱۰۶
۷۲	حجر: ج ۲، ص: ۱۰۸
۷۳	حجز: ج ۲، ص: ۱۱۱
۷۴	حَدَب: ج ۲، ص: ۱۱۱
۷۴	حدث: ج ۲، ص: ۱۱۱
۷۴	حد: ج ۲، ص: ۱۱۲
۷۴	حدق: ج ۲، ص: ۱۱۳

۷۵	حذر: ج ۲، ص: ۱۱۳
۷۵	حرب: ج ۲، ص: ۱۱۴
۷۵	اشاره
۷۵	محارب و حدّ او: ج ۲، ص: ۱۱۴
۷۶	حرث: ج ۲، ص: ۱۱۶
۷۶	حرج: ج ۲، ص: ۱۱۶
۷۷	حرد: ج ۲، ص: ۱۱۸
۷۷	حَرّ: ج ۲، ص: ۱۱۸
۷۷	حَرّ: ج ۲، ص: ۱۱۸
۷۷	حریر: ج ۲، ص: ۱۱۸
۷۸	حرس: ج ۲، ص: ۱۱۹
۷۸	حرص: ج ۲، ص: ۱۱۹
۷۸	حرض: ج ۲، ص: ۱۲۰
۷۸	حرف: ج ۲، ص: ۱۲۰
۷۹	حرق: ج ۲، ص: ۱۲۱
۷۹	حرک: ج ۲، ص: ۱۲۲
۷۹	حرام: ج ۲، ص: ۱۲۲
۸۱	حری: ج ۲، ص: ۱۲۶
۸۱	حزب: ج ۲، ص: ۱۲۶
۸۱	حزن: ج ۲، ص: ۱۲۶
۸۲	حسب: ج ۲، ص: ۱۲۷
۸۲	اشاره
۸۲	بَغَيْرِ حِسَابٍ یعنی چه؟ ج ۲، ص: ۱۲۷
۸۴	حسد: ج ۲، ص: ۱۳۱

۸۴	حسر: ج ۲، ص: ۱۳۲
۸۴	حس: ج ۲، ص: ۱۳۳
۸۵	حسم: ج ۲، ص: ۱۳۴
۸۵	حُسن: ج ۲، ص: ۱۳۴
۸۵	اشاره
۸۶	توجه: ج ۲، ص: ۱۳۷
۸۷	اما حساب خیر و شر: ج ۲، ص: ۱۳۸
۸۷	چرا خدا شر میافریند؟: ج ۲، ص: ۱۳۹
۸۸	أسماء حسنی: ج ۲، ص: ۱۴۱
۸۹	حشر: ج ۲، ص: ۱۴۴
۹۰	حصب: ج ۲، ص: ۱۴۶
۹۰	ححصص: ج ۲، ص: ۱۴۷
۹۱	حصد: ج ۲، ص: ۱۴۷
۹۱	حصر: ج ۲، ص: ۱۴۷
۹۱	حصول: ج ۲، ص: ۱۴۸
۹۲	حصن: ج ۲، ص: ۱۴۹
۹۲	حصا: ج ۲، ص: ۱۵۰
۹۳	حضر: ج ۲، ص: ۱۵۱
۹۳	حَضّ: ج ۲، ص: ۱۵۱
۹۳	حطب: ج ۲، ص: ۱۵۱
۹۳	حطط: ج ۲، ص: ۱۵۲
۹۴	حطم: ج ۲، ص: ۱۵۳
۹۴	حظر: ج ۲، ص: ۱۵۳
۹۴	حَظّ: ج ۲، ص: ۱۵۴

۹۴	حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۴
۹۵	حفر: ج ۲، ص: ۱۵۴
۹۵	حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۵
۹۵	حرف: ج ۲، ص: ۱۵۶
۹۶	حفو: ج ۲، ص: ۱۵۷
۹۶	حقب: ج ۲، ص: ۱۵۷
۹۶	حقف: ج ۲، ص: ۱۵۸
۹۶	حقی: ج ۲، ص: ۱۵۸
۹۷	حکم: ج ۲، ص: ۱۶۰
۹۸	حکمه: ج ۲، ص: ۱۶۳
۹۹	حکیم: ج ۲، ص: ۱۶۴
۹۹	محکم: ج ۲، ص: ۱۶۵
۹۹	حلف: ج ۲، ص: ۱۶۵
۱۰۰	حلق: ج ۲، ص: ۱۶۶
۱۰۰	حلقوم: ج ۲، ص: ۱۶۶
۱۰۰	حل: ج ۲، ص: ۱۶۶
۱۰۰	حلم: ج ۲، ص: ۱۶۷
۱۰۱	حلیم: ج ۲، ص: ۱۶۸
۱۰۱	حلی: ج ۲، ص: ۱۶۹
۱۰۱	حامیم: ج ۲، ص: ۱۶۹
۱۰۲	حماء: ج ۲، ص: ۱۷۰
۱۰۳	حمد: ج ۲، ص: ۱۷۲
۱۰۴	احمد: ج ۲، ص: ۱۷۵
۱۰۶	حمار: ج ۲، ص: ۱۸۱

۱۰۷	حمل: ج ۲، ص: ۱۸۱
۱۰۸	حمم: ج ۲، ص: ۱۸۴
۱۰۸	بحموم: ج ۲، ص: ۱۸۴
۱۰۸	حمی: ج ۲، ص: ۱۸۵
۱۰۹	حام: ج ۲، ص: ۱۸۵
۱۰۹	حمیة: ج ۲، ص: ۱۸۶
۱۰۹	حنث: ج ۲، ص: ۱۸۶
۱۱۰	حنجر: ج ۲، ص: ۱۸۷
۱۱۰	حنذ: ج ۲، ص: ۱۸۷
۱۱۰	حنف: ج ۲، ص: ۱۸۷
۱۱۰	حنک: ج ۲، ص: ۱۸۸
۱۱۱	حنن: ج ۲، ص: ۱۸۹
۱۱۱	حنین: ج ۲، ص: ۱۸۹
۱۱۱	حوب: ج ۲، ص: ۱۹۰
۱۱۲	حوت: ج ۲، ص: ۱۹۱
۱۱۲	حاجة: ج ۲، ص: ۱۹۱
۱۱۲	حوذ: ج ۲، ص: ۱۹۱
۱۱۲	حور: ج ۲، ص: ۱۹۲
۱۱۲	اشاره
۱۱۲	زنان بهشتی: ج ۲، ص: ۱۹۲
۱۱۳	حواریون: ج ۲، ص: ۱۹۵
۱۱۴	حوز: ج ۲، ص: ۱۹۵
۱۱۴	حوش: ج ۲، ص: ۱۹۵
۱۱۴	حوط: ج ۲، ص: ۱۹۶

۱۱۵	حول: ج ۲، ص: ۱۹۸
۱۱۷	حوایا: ج ۲، ص: ۲۰۴
۱۱۸	حوا: ج ۲، ص: ۲۰۵
۱۱۸	حیث: ج ۲، ص: ۲۰۵
۱۱۸	حید: ج ۲، ص: ۲۰۵
۱۱۸	حیران: ج ۲، ص: ۲۰۶
۱۱۹	حیص: ج ۲، ص: ۲۰۶
۱۱۹	حیض: ج ۲، ص: ۲۰۶
۱۲۰	حیف: ج ۲، ص: ۲۰۸
۱۲۰	حیق: ج ۲، ص: ۲۰۸
۱۲۰	حین: ج ۲، ص: ۲۰۹
۱۲۰	حی: ج ۲، ص: ۲۱۰
۱۲۲	حیاء: ج ۲، ص: ۲۱۵
۱۲۳	یحیی: ج ۲، ص: ۲۱۵
۱۲۳	حیه: ج ۲، ص: ۲۱۶
۱۲۳	خ: ج ۲، ص: ۲۱۷
۱۲۳	خاء: ج ۲، ص: ۲۱۷
۱۲۳	خبء: ج ۲، ص: ۲۱۷
۱۲۴	خبت: ج ۲، ص: ۲۱۸
۱۲۴	خبث: ج ۲، ص: ۲۱۸
۱۲۵	خبر: ج ۲، ص: ۲۲۰
۱۲۵	خیز: ج ۲، ص: ۲۲۱
۱۲۶	خبط: ج ۲، ص: ۲۲۱
۱۲۶	خبل: ج ۲، ص: ۲۲۳

۱۲۷	خبو: ج ۲، ص: ۲۲۳
۱۲۷	ختر: ج ۲، ص: ۲۲۴
۱۲۷	ختم: ج ۲، ص: ۲۲۴
۱۲۷	اشاره
۱۲۸	خاتمیت آنحضرت؛ ج ۲، ص: ۲۲۷
۱۲۹	خدد: ج ۲، ص: ۲۲۹
۱۲۹	اشاره
۱۲۹	اصحاب اخدود؛ ج ۲، ص: ۲۳۰
۱۳۰	خدع: ج ۲، ص: ۲۳۱
۱۳۱	خدن: ج ۲، ص: ۲۳۲
۱۳۱	خذل: ج ۲، ص: ۲۳۳
۱۳۱	خرب: ج ۲، ص: ۲۳۳
۱۳۲	خروج: ج ۲، ص: ۲۳۴
۱۳۲	خردل: ج ۲، ص: ۲۳۵
۱۳۲	خرر: ج ۲، ص: ۲۳۶
۱۳۳	خرص: ج ۲، ص: ۲۳۶
۱۳۳	خرطوم: ج ۲، ص: ۲۳۷
۱۳۳	خرق: ج ۲، ص: ۲۳۸
۱۳۴	خزن: ج ۲، ص: ۲۳۸
۱۳۵	خزی: ج ۲، ص: ۲۴۰
۱۳۵	خسأ: ج ۲، ص: ۲۴۱
۱۳۵	خسر: ج ۲، ص: ۲۴۲
۱۳۷	خسف: ج ۲، ص: ۲۴۶
۱۳۸	خشب: ج ۲، ص: ۲۴۸

۱۳۸	خشع: ج ۲، ص: ۲۴۸
۱۳۹	خشیه: ج ۲، ص: ۲۵۰
۱۴۰	خصص: ج ۲، ص: ۲۵۲
۱۴۰	خصف: ج ۲، ص: ۲۵۳
۱۴۱	خصم: ج ۲، ص: ۲۵۴
۱۴۱	خضد: ج ۲، ص: ۲۵۶
۱۴۲	خضره: ج ۲، ص: ۲۵۶
۱۴۲	خضع: ج ۲، ص: ۲۵۷
۱۴۳	خطأ: ج ۲، ص: ۲۵۸
۱۴۴	خطب: ج ۲، ص: ۲۶۱
۱۴۴	خط: ج ۲، ص: ۲۶۳
۱۴۵	خطف: ج ۲، ص: ۲۶۳
۱۴۵	خطو: ج ۲، ص: ۲۶۴
۱۴۶	خفت: ج ۲، ص: ۲۶۵
۱۴۶	خفض: ج ۲، ص: ۲۶۶
۱۴۶	خفف: ج ۲، ص: ۲۶۶
۱۴۷	خفی: ج ۲، ص: ۲۶۷
۱۴۸	خلد: ج ۲، ص: ۲۷۰
۱۴۸	اشاره
۱۴۹	قابل دقت: ج ۲، ص: ۲۷۲
۱۵۰	چند مسئله: ج ۲، ص: ۲۷۶
۱۵۲	خلص: ج ۲، ص: ۲۷۹
۱۵۳	خلط: ج ۲، ص: ۲۸۱
۱۵۳	خلع: ج ۲، ص: ۲۸۳

۱۵۴	خلف: ج ۲، ص: ۲۸۴
۱۵۴	اشاره
۱۵۵	بشر خلیفه الله است؛ ج ۲، ص: ۲۸۷
۱۵۶	اختلاف ممدوح و مذموم؛ ج ۲، ص: ۲۹۰
۱۵۷	خلق: ج ۲، ص: ۲۹۲
۱۵۹	خلل: ج ۲، ص: ۲۹۶
۱۵۹	خلو: ج ۲، ص: ۲۹۷
۱۶۰	خمد: ج ۲، ص: ۲۹۸
۱۶۰	خمر: ج ۲، ص: ۲۹۹
۱۶۰	اشاره
۱۶۱	شراب بهشت؛ ج ۲، ص: ۲۹۹
۱۶۱	خمر شراب مخصوص نیست؛ ج ۲، ص: ۳۰۰
۱۶۱	جریان تحریم خمر؛ ج ۲، ص: ۳۰۱
۱۶۳	خمس: ج ۲، ص: ۳۰۵
۱۶۴	خمص: ج ۲، ص: ۳۰۷
۱۶۴	خمط: ج ۲، ص: ۳۰۷
۱۶۵	خنزیر: ج ۲، ص: ۳۰۸
۱۶۵	خنس: ج ۲، ص: ۳۰۸
۱۶۶	خندق: ج ۲، ص: ۳۱۱
۱۶۶	خوار: ج ۲، ص: ۳۱۱
۱۶۶	خوض: ج ۲، ص: ۳۱۱
۱۶۷	خوف: ج ۲، ص: ۳۱۲
۱۶۷	خول: ج ۲، ص: ۳۱۳
۱۶۷	خون: ج ۲، ص: ۳۱۴

۱۶۸	خوی: ج ۲، ص: ۳۱۶
۱۶۹	خیبۀ: ج ۲، ص: ۳۱۷
۱۶۹	خیر: ج ۲، ص: ۳۱۷
۱۷۰	خیط: ج ۲، ص: ۳۱۹
۱۷۰	خیل: ج ۲، ص: ۳۱۹
۱۷۱	خیمه: ج ۲، ص: ۳۲۱
۱۷۱	د، ج ۲، ص: ۳۲۲
۱۷۱	دال: ج ۲، ص: ۳۲۲
۱۷۱	دأب: ج ۲، ص: ۳۲۲
۱۷۱	دب: ج ۲، ص: ۳۲۳
۱۷۳	دبر: ج ۲، ص: ۳۲۶
۱۷۴	دثر: ج ۲، ص: ۳۲۹
۱۷۴	دحر: ج ۲، ص: ۳۲۹
۱۷۴	دحض: ج ۲، ص: ۳۳۰
۱۷۵	دحو: ج ۲، ص: ۳۳۰
۱۷۵	دخر: ج ۲، ص: ۳۳۱
۱۷۵	دخول: ج ۲، ص: ۳۳۲
۱۷۶	دخن: ج ۲، ص: ۳۳۳
۱۷۷	درء: ج ۲، ص: ۳۳۴
۱۷۷	درج: ج ۲، ص: ۳۳۵
۱۷۸	درر: ج ۲، ص: ۳۳۷
۱۷۸	درس: ج ۲، ص: ۳۳۸
۱۷۸	ادریس: ج ۲، ص: ۳۳۸
۱۷۹	درک: ج ۲، ص: ۳۴۰

۱۸۰	درهم: ج ۲، ص: ۳۴۲
۱۸۰	دری: ج ۲، ص: ۳۴۳
۱۸۱	دسر: ج ۲، ص: ۳۴۳
۱۸۱	دس: ج ۲، ص: ۳۴۳
۱۸۱	دسو: ج ۲، ص: ۳۴۴
۱۸۱	دع: ج ۲، ص: ۳۴۴
۱۸۱	دعو: ج ۲، ص: ۳۴۴
۱۸۳	دعی: ج ۲، ص: ۳۴۸
۱۸۳	دفع: ج ۲، ص: ۳۴۹
۱۸۴	دفع: ج ۲، ص: ۳۵۰
۱۸۴	دقق: ج ۲، ص: ۳۵۱
۱۸۴	دک: ج ۲، ص: ۳۵۱
۱۸۵	دلوک: ج ۲، ص: ۳۵۲
۱۸۶	دلل: ج ۲، ص: ۳۵۴
۱۸۶	دلو: ج ۲، ص: ۳۵۵
۱۸۷	دمدم: ج ۲، ص: ۳۵۷
۱۸۷	دمر: ج ۲، ص: ۳۵۷
۱۸۸	دمع: ج ۲، ص: ۳۵۸
۱۸۸	دمغ: ج ۲، ص: ۳۵۹
۱۸۸	دم: ج ۲، ص: ۳۵۹
۱۸۸	دینار: ج ۲، ص: ۳۶۰
۱۸۹	دنی: ج ۲، ص: ۳۶۰
۱۸۹	ادنی: ج ۲، ص: ۳۶۰
۱۹۰	دنیا: ج ۲، ص: ۳۶۲

۱۹۰	دهر: ج ۲، ص: ۳۶۳
۱۹۱	دهق: ج ۲، ص: ۳۶۴
۱۹۱	دهم: ج ۲، ص: ۳۶۵
۱۹۱	دهن: ج ۲، ص: ۳۶۵
۱۹۲	دهی: ج ۲، ص: ۳۶۶
۱۹۲	داود: ج ۲، ص: ۳۶۷
۱۹۲	اشاره
۱۹۵	توجه: ج ۲، ص: ۳۷۴
۱۹۶	دور: ج ۲، ص: ۳۷۶
۱۹۷	دول: ج ۲، ص: ۳۷۸
۱۹۷	دوم: ج ۲، ص: ۳۷۸
۱۹۷	دون: ج ۲، ص: ۳۷۹
۱۹۸	دین: ج ۲، ص: ۳۷۹
۱۹۸	درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

قاموس قرآن جلد ۲

مشخصات کتاب

- سرشناسه: قرشی بنابی، علی اکبر، ۱۳۰۷ -
 عنوان و نام پدیدآور: قاموس قرآن / تالیف علی اکبر قرشی.
 مشخصات نشر: تهران: دارالکتب الاسلامیه، [۱۳] -
 مشخصات ظاهری: ۷ ج. در سه مجلد.
 شابک: دوره: ۹۶۴-۴۴۰-۰۷۰-۴؛ ۴۰۰۰۰ ریال (ج. ۱)؛ ۳۰۰ ریال (ج. ۱، چاپ؟)؛ ۳۵۰ ریال (ج. ۲، چاپ؟)؛ ۱۰۰۰۰ ریال (ج. ۱، چاپ چهارم)؛ ۴۰۰۰۰ ریال (ج. ۲)؛ ۱۰۰۰۰ ریال (ج. ۲، چاپ چهارم)؛ ۹۰۰ ریال (ج. ۳، چاپ چهارم)؛ ۹۰۰ ریال (ج. ۴، چاپ چهارم)؛ ۸۰۰ ریال (ج. ۵)؛ ۸۰۰ ریال (ج. ۷)؛ ج. ۵-۷، چاپ شانزدهم ۹۶۴-۴۴۰-۰۶۹-۰:
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ چهارم: ۱۳۶۴).
 یادداشت: ج. ۱ و ۲ (چاپ؟: ۱۳۵۲).
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ دوازدهم: ۱۳۸۷).
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ نهم: ۱۳۸۱).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ؟: [۱۳]).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ دوازدهم: ۱۳۷۶).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ چهاردهم: ۱۳۸۴).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ شانزدهم: ۱۳۸۶).
 یادداشت: کتابنامه.
 مندرجات: ج. ۱. الف - ث. ج. ۲. ج - د. ج. ۳-۴. ذ - عسی. ج. ۵-۷. عشر - ی.
 موضوع: قرآن -- دایره‌المعارف‌ها
 موضوع: قرآن -- واژه‌نامه‌ها
 رده بندی کنگره: BP۶۶/۹/ق۴ ۲ ۱۳۰۰ ی
 رده بندی دیویی: ۲۹۷
 شماره کتابشناسی ملی: م ۶۸-۵۳۲

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

ج؛ ج ۲، ص: ۱

جیم؛ ج ۲، ص: ۱

جیم: حرف ششم از الفبای فارسی و پنجمین حرف از الفبای عربی است و بتنهایی معنایی ندارد و جزء کلمه واقع میشود.

جَارٌ: ج ۲، ص: ۱

جَارٌ: تَضَرَّعَ. لَا تَجَاوَزُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُتَضَرَّعُونَ مَوْمِنُونَ: ۶۵ تَضَرَّعَ و ناله نکنید، شما از جانب ما یاری نمی‌شوید. از ابن-عباس نقل شده که معنی آن استغاثه است. این فعل فقط سه بار در قرآن آمده است. نحل: ۵۳ مؤمنون: ۶۴ و ۶۵.

جَبٌّ: ج ۲، ص: ۱

جَبٌّ: چاه. در صحاح و مفردات گفته: جَبٌّ چاهی است که حفر شده باشد نه چاهیکه بعد از حفر آنرا با سنگ و غیره بنا میکنند. در قاموس گوید: آن چاه است و یا چاه عمیق و پر آب میباشد. قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يوسف: ۱۰ گوینده‌ای از آنها گفت: یوسف را نکشید و او را بقعر فلان چاه بیندازید. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است یوسف: ۱۰ و ۱۵ اصل آن بمعنی قطع است زیرا که در حفر چاه زمین را قطع میکنند. و محبوب کسی است که آلت رجولیت او قطع شده باشد. نا گفته نماند در «بئر» گذشت که آن بمعنی چاه کهنه است و از اینجا فرق جَبٌّ و بئر بدست می‌آید. در صحاح گوید: «الجبُّ بئر لم تطو» و در المنجد آمده «طوی البئر: بناه بالاحجار» و در نهاییه در لغت بئر گوید: «قیل هی العادیة القدیمة لم یعلم لها حافر ولا مالک».

جِبْتٌ: ج ۲، ص: ۱

جِبْتٌ: بی فائده. أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲

بِالْجِبْتِ وَالطَّاعُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا نساء: ۵۱. در قاموس گوید: جِبْتٌ: بت، کاهن، ساحر، سحر، چیز بی فائده و هر معبود باطل است. از آیه شریفه پیداست که مراد از آن معبود باطل و بت است و شاید بمعبود باطل از لحاظ بی فائده بودن جِبْتٌ گفته شده راغب گوید: جِبْتٌ و جِبْسٌ هر دو بمعنی بی فائده است. این کریمه دلالت دارد بر اینکه بعضی از اهل کتاب درباره مسلمانان و مشرکین قضاوت کرده و رأی داده که دین مشرکان از دین مسلمانان احق و بت پرستان از مؤمنان راه یافته‌تراند پیداست که این قضاوت از روی دشمنی با اسلام بوده و گر نه یهود با اهل قرآن وجوه مشترک بسیار داشتند و با بت پرستان وجه مشترکی نداشتند لذا در آیه بعدی خدا آنها را لعنت میکند. در میزان از درّ منثور سیوطی نقل شده که: چون کار رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم قوت گرفت کعب بن اشرف یهودی عزلت اختیار کرد و بمکه آمد و گفت: نه باو (رسول خدا ص) یاری میکنم و نه با او جنگ می‌نمایم. در مکه از او پرسیدند که: ای کعب آیا دین ما بهتر است یا دین محمد و یارانش؟ گفت: دین شما بهتر و قدیم است و دین محمد دینی تازه است. در این زمینه آیه أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ... نازل گردید. بهتر است بدانیم که کلمه جِبْتٌ فقط یکبار در قرآن مجید آمده و کلمه طاعوت که در آیه شریفه آمده در اصل مصدر و بمعنی طغیان است و اکثرا بمعنای فاعل بکار می‌رود گفته‌اند که بمعنی معبود باطل است باین کلمه رجوع شود.

جَبْرٌ: ج ۲، ص: ۲

جَبْرٌ: اصلاح شیء بنوعی از قهر، بستن ضد شکستن. راغب گوید: «اصل الجبر اصلاح الشيء بضرب من القهر» در صحاح هست: «الجبر: ان تغنی الرجل او تصلح عظمه من كسر» غنی کردن شخص،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳

اصلاح حال اوست در قاموس آمده: «الجبر خلاف الكسر» در مفردات گفته: جبر گاهی فقط در اصلاح بکار می‌رود مثل قول علی رضی الله عنه: یا جابر کلّ کسیر و یا مسهل کلّ عسیر (ای اصلاحگر هر شکسته و ای آسان کننده هر کار دشوار ...) و گاهی فقط در قهر استعمال می‌شود نحو «لا جبر و لا تفویض» (اعمال بشر نه قهر مطلق است و نه واگذاری مطلق ...) اجبار در اصل، آن است که کسی را بر اجبار کسی مجبور کنند ولی در عرف با اجبار مجرد گفته می‌شود گویند: فلانی را بر فلان کار اجبار کردم جبار در انسان بکسی گویند که نقص خود را با ادعای برتری و دروغین اصلاح و جبران می‌کند و این در انسان فقط بطور ذمّ گفته می‌شود ... و بکسیکه بر دیگری قهر میکند جبار گویند مثل و مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ ق: ۴۵ و روی تصور قهر یا بلندی بر اقران، گفته‌اند: نخلة جبارة و ناقه جبارة و اینکه درباره خداوند می‌گوئیم: «جبارٌ متکبر» گفته‌اند از جبروت الفقیر است زیرا خدا بواسطه نعمتها حال مردم را اصلاح می‌کند و گفته‌اند از اجبار است زیرا خدا مردم را بر آنچه اراده کرده مقهور می‌کند. (مفردات باختصار) نا گفته نماند معنی جامع جبر، همان اصلاح توأم بنوعی از قهر است و آن، چنانکه صحاح و اقرب الموارد تصریح می‌کند متعدی و لازم هر دو آمده است (اصلاح کردن و اصلاح شدن) و در شعر عجاج که گوید: «قد جبر الدین الاله فجبر و عور الرّحمن من ولی العور» گفته‌اند «جبر» در اول متعدی و بعد لازم آمده است و نیز نا گفته نماند: همه متفق القول‌اند در اینکه جبار در انسان صفت ذمّ و در خدا صفت مدح و از اسماء حسنی است. علی هذا کلمه جبار اگر در انسان بکار رود معنایش ظالم و تحمیل کننده اراده خود بر دیگری بنا حق، می‌باشد ولی جبار در خدا بمعنی مصلح است، مصلحی که بر اصلاح

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴

تواناست و یا بمعنی مقتدری است که مشیت او در عالم جاریست و در او ظلم نیست و یا بمعنی بسیار ترمیم و جبران کننده است. ۱- وَعَصُوا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ هود: ۵۹ پیامبران خدا را نافرمانی کردند و از دستور هر ستمگر لجوج پیروی نمودند... يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ غافر: ۳۵. طبرسی فرموده ابو عمر و ابن ذکوان و قتیبه «قَلْبٍ» را با تنوین خوانده‌اند و دیگران بکسر و اضافه به «مُتَكَبِّرٍ». باید دانست در صورت اول معنی آیه این میشود خدا بر هر قلبیکه خود پسند و ستمگر است مهر می‌زند. اگر گوئیم قلب متکبر و جبار است علتش آنست که تکبر و ظلم از آن سر چشمه می‌گیرد. در صورت دوم باید گفت: خدا بر تمام قلبیکه متکبر و جبار است مهر می‌زند و آن مهر بر تمام قلب احاطه می‌کند علی هذا عموم قلوب از فحوای آیه بدست می‌آید و گرنه «كُلِّ» راجع بتمام و همه قلب است نه همه قلوب. بعضی‌ها بمعنی آیه چندان توجه نکرده‌اند و بعضی‌ها گفته‌اند در آیه حذفی هست و تقدیر آن چنین است «يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ» ... ولی در تفسیر جلالین مثل نگارنده گفته است. و این آیه مثل آیه ثُمَّ قَسَيْتُ قُلُوبَكُمْ ... وَ لَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ «... است پیدا است که قساوت و عمی احاطه بر تمام قلب دارد (و الله العالم). ۲. ... الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ ... حشر: ۲۳ در این آیه هشت تا از اسماء حسنی ذکر شده: پادشاه (مدبّر و مدیر) پاک، سلام، ایمنی دهنده، امین (یا رقیب)، توانا، مصلح، بزرگ. و چنانکه گفته شد جبار بمعنی مصلح و ترمیم کننده و یا بمعنی مقتدر است. ۳- وَإِذْ بَطَّشْتُمْ بَطَّشْتُمْ جَبَّارِينَ شعراء: ۱۳۰ راجع باین آیه به «بطش» رجوع شود. نا گفته نماند از آیات قرآن بدست می‌آید که عاق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵

والدین جبار و ستمگر است نظیر آیه وَ بَرًّا بِوَالِدَتِي وَ لَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا مریم: ۳۲ و آیه ۱۴ همان سوره.

جبریل: ج ۲، ص: ۵

جبریل: فرشته وحی. این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده: بقره: ۹۷ و ۹۸، تحریم: ۴ و در روایات جبرئیل خوانده شده است در دعاء سوم صحیفه سجادیه وارد است «و جبریل الامین علی وحیک المطاع فی اهل سماواتک المکین لدیک المقرب عندک» در

نسخه صحیفه که توسط مرحوم مجلسی اول مقابله و تصحیح شده و آقای آخوندی آنرا چاپ کرده‌اند «و جبرئیل الامین» نقل شده است. سید مرحوم در ریاض السالکین درباره این کلمه پنج وجه نقل کرده و فرموده در صحیفه فقط دو وجه (جبریل و جبرئیل) روایت شده است و در نهج البلاغه جبرائیل آمده با اضافه الف «فصف جبرائیل و میکائیل» خطبه ۱۸۰. در مجمع البیان فرموده: جبرئیل و میکائیل هر دو عجمی‌اند که معرب شده‌اند گفته‌اند: جبر در لغت سریانی بمعنی بنده و ایل بمعنی خداست و میک بمعنی بنده کوچک است و معنای جبرئیل: بنده خدا و معنی میکائیل: بنده کوچک خداست. در المنار گوید: اسم عجمی است مرکب از «جبر» که معنای آن در عربی یا سریانی: قوه است و «ایل» که معنی اش اله است یعنی: قوه خدا و در ضبط آن ۱۳ لغت هست. نگارنده گوید: این کلمه در تورات و انجیل نیز آمده است در کتاب دانیال باب هشتم عدد ۱۶ از زبان دانیال گوید: آواز... شنیدم که ندا کرده میگفت ای جبرائیل این مرد را از معنی این رؤیا مطلع ساز. و ایضا در باب ۹ عدد ۲۱ ذکر شده است و همچنین در انجیل متی باب اول عدد ۱۹ و ۲۶ آمده که جبرائیل بحضرت زکریا مژده یحیی و بمریم مژده عیسی را داد و هاکس در قاموس کتاب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶

مقدس این کلمه را: مرد خدا ترجمه نموده است. قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ... مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ بقره: ۹۷ و ۹۸. آیه در بیان حال یهود است که جبرئیل را دشمن میداشتند و میگفتند: چون آورنده وحی جبرئیل است لذا حاضر بقبول اسلام نیستیم در باره علت عداوتشان نقل شده که گفته‌اند: او (جبرئیل) جنگ و سختی و غیره میآورد و الله اعلم. در بعضی از آیات بجای جبریل: روح القدس یا روح الامین آمده است مثل قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ... نحل: ۱۰۲ و مثل نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَيَّ قَلْبِكَ... شعراء: ۱۹۳. در باره مکان و علو مقام این فرشته محترم آمده إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ وَمَلَكًا مِّنْ جِبْرِيلَ وَمِيكَالَ الَّذِي نُزِّلَ بِهِ الرُّوحَ الْأَمِينُ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ. وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ تکویر: ۱۹-۲۳. آیه صریح است در اینکه فرشته وحی پیک محترمی است و در نزد خدا مکان دارد و در میان ملائک مطاع و پیش خدا امین است و نیز صریح است در اینکه حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم او را بالعیان دیده است. و آنچه از صحیفه در این باره نقل شد از آیات فوق اتخاذ گردیده است. آنچه در قرآن در باره مأموریت این ملک بطور صریح آمده همان آوردن وحی است و اگر اعمال دیگری داشته باشد تصریح نشده است و در سوره تحریم: ۴ که جبریل حامی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم شمرده شده فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ... ظاهرا حمایت بواسطه وحی آوردن و مطلع ساختن آن حضرت از حیل زناش است. بقیه مطلب شاید انشاء الله در «ملک» روشن گردد.

جبل: ج ۲، ص: ۶

اشاره

جبل: کوه. سَأَوِي إِلَىٰ جَبَلٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷

يَعِصْنِي مِنَ الْمَاءِ هود: ۴۳ بزودی بکوهی لاحق میشوم مرا از آب (طوفان) حفظ میکند. جمع آن اجبال و جبال است ولی در قرآن فقط دومی بکار رفته نحو وَ هِيَ - تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ هود: ۴۲. [آنچه قرآن در باره کوهها گفته بقرار ذیل است:]

کوهها میخای زمین‌اند؛ ج ۲، ص: ۷

در قرآن مجید میخوانیم: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا نَبَأ: ۷ آیا زمین را گسترده و کوهها را میخها قرار ندادیم؟ و ایضا وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ نَحْل: ۱۵ وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ لِقْمَان: ۱۰. روایی جمع راسیه بمعنی ثابت و محکم و «تمید» از «مید» بمعنی میل و اضطراب است یعنی در زمین کوههای ثابت و محکم افکند تا شما را میل ندهد و این سو و آن سو نیندازد و مضطرب نکند، میل و اضطراب مردم در صورتی است که زمین خودش مائل و مضطرب و لرزان باشد، در نهج البلاغه آنکتاب عظیم الشان و مجهول مانده، فرموده «و تَد بِالصَّيْخُورِ مِيدَانَ اَرْضِهِ» خطبه اول یعنی لرزه و اضطراب و میل زمین را با سنگها میخکوب کرد. آیات صریح‌اند در اینکه کوهها میخهای زمین و مانع لرزیدن و مضطرب شدن آن‌اند. مراد از این اضطراب و لرزه در صورت نبودن کوهها چیست؟ میگویند: از پوسته زمین هر چه پائین‌تر برویم با افزایش یکنواخت حرارت روبرو خواهیم بود در عمیق - ترین معدن طلای جهان در افریقای جنوبی دیواره‌های معدن باندازه‌ای داغ است که دستگاه سرد کن آن چهل میلیون ریال خرج دارد تا کار را در اعماق معدن برای کارگران تحمل‌پذیر کند اگر افزایش حرارت را در اعماق ادامه دهیم در عمق پنجاه کیلومتر، درجه حرارت به

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸

هزار و پانصد خواهد رسید که محل ذوب شدن سنگهاست با وجود این بعثت فشار شدید نزدیک به دو هزار آتمسفر که در این عمق حکمفرماست مواد و سنگها سیال نمیشوند بلکه خاصیت پلاستیکی بدست می‌آورند که گاهی در قشرهای نازک حرکت کرده و در اثر کم شدن فشار بصورت مذاب در آمده و در شکل آتشفشان بیرون می‌ریزند معمولاً پذیرفته شده که هسته و مرکز زمین بعد از پنجاه کیلومتر عمق که هنوز بمرکز اصلی نرسیده دارای دو هزار درجه حرارت میشود و آن از درجه ذوب آهن که هزار و پانصد و سی پنج است بیشتر میباشد. از عمق ۳۰۰۰ کیلو متر هسته آهنی زمین شروع میشود که درجه حرارت آن چهار هزار و درجه فشار در حدود دو میلیون آتمسفر است در گذشته میگفتند مرکز زمین مذاب است بعدها گفتند در آن فشار عجیب، مذاب نمیتواند باشد بلکه مرکز آن در اثر حرارت و فشار پلاستیکی و قابل ارتجاع است و در قشرهای نازک زمین که بی‌الا میاید بتدریج از فشار کاسته شده بصورت مذاب آمده و آتشفشان بوجود میاید. بهر حال مرکز زمین مثل پوسته آن جامد نیست و پوسته آن نسبت بمرکز، مثل پوسته تخم مرغ است نسبت بدرون آن، زمین با حرکت‌های وضعی و انتقالی و محوری و سایر حرکت‌های دیگریکه دارد اگر کوهها نمیبود مرتباً پوسته آن که روی هسته پلاستیکی زمین قرار گرفته باین سو و آن سو میلغزید و زندگی را غیر ممکن میساخت و چه بسا که پوسته پاره میشد، و این کوهها هستند که از هر طرف سر باسما کشیده و چند مقابل آن در زیر زمین ریشه دوانیده و از هر طرف پوسته زمین را بزنجیر کشیده و آنرا بر روی هسته میخکوب کرده‌اند. ناگفته نماند ریشه کوهها در زیر زمین چند مقابل ارتفاع آنها روی زمین است و نیز ناگفته نماند که کوهها فقط بر روی قاره‌ها نیستند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹

بلکه در زیر دریاها و کف اقیانوسها نیز کوههای بسیار وجود دارد بلکه درازترین سلسله جبال در زیر آبها پنهان است مثلاً سلسله جبال اطلس میانه از ایسلند شروع شده و بسوی قطب جنوب ادامه دارد، این سلسله جبال که بشکل حرف انگلیسی «» است در حدود بیست هزار کیلومتر طول دارد و بیشتر قله‌های آن با سطح آب نیم تا یک میل فاصله دارد (دریا دیار عجائب). در مجله مکتب اسلام شماره ۸ سال ۱۳ صفحه ۶۸ مقاله مفصل و علمی در باره لنگر بودن کوهها هست که بسیار مفید و قابل دقت است. در آنجا هست که طوفانهای روی کره زمین سرعت حرکت آنها کم یا زیاد میکنند مثلاً در طول ۵۰ کیلومتر طوفان اگر بلندی کوهها را ۲ کیلومتر در نظر بگیریم نسبت بجهت طوفان، ۸۶ میلی متر در ثانیه از سرعت حرکت زمین کاسته یا بآن اضافه میشود این افزایش گر چه ناچیز است ولی لرزش و ضربه آن باندازه انفجار ناگهانی شصت و نه میلیون عدد بمب هیدرژنی ردیف ۵۰ مگا تن است (بمب هیدرژنی ردیف ۵۰ مگا تن برابر ۲۵۰۰ عدد بمب اتمی است که در هیروشیما ژاپون مصرف شد) اگر هنگام وقوع طوفانهای

وحشتناک، زمین گرفتار این ضربه‌ها میشد همه چیز و آثار حیات از بین میرفت. ضربه گیر این ضربه‌های مخوف کوهها اند که بشکل کامل چرخ لنگری تغییرات ناگهانی سرعت را به تغییرات تدریجی سرعت تبدیل میکنند. این تحقیق با کلمه «أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ» خیلی مناسب است. این است معنی آیاتیکه میگوید: کوهها را میخها قرار دادیم و کوهها برای آن است که زمین از اضطراب و لرزه باز ماند و الله العالم.

کوهها خدا را تسبیح میکنند؛ ج ۲، ص: ۹

بصریح قرآن همه چیز خدا را تسبیح میکند و ما مردم تسبیح آنها را نمی فهمیم وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰

اسراء: ۴۴ بنا بر این باید گفت همه چیز نسبت بخدا شعور دارد و خدا را تسبیح میکند و او را میشناسد، و تقسیم موجودات به زنده و مرده نسبت بما است نه نسبت بخدا. وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ... انبیاء: ۷۹ کوهها را مسخر کردیم که با داود تسبیح میکردند همچین مرغان. أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ... حج: ۱۸ آیا ندانسته‌ای که آنکه در آسمانها و زمین است و همچین آفتاب و ماه و ستارگان و کوهها بخدا سجده میکنند. وَ لَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ سَبَاءً: ۱۰ إِنْآ سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ ص: ۱۸. آیات شریفه در تسبیح کوهها و هم آواز شدن با داود صریح‌اند ولی آیا صدای تسبیح آنها را دیگران هم غیر از داود می شنیدند و می فهمیدند؟ خدا میداند، آیه لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ حشر: ۲۱ راجع بشعور و درک کوهها نسبت بخدا کاملاً روشن است و لازم نیست بگوئیم: اگر قرآن بکوه نازل میشد و مانند بشر درک و شعور میداشت خاشع و متصدع میشد. ما نمی توانیم موجودات خدا را نسبت بخدا کور و کر و لال بدانیم حال آنکه آیه امانت میگوید آنها از قبول امانت خود داری کرده و ترسیدند، این بیان فقط در باره ذی شعور گفته میشود آیه این است إِنْآ عَرْضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَتَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا احزاب: ۷۲ و جمله وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ در سوره اسراء میرساند که تسبیح آنها برای ما قابل درک نیست و اگر تسبیح تکوینی و دلالت اثر بر مؤثر باشد آن قابل فهم و درک است پس تسبیح آنها نوع دیگری است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱

کوهها در قیامت ریز ریز و سراب میشوند؛ ج ۲، ص: ۱۱

کوهها در آینده قیامت ریز ریز میگردند، کوبیده میشوند، بصورت پشم رنگارنگ حلاجی شده در میانند غبار و روان میگردند عُلَّتْ این تغییرات تا حدی در کتاب معاد از نظر قرآن و علم بقلم نگارنده روشن شده است. وَيَسِيلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا طه، ۱۰۵ نسف: ریز ریز شدن و پراکنده شدن است يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا وَ تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا طور: ۱۰ إِذْ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا وَ بُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُتْبَثًا وَاقعه: ۵ بس کوبیده شدن و نرم شدن است یعنی آنگاه که زمین بطرز مخصوصی بلرزد و کوهها کوبیده میشوند کوبیده شدن عجیبی پس غبار پراکنده میگردند. وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ قارعه: ۵ عهن: پشم رنگارنگ، منفوش حلاجی شده. کوهها دارای رنگهای مختلف‌اند از قبیل سیاه، زرد، سرخ و غیره روز قیامت که بصورت غبار و سراب در آمدند قهرا رنگشان را حفظ خواهند کرد علی هذا مثل پشم الوان و حلاجی شده خواهند بود. آیات دیگری نیز در این زمینه آمده از قبیل سوره نباء آیه ۲۰ حاقه ۱۴، مزمل ۱۴ مرسلات ۱۰ و غیره.

این آیه نیز در خور دقت است؛ ج ۲، ص: ۱۱

و تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُ بِهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ نمل: ۸۸. ظاهر آیه آنست که کوهها با آنکه جامد بنظر میرسند مانند ابرها در جریان‌اند آیه قبل و بعدی این آیه هر دو در باره قیامت است لذا بعضی از بزرگان آنرا راجع بقیامت دانسته و جمله تَحْسَبُ بِهَا جَامِدَةً را حالیه یا معترضه گرفته و گوید: فعلا آنها را جامد گمان میکنی ولی روز قیامت آنها را در حالی می‌بینی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲

که مانند ابرها در آسمان روان‌اند. علی هذا ظرف تَحْسَبُ بِهَا جَامِدَةً دنیا و ظرف تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ و «تَرَى» قیامت است. آنوقت در باره صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ که بعد از سراب شدن کوهها و تخریب عالم آمده، فرموده: وقوع آخرت و انهدام دنیا، تکمیل و اتقان دنیاست و در آخر گفته: در این باره دو قول دیگر هست یکی آنکه آیه راجع بحرکت جوهری است و اینکه تمام اشیاء بجوهرهایشان حرکت میکنند تا انتهای وجودشان و آن حشر و رجوع آنها بسوی خداست، دیگری آنکه آیه راجع بحرکت انتقالی زمین است. آنگاه قول اول را بقرینه تَحْسَبُ بِهَا جَامِدَةً مناسب دانسته و در باره قول دوم فرموده: آن نسبت بنفس آیه خوب است ولی در آنصورت آیه از آیه ما قبل و ما بعد که در باره قیامت است بریده میشود همچنین از ذیل آیه که إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ است قطع میگردد. بنظر نگارنده فرمایش ایشان از چند جهت قابل خدشه است: الف: اگر تَحْسَبُ بِهَا جَامِدَةً راجع بدنیاست و «تَرَى» و تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ راجع بقیامت بود لازم بود «تراها جامده» یا نظیر آن بگوید زیرا کوهها را واقعا جامد می‌بینیم نه اینکه جامد گمان میکنیم خلاصه بگمان محلی نیست زیرا آن یقینی است وانگهی ظرف در جمله «تحسب و تری» را دنیا و آخرت دانستن مشکل است و علی الظاهر هر دو راجع بدنیاست چنانکه خواهیم گفت. ب: اگر تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ راجع بآخرت میبود باید گفته میشد «قهر الله الذی یفنی کل شیء» نه اینکه «صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ» زیرا وقوع قیامت هر چه باشد انهدام و فنای دنیاست لذا مناسب نمایم اول بفرماید کوهها سراب و غبار میشوند و نظم و محکمی خود را از دست میدهند و بلا فاصله بگوید: «صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ» گر چه وقوع

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳

آخرت تکمیل دنیاست. ج: آیه فقط در باره کوههاست و حرکت آنها را بیان میکند بسیار مشکل است از آیه این جمله را «و ان الاشياء كالجبال تتحرك بجوهرها» ... استفاده کنیم و جبال را مشبه به قرار بدهیم چنانکه با دقت روشن خواهد شد. ولی ملاحظه کردیم چنانکه گفته شده حرکت جوهری را از این آیه فهمیده است بنظر نگارنده آیه شریفه راجع بدنیاست و میفرماید: کوهها با آنکه شما آنها را جامد و بی حرکت میدانید مانند ابرها حرکت میکنند. اگر گویند در این صورت چرا این آیه میان دو آیه قیامت واقع شده است؟ گوئیم در آن اشکالی نیست زیرا آیه ای داریم که در میان آیه دیگر بطور جمله معترضه آمده آیه ۳ مائده چنین است حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخَنزِيرِ ... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ ... پیدا است که آیه «الْيَوْمَ» مربوط بمطلب دیگر است و بنقل شیعه و سنی در غدیر خم در باره ولایت علی علیه السلام نازل شده است در آیه ما نحن فيه هم همینطور است و میشود گفت که این آیه در قبل و یا بعد از آیات قیامت بوده و در صدر اول هنگام نوشتن قرآن چنین شده است. اگر گویند: آنوقت جمله إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ چه تناسبی با صدر آیه که حرکت کوههاست میتواند داشته باشد؟ گوئیم شاید منظور آنست همانطور که خدا هر چیز را متقن و محکم گردانیده قهرا بهر چیز داناست زیرا لازمه اتقان دانا بودن است، آن خدائیکه بهمه چیز داناست از کارها و اعمال شما نیز آگاه است. اکنون باید دید مراد از مرور جبال چیست؟ ممکن است مراد آن باشد که پوسته جامد زمین بر روی هسته آن حرکت میکند لذا کوهها نیز بمتابعت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴

آن حرکت میکنند مانند حرکت ابرها، کره‌ای را فرض کنید که در میان کره دیگر است، کره اندرونی ثابت و کره بیرونی بطور

حرکت وضعی بدور آن می‌گردد، همینطور پوسته زمین بر روی هسته پلاستیکی آن می‌گردد. دانشمندان فعلی راجع باین حقیقت در کتابهای علمی مطالبی بیان داشته‌اند (ماده، زمین و آسمان ص ۴۰۵). ممکن است مراد حرکت وضعی و انتقالی زمین باشد که در هر دو، کوهها نیز بالتبع روانند. اگر گوئی کوهها با حرکت زمین بسیار سریع حرکت میکنند مثلاً در حرکت انتقالی سرعت آن بیشتر از ۲۹ کیلومتر در ثانیه است در این صورت چطور بحرکت ابرها تشبیه شده که نسبت بآن بطيء و کند است. گوئیم: شاید تشبیه در نامحسوس بودن حرکت است نه در سرعت آن زیرا حرکت ابرها اغلب نامحسوس است ولی میدانیم که حرکت میکنند این است آنچه بنظر ما آمده با وجود اینها وقوع آیه میان دو آیه قیامت مؤید احتمال اول است.

جبله: ج ۲، ص: ۱۴

جبله: خلقت. (صحاح) خلقت و طبیعت (قاموس) وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبَلَةَ الْأُولَى «شعراء: ۱۸۴ بترسید از آنکه شما و مردمان گذشته را آفریده است در مجمع البیان فرموده: جبله طبیعتی که شیء بر آن بنا نهاده شده باشد. راغب عقیده دارد که آن از جبل بمعنی کوه است همانطور که کوه ثقیل است جبله هم طبیعتی است که نقل و عوض کردن آن مشکل است «جبله الاولین» یعنی مردمیکه بر احوال خود مجبول‌اند و بر آنها بنا نهاده شده‌اند ... در میزان آنرا بمعنی فطرت درک حسن و قبح و هدایت اولیه گرفته است. بهر حال جبله بمعنی خلق مطلق نیست بلکه خلقیکه بر فطرت هدایت و درک حسن و قبح‌اند و درک و فهم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵

جبلی آنهاست. همچنین است آیه وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا أَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ یس: ۶۲ هر چند در صحاح و در ذیل اقرب الموارد بنقل از قاموس آنرا جماعت معنی کرده و طبرسی و زمخشری و بیضاوی خلق گفته‌اند ولی سرشت و طبیعت نیز در نظر است و معنای آن خلق مطلق نیست یعنی شیطان خلق کثیری از شما را که بر فطرت هدایت آفریده شده بودند گمراه کرد و فطرت خدائی را تغییر داد که لازم بود از خواسته فطرت بر نگردند و گمراه نشوند.

جبن: ج ۲، ص: ۱۵

جبن: جبن طرف پیشانی است. وسط پیشانی را جبهه و دو طرف آنرا جبین گویند فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ صافات: ۱۰۳ چون هر دو تسلیم شدند و او را بطرف پیشانی بزمین خوابانید. آیه در خصوص حضرت ابراهیم و اسمعیل علیهم السلام است.

جبه: ج ۲، ص: ۱۵

جبه: جبهه وسط پیشانی و موضع سجده است جمع آن جباه است ... فَتَكُونُ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ ... توبه: ۳۵ با آنها پیشانیهایشان و پهلوهایشان و پشت‌هایشان - داغ کرده میشود. جبهه در معنای دیگری نیز بکار رفته ولی در قرآن مجید فقط در پیشانی و آنهم تنها یکبار آمده است.

جبی: ج ۲، ص: ۱۵

جبی: جمع کردن. أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجَبِّي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ قِصص: ۵۷ آیا برای آنها حرم امنی را مکان ندادیم که هر چیز بطرف آن حمل و جمع میشود. گویند: «جبت الماء فی الحوض» آبرا در حوض جمع کردم، جایبه حوضی است که آبرا جمع کرده است جمع آن جواب است (مفردات) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ ... سبا: ۱۳ جنّ برای سلیمان کاخها، تماثیلا، و کاسه‌هایی بزرگی حوض میساختند. اجتناب: جمع کردن است بطور اختیار و بر گزیدن (مفردات، مجمع البیان)

فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶

مِنَ الصَّالِحِينَ قلم: ۵۰ پس پروردگارش او را برگزید و از نیکو کاران گردانید. و إِذْ لَمْ تَأْتِهِمْ بَآيَةٌ قَالُوا لَوْ لَّا اجْتَبَيْتَهَا ... اعراف: ۲۰۳ و آنگاه که آیه‌ای نیافریدی گویند: چرا آنها را جمع نکردی. گویا منظور کفار از این کلام آن بود که حضرت آیه‌ها را از خودش می‌آورد و مربوط بخدا نیست لذا می‌گفتند چرا آیه‌ها را جمع و جور نکردی و نیافریدی؟ وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيُكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ... حج: ۷۸. هر که با نظر انصاف در این آیه دقت کند خواهد دید که بائمه دوازده گانه عليهم تطبیق میشود زیرا آنها برگزیدگانند نه تمام امت هُوَ اجْتَبَاكُمْ و آنها فرزندان ابراهیم‌اند نه همه مردم مِلَّةَ أَبِيكُمْ و رسول خدا شاهد بر آنها و آنها شاهد بر مردم‌اند و این شهادت نتیجه اجتناب است لِيُكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ در تفسیر برهان و صافی روایاتی در این زمینه نقل شده است و راجع بتفصیل مطلب به المیزان ذیل ۱۴۳ سوره بقره رجوع شود که بطور مشروح تحقیق شده است بی انصافی است که گفته شود: «اجْتَبَاكُمْ» بمعنی برگزیدن مردم برای تکالیف است. زیرا چنین تعبیری در قرآن نداریم و اجتناب در همه جای قرآن در برگزیدن پیامبران بکار رفته است مگر در آیه ۲۰۳ اعراف که گذشت و آن نقل قول کفار است. یا اینکه بگوئیم: چون ابراهیم پدر رسول خداست و آنحضرت پدر امت، لذا ابراهیم پدر امت خوانده شده است و یا اینکه اکثر عرب پسران او بودند. گویا آیه شریفه فقط برای آنروز و برای عربهاست و دیگر خطاب برای امروزیها صادق نیست. حق آنست که مخاطب «مِلَّةَ أَبِيكُمْ» مردان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷

مخصوصی‌اند همچنین مصداق «اجْتَبَاكُمْ» و شهداء، که عبارت از ائمه باشند.

جث: ج ۲، ص: ۱۷

جث: بر کندن. قطع کردن (اقرب الموارد) در قاموس قطع - کردن یا از ریشه کندن نقل شده است وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ ابراهیم: ۲۶ حکایت سخن خبیث همچون درخت پلید است که از روی زمین کنده شده برای آن قراری نیست. در ما قبل این آیه آمده: مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَضْرُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ... در مجمع البیان کلمه طیبه را کلمه توحید و کلمه خبیثه را کلمه شرک و کفر و در المیزان اولی را اعتقاد حق و دومی را شرک فرموده است.

جنم: ج ۲، ص: ۱۷

جنم: جنوم بمعنی سقوط بر روی و یا نشستن بزناوست (مجمع البیان ذیل آیه ۶۷ هود) فَأَصْرَبُوهَا فِي دَارِهِمْ جَانِمِينَ اعراف ۷۸ این کلمه پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره مکذبین است که بعد از الهی گرفتار شدند و در ما قبل همه کلمه «اصبوا» آمده است، مراد از آن مردن و از بین رفتن است نهایتاً اگر جنوم بمعنی سقوط باشد مراد آنست که در خانه‌های خود افتادند و مردند و اگر بمعنی نشستن باشد معنی این است: در خانه‌های خود نشستگان و مقیم شدند و آن استعاره از مرگ است در نهایت آمده: «نهی عن المجثمة» و آن حیوانی است که در جایی قرار میدهند و تیر میزنند تا بمیرد. در نهج خطبه ۱۳ در باره مسجد بصره هست: «کائی انظر الی مسجدها کجؤجؤ سفینه او نعامه جائمه» یعنی گویا می‌بینم مسجد بصره را که در میان سیل مانده مانند سینه کشتی یا شتر مرغ نشسته است.

جثی: ج ۲، ص: ۱۷

جثی: جثو: بزانو نشستن در اقرب الموارد هست «جثا الزجل ... جثو: حبس علی رکبته» وَ تَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا جَائِيَةً: ۲۸ هر امت را بزانو در آمده می‌بینی هر امت بسوی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸

کتابش خوانده میشود. از آیه شریفه معلوم میشود گذشته از نامه فردی که همه دارند، برای هر امت هم یک کتاب عمومی هست و شاید آن راجع بکارهایی است که مجموعاً انجام میدهند مثل انتخاب فرد نا شایست یا نظیر اجتماع اهل شام بر قتل صفین و غیره... ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّ لَهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًا ... ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًا مَرِيْمَ: ۶۸ و ۷۲. در مجمع البیان فرموده جثی جمع جاثی است یعنی بزانو در آمدگان در اقرب الموارد آورده: جثی بضم اول و کسر آن هر دو جمع جاث است یعنی آنها را در کنار جهنم حاضر میکنیم در حالیکه بزانو در آمدگان اند سپس متقیان را نجات میدهیم و ستمگران را در آن بزانو در آمده میگذاریم. راغب احتمال داده که جثیاً مفعول مطلق و مصدر باشد یعنی: یجثون جثیا.

جحد: ج ۲، ص: ۱۸

جحد: انکار با علم (صحاح) وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَ عُلوًّا نمل: ۱۴ آیات ما را از روی ظلم و سرکشی انکار و تکذیب کردند ولی دل‌هایشان بآنها یقین داشت. این آیه یکی از مشکلات مهم را حل میکند و آن اینکه آدمی از لحاظ عقل و منطق و دلیل بمطلبی یقین میکند ولی در مقام تسلیم قلبی بآنچه یقین کرده تسلیم نمیشود و انکار میکند مثلاً معاویه بحقانیت امیر المؤمنین علیه السلام یقین داشت ولی تسلیم نمیشد و اقرار نمیکرد و آنرا انکار می نمود. شیطان بخدا یقین داشت، و میگفت «رَبِّ بِمَا أَعُوذُ بِكَ...» خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ ... بروز قیامت نیز عقیده داشت و میگفت أَنْظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ به پیامبران نیز معتقد بود و میگفت إِيَّاكَ عَادَ كَ الْمُخْلِصِينَ وَ مِدَانَسْتِ كَ مَخْلِصِينَ از بندگان خواهند بود، اما با همه اینها تسلیم نداشت و خدا درباره او فرمود أَبَىٰ وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ بقره: ۳۴

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹

و نیز فرموده: كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ ... كهف: ۵۰ و در قرآن باو و تابعانش وعده آتش داده. علت این همه بدبختی فقط امتناع و عدم تسلیم بود. بآنچه یقین داشت تسلیم نشد بلکه ابی وَ اسْتَكْبَرَ. روح مطلب در اینجاست که کفار میدانند و تسلیم نمیشوند و روی اغراض حق را انکار میکنند و «أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ» میشوند ولی اگر کسی حق را نداند و یا نتواند ایمان بیاورد و یا حق باو تبلیغ نشده باشد حساب او حساب دیگری است بقیه مطلب را در «کفر» و «سلم» مطالعه کنید. و در «ایمان» نیز گذشته است. فَالْيَوْمَ نُنَسِّأَهُمْ كَمَا نَسَّوْا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَ مَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ اعراف: ۵۱ کلمه ما عطف است بجای «کما» و تقدیر آن «کما كانوا باياتنا» ... است و هر دو «ما» بمعنی مصدراند. و خلاصه جحد آن است که انسان دانسته خود را انکار کند و تسلیم نشود.

جحم: ج ۲، ص: ۱۹

جحم: جحیم: آتش بزرگ (صحاح) در قاموس گوید: هر آتش شدید الاشتعال و هر آتشی که بعضی آن بالای بعضی است و هر آتش بزرگی که در گودال بزرگی است و مکان بسیار گرم. صحاح نیز مانند قاموس در آتش بزرگ قید محل بزرگ را ذکر میکند و عبارت هر دو کتاب این است «الْجَحِيمُ كُلُّ نَارٍ عَظِيمَةٍ فِي مَهْوَاهُ» نا گفته نماند: جحیم از نامهای آتش آخرت است و قهرا بواسطه بزرگی و کثرت اشتعال جحیم نام گرفته و ممکن است آنرا بمعنی مکان بسیار گرم بدانیم چنانکه قاموس گفته است در این صورت

نام جهنم است. این کلمه ۲۶ بار در قرآن مجید آمده و همه در باره آتش آخرت است فقط یکی در باره دنیا است و آن در قضیه حضرت ابراهیم علیه السلام است **قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَشْقٰئِينَ صٰفٰت: ۹۷** گفتند برای او بنائی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰

بسازید و او را در آتش بزرگ افکنید خواستند درباره او حيله‌ای کنند مغلوبشان کردیم. **وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ مائده: ۱۰** آنانکه کفر ورزیدند و آیات ما را تکذیب کردند آنها یاران آتش بزرگ‌اند.

جدث: ج ۲، ص: ۲۰

جدث: قبر. جمع آن اجداث است (مجمع، صحاح، قاموس) و در آن جدف (بفاء) نیز گفته‌اند. **فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ يس: ۵۱** آنگاه آنها از قبرها بجانب پروردگارشان بسرعت میروند این آیه نظیر آیه **يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرًّا** معارج: ۴۳ است بنا بر آنکه «يَنْسِلُونَ» از نسول بمعنی سرعت باشد چنانکه مجمع البیان عقیده دارد. **يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّتَسِِّرُونَ** قمر: ۷ درباره این آیه تحقیقی داریم که در جراد مطالعه شود. در موقع بحث رفیق دانشمند آقای محمد امین رضوی صاحب کتاب تجسم عمل و غیره، احتمال میدادند که «يَنْسِلُونَ» در آیه اول از نسل بمعنی تولد باشد یعنی آنها از قبرها متولد میشوند. ولی «نسل» از باب ضرب میضرب در لغت بمعنی زائیدن و کثیر الولد شدن نیامده و از باب نصر ينصر بدن معنی بکار رفته است و از هر دو باب بمعنی اسراع در حرکت آمده است و انگهی آیه ۴۳ معارج قرینه است که «يَنْسِلُونَ» بمعنی سرعت میباشد و اگر دلیلی از لغت داشتیم احتمال ایشان کاملاً بجا بود و «يَنْسِلُونَ» در قرآن از باب نصر ينصر خوانده نشده است.

جدد: ج ۲، ص: ۲۰

جدد: راغب در مفردات گوید: جدد بمعنی قطع زمین هموار است و از همین است که گویند: «جدد فی سیره و جدد فی امره» و ثوب جدید در اصل بمعنی ثوب مقطوع است سپس بهر تازه جدید گفته‌اند در اقرب الموارد بمعنی کوشش، شدت، عظمت و غیره گفته است عین عبارت این است «جدد فی سیره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱

و فی امره ... جدد: اجتهد و - به الامر: اشتد و - فی عیون الناس جدد: عظم ... در قاموس نیز، قطع یکی از معانی این کلمه آمده است. قول مجمع البیان از همه جامعتر و عالیتر است که در ذیل آیه ۳ سوره جن میگوید: اصل جدد بمعنی قطع است، عظمت را از آن جدد گویند چون از هر عظمت منقطع است که مقامش از همه والاست، پدر بزرگ را جدد گویند چون در بلندی مرتبه پدری از پائینی مقطوع است: بحظ و بهره بجهت انقطاع در علو شأن جدد گفته‌اند، بجدد خلاف شوخی از آن جدد گفته‌اند که از سخیف بودن بریده شده و بتازه از آن جهت جدید گفته‌اند که در غالب، زمان بریده شدن آن تازه است. بهر حال: سه صیغه از این کلمه در قرآن مجید آمده است: جدد، جدید و جدد و درباره هر سه بحث میکنیم. ۱- **وَأَنَّهُ تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا جَن: ۳** حقا که مقام و عظمت پروردگار ما والاست زنی و فرزندی برای خود نگرفته است. این آیه از اقوال جن است که در قرآن نقل شده و مراد از جدد عظمت و مقام است در صحاح و نهاییه و اقرب الموارد از انس بن مالک نقل است که: «كان الرجل منّا اذا قرء البقرة و آل عمران جدد فينا» اگر مردی از ما سوره بقره و آل عمران را میخواند و یاد میگرفت در نظر ما عظیم میبود. در نهج البلاغه آمده «الحمد لله ... و الغالب جنده و المتعالي جده» خطبه ۱۸۹ و مراد از آن عظمت است در حدیث دعاء نقل است: تبارک اسمک و تعالی جددک (نهاییه). ۲- **أَذِمْ كُنَّا تَرَابًا أَيْنَا لَفِي خَلْقِي جَدِيدٍ رعد: ۵** آیا آنگاه که خاک میشوم آیا در خلقت تازه‌ای خواهیم بود؟! این

کلمه هشت بار در قرآن آمده و همه در باره خلقت جدید است. ۳... - وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُا وَغَرَابِيبُ سُودٌ
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲

... فاطر: ۲۷ در مجمع جدد را جمع جدید و از مبرّد نقل میکند که آن بمعنی راهها و خطوط است، اقرب الموارد نیز جدد را جمع جدید ذکر کرده است بنا بر لغت بنی تمیم و کلب. راغب آنرا جمع جدّه (بضمّ اول) بمعنی طریق ظاهر گفته است. تدبّر در آیه نشان میدهد که جدد بمعنی تکه‌ها و قسمت‌هاست خواه آنرا جمع جدید بگیریم و خواه جمع جدّه یعنی: کوهها تکه‌های سفید و سرخ و سیاه شدیداند و رنگهای مختلف دارند و «بَيضٌ وَحُمْرٌ وَغَرَابِيبٌ» صفت «جُدَدٌ» اند و مراد از آنها همان تکه‌هاست و چون کوهها بوسیله اختلاف رنگ از یکدیگر سوا و بریده شده‌اند لذا بآنها جدد اطلاق گردیده است.

جدار: ج ۲، ص: ۲۲

جدار: دیوار. جمع آن جدرا (بر وزن شتر) است فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ ... كهف: ۷۷ در آنجا دیواری یافتند که میخواست بیافتد و خراب شود لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ حَشْر: ۱۴ راغب گوید: دیوار را از لحاظ ارتفاع، جدار و از لحاظ اینکه مکانی را احاطه کرده حائط گویند. الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ توبه: ۹۷ عربهای بادیه نشین از حیث کفر و نفاق محکمتر، و سزاوارتراند که حدود آنچه را خدا بر پیامبرش نازل کرده شناسند. در مجمع فرموده، اجدر از جدر الحائط (بسکون دال) که بمعنی اصل و اساس آنست، گرفته شده. گویا سزاوار و لایق بودن یکنوع محکمی و پایه است.

جدل: ج ۲، ص: ۲۲

جدل: جدال: منازعه، مخاصمه ... فَلَا رَفْتَ وَلَا فَسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ ... بقره: ۱۹۷ در حج، جماع و فسوق و منازعه نیست در نزد شیعه مراد از رفث، مقاربت و از فسوق دروغ و از جدال قسم خوردن است (مجمع). طبرسی در ذیل آیه ۳۲ هود
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳

فرموده: جدال و مجادله بمعنی مقابله با خصم است که او را از رأی خود منصرف کند و آن از جدل بمعنی تاییدن شدید است و مطلوب از جدال آنست که طرف از رأی خود بر گردد. بهر حال، این کلمه در مجادله حق و مجادله باطل و در مجادله بمعنی دفاع در قرآن کریم بکار رفته است و همه در اصل معنی یکی است و فرق با مصادیق است و لَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ ... نساء: ۱۰۷ از کسانیکه بخود خیانت میکنند دفاع مکن فَمَنْ يُجَادِلِ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ... نساء: ۱۰۹ از آنها در پیش خدا روز قیامت کدام کس دفاع میکند؟ وَجَادِلْهُمْ بَالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ نحل: ۱۲۵ فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ ... يُجَادِلْنَا فِي قَوْمٍ لُوطٍ ... هود: ۷۴. يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ ... انفال: ۶ جدل: بر وزن فرس بمعنی شدت خصومت است صحاح آنرا اسم مصدر گفته است وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا كهف: ۵۴ نا گفته نماند اکثر استعمال این صیغه در قرآن در منازعه و مخاصمه نا حق است.

جدّ: ج ۲، ص: ۲۳

جدّ: شکستن. پراکنده کردن. بریدن. فَجَعَلَهُمْ جُدَادًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ ... انبیاء: ۵۸ بتهایشان را قطعه قطعه کرد مگر بزرگ آنها را. جذاذ بمعنی مجذوذ است. عَطَاءٌ غَيْرٌ مَجْذُودٍ هود: ۱۰۸ عطاء غیر مقطوع و دائمی.

جدع: ج ۲، ص: ۲۳

جذع: (بر وزن حبر) تنه درخت خرما. گویا فقط در تنه درخت خرما بکار رفته و بنه درختان دیگر ساق گویند صحاح و قاموس و اقرب و غیره همه تنه درخت خرما گفته‌اند. فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلِ مَرِيْمًا: ۲۳ درد زادن او را سوی تنه نخل کشید. وَ لَأَصْلَبُنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ طه: ۷۱ در تنه‌های نخل بدارتان میزنم. کلمه جذع دو بار و جمع آن جذوع فقط یکبار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴

قرآن مجید یافت میشود.

جذوة: ج ۲، ص: ۲۴

جذوة: شعله. تکه بزرگی از هیزم که در آن آتش هست (مجمع البیان) لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ قصص: ۲۹ شاید بشما از آن خیری بیاورم یا تکه‌ای از آتش که گرم شوید. راغب گوید: جذوه آنست که بعد از تمام شدن شعله از هیزم باقی مانده باشد. این کلمه فقط در یک محل از قرآن آمده است رجوع شود به «شهاب».

جرح: ج ۲، ص: ۲۴

جرح: (بر وزن قفل) زخم. جمع آن جروح است وَالْمَأْدَنُ بِالْمَأْدِنِ وَالسِّنُّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ مَائِدَة: ۴۵ گوش در مقابل گوش، دندان در مقابل دندان و زخمها قصاص شونده‌اند. در مفردات گوید: قدح شاهد را جرح گویند گوئی قراح زخمی باو میزند حیوان شکاری را جارحه نامیده‌اند زیرا زخمی میکند و یا کسب میکند، اعضاء بدن را که کار میکنند جوارح گویند زیرا اثر میگذارند و یا کسب میکنند، اجتراح کسب گناه و اصل آن از جراحه است (باختصار). أَجَلَ لَكُمْ الطَّيِّبَاتِ وَمَا عَلَّمْتُمُ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ مَائِدَة: ۴ طیبات بر شما حلال شده و آنچه از حیوانات شکاری تعلیم داده‌اید در حالیکه تعلیم کننده سگ‌های شکاری و یا صاحبان شکار با کلاب هستید. در مجمع فرموده: جوارح بمعنی کواسب است از طیور و درنده‌ها، واحد آن جارحه است و علت این تسمیه آنست که برای اربابان خود در اثر شکار کردن طعام کسب میکنند. نا گفته نماند کسب یکنوع اثر گذاردن است. و آنگاه که جارحه بمعنی کاسب بکار میرود، معنای اولی ملحوظ است. وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ... انعام: ۶۰ او کسی است که شما را در وقت شب میگیرد (میمیراند) و آنچه در روز کسب میکنید میداند سپس در روز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵

شما را زنده میکند تا اجل معین پایان رسد. در این آیه «جَرَحْتُمْ» بمعنی کار با جارحه و اعضاء است. أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... جاثیه: ۲۱ از راغب نقل شد که اجتراح کسب گناه است در اقرب الموارد گوید: اجتراح بمعنی اکتساب است و اکثرا در جرائم بکار میرود و از آنست قول قرآن أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا ... مجمع البیان مطلق اکتساب گفته است در نهج البلاغه آمده «فزال عنهم ألا بذنوب اجترحوها» خطبه ۱۷۶ قاموس و صحاح نیز مطلق اکتساب گفته‌اند ولی محلی پیدا نشد که در غیر گناه استعمال شده باشد. در محل دیگری بجای اجتراح اکتساب آمده مثل لِكُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ ... نور: ۱۱ احتمال هست علت استعمال اجتراح در سیئات آن باشد که گناهان در وجود انسان و جهان اثر بد میگذارند و گناهکار بوجود خود و روح خود و بدنیا زخم میزند و شاید گناهان او در حسنات وی زخم تولید کند انشاء الله در «وزن» خواهد آمد که سیئات سبب خفت و پوچی حسنات‌اند.

جراد: ج ۲، ص: ۲۵

جراد: ملخ. فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُّفْصَلَاتٍ ... اعراف: ۱۳۳ این پنج مورد از معجزات نه

گانه حضرت موسی است که در «تسع» شمرده شده از جمله ملخ آمد و مزارع و اشجارشان را خورد که نزدیک بود از هستی ساقط شوند و از جمله طوفان و سیل و قورباغه‌ها بودند که همه جا را پر کرده و زندگی را تنگ نمودند و شپشه و بنقل بعضی ملخ‌های کوچک و بی پر از آنجمله بود و نیز خون که گفته‌اند رنگ آبها سرخ شد و مانند خون گردید. در تورات فعلی نیز در سفر خروج باب ۱۰ این بلاها بتفصیل ذکر شده است. نا گفته نماند بزمینکه همه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶

چیزش خورده شده و خالی مانده مجروده گویند راغب گوید: جایز است بگوئیم معنای اصلی کلمه جراد است و مجروده (ملخ خورده) و جرد الارض از آن مشتق است و ممکن است بگوئیم ملخ را از آنجهت جراد گویند که زمین را میخورد و خالی میگذارد. **يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ قَمَرًا**: ۷ از قبرها خارج میشوند گوئی ملخهای پراکنده‌اند. ظاهر آنست که این تشبیه زنده شدن و خروج از قبرهاست چنانکه میدانیم ملخ دم خود را زیر خاک میکند و تخم میگذارد بعد از چندی تخمها مبدل بکرم شده سپس تغییر شکل میدهند و مبدل پیروانه و بعد ملخ میشوند. یکی از رفقا از یکنفر برای من نقل کرد که در محلی تخمگذاری و بوجود آمدن ملخها را نمایش میدادند، دیدم ملخهای بی شماری بیک محل نسبتاً وسیعی آمدند سر دم خود را زیر خاک کرده و تخم گذاری نمودند و رفتند، بعد از رفتن آنها دیدیم بتدریج کرمهایی از خاک سر بر میاورند یکی از اینجا و یکی از آنجا، در فاصله کمی تمام آن زمین پر از کرم شد، آنگاه مبدل پیروانه و سپس بملخ مبدل شدند و تمام آن محل پر از ملخ گردید. ذرات ابدان انسانها نیز در بهار قیامت همچون تخمهای ملخ بتدریج به انسانها مبدل شده و زمین را پر خواهند کرد.

جزء: ج ۲، ص: ۲۶

جزء: کشیدن. **وَأَلْقَى الْأُلْوَاخَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ** اعراف: ۱۵۰ صحیفه‌ها را انداخت و سر برادر خویش را گرفته بسوی خود میکشید. این کلمه فقط در این آیه است و در جای دیگر از قرآن پیدا نیست.

جزء: ج ۲، ص: ۲۶

جزء: قطع. «جرزه جززا: قطعه» (اقرّب الموارد) جزء (بضم اول و دوّم) زمینی که علف نداشته باشد **وَلَمْ يَرَوْا أَنَا نَسُوقُ الْمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا ...** سجده: ۲۷ آیا ندانسته‌اند که ما آب را بزمین خشک و بی علف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷

کشانده و بوسیله آن کشت میرویانیم؟ **وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا** كهف: ۸ ما آنچه را که در روی زمین است بشکل زمین خالی و خشک خواهیم آورد. صعيد: روی زمین. جزء: بی علف. در مجمع البیان هست: جزء زمینی است که چیزی نمی‌رویانند گوئی علف را میخورد.

جرع: ج ۲، ص: ۲۷

جرع: فرو بردن آب. «جرع الماء: بلعه» از باب منع یمنع (قاموس) تجرع: جرعه جرعه خوردن. **وَيُسْقَى مِنَ الْمَاءِ صَدِيدٌ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ ...** ابراهیم: ۱۷ از آب صدید نوشانده میشود که جرعه جرعه و بزحمت خورد و نتواند فرو برد. این آیه کریمه در بیان حال اهل جهنّم است اعاذنا الله منها و این کلمه تنها یکدفعه در قرآن مجید وارد شده است و مراد آنست که نوشیدن آن مشکل است بناچار جرعه جرعه میخورد این کلمه در باره غصّه خوردن و فرو بردن خشم نیز بکار میرود در نهج البلاغه در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم هست «و تجرع فيه كل غصه» در رضای خدا هر غصّه را جرعه جرعه فرو برد خطبه ۱۹۲.

فقط در پنج محل «لَا جَزَمَ» آمده که خواهیم گفت. بنظر میاید باب افعال در اینجا برای کثرت باشد زیرا کثرت یکی از معنای آنست فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرُمُوا روم: ۴۷ از کسانیکه پیوسته گناه میکردند انتقام کشیدیم. «لَا جَزَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْآخَسِرُونَ» هود: ۲۲ کلمه «لَا جَزَمَ» چنانکه گفتیم پنج بار در قرآن مجید آمده است هود: ۲۲ نحل: ۲۳ و ۶۲ و ۱۰۹، غافر: ۴۳ در المیزان ذیل آیه فوق از فراء نقل شده که لا جرم در اصل بمعنی لا بد و لا محاله است سپس در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰

اثر کثرت استعمال بمعنای قسم آمده و معنای «حقاً» میدهد ... و گفته شده: جرم بفتح اول و دوّم بمعنی قطع است و شاید در اصل در نتیجه سخن بکار میرفته مثل لا محاله و این معنی را میداده که: این سخن را قاطعی قطع نمیکند ... پس «لا» بمعنی نفی و «جرم» بمعنی قطع است «لا جرم» یعنی این گفته را قطع کردن و از بین بردن نیست و حتمی است علی هذا معنای حتما و حقاً میدهد. معنای آیه فوق این است: حتما آنها در قیامت خسرانکارترین اند.

جری: ج ۲، ص: ۳۰

جری: روان شدن. جریان آن لَهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ... بقره: ۲۵ حقاً برای آنهاست بهشت‌هاییکه نهرها زیر آنها جاری و روان است. در قرآن کریم این کلمه فقط در جریان آب بکار نرفته بلکه در جریان و راه رفتن کشتی‌ها و حرکت باد و آفتاب و ماه و ستارگان نیز استعمال شده است مثل وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ ... بقره: ۱۶۴ فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ ... ص: ۳۶ وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا. یس: ۳۸ و آیاتی نظیر كُلُّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى رعد: ۲ علی الظاهر شامل آفتاب و ماه و ستارگان و غیره است. در اینجا لازم است در باره چند آیه سخن گفت: الف: حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَبِيئَةٍ ... یونس: ۲۲. ممکن است بگوئیم: باء در «بهم» برای تعدیه است یعنی کشتی‌ها آنها را روان کردند، ولی بقاموس و صحاح نگاه کردم «جری» با باء متعدی نشده است لذا باید گفت باء در اینجا بمعنای «مع» است و فلک بمعنی کشتی است و بمفرد و جمع اطلاق میشود، در اینجا جمع مقصود است زیرا فعل آن «جرین» آمده معنی آیه چنین است: تا چون در کشتی‌ها شدید و کشتی‌ها با آنها بوسیله باد مطبوعی روان شدند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱

همچنین است باء در آیه وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ ... هود: ۴۲ و اگر باء را تعدی بگیریم جریان کشتی از آیه باید با عنایت و ملازمه استفاده شود. ب: وَ مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ شوری: ۳۲ وَ لَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ رحمن: ۲۴ راجع باین دو آیه به «بحر» رجوع شود که گفته‌ایم این دو آیه بجزایانهای دریاها از قبیل گلف استریم تطبیق میشود نه بکشتی‌ها که گفته‌اند. ج: إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَ تَعْيِبَهَا أُوذُنٌ وَأَعْيُنُهُ حاقه: ۱۱ چون آب طغیان کرد ما شما را در جاری شونده حمل کردیم تا آنرا برای شما یاد آوری قرار دهیم و تا آن تذکره را گوش حافظ پند در خود نگهدارد. مقصود از این جاریه چیست؟ ارباب تفسیر آنرا کشتی نوح گفته‌اند، ناگفته نماند ما قبل دو آیه فوق درباره هلاکت عاد و ثمود و قوم فرعون و قوم لوط است و ما بعد آنها مطلقاً در باره قیامت و ویران شدن عالم و اهل رحمت و عذاب است بنظر میاید غرض از ذکر این دو آیه در میان هلاکتهای دنیا و آخرت تذکر این نکته است که اهل ایمان در امان اند همانطور که در طوفان نوح مؤمنان نجات یافتند اهل ایمان از هلاکت دنیا و آخرت در نجات خواهند بود و تیرهای قهر خدائی را فقط کفار و معاندین هدف‌اند و شاید لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً این مطلب را بیشتر تقویت نماید و اگر اهل ایمان و یا بعضی از آنها را بلائی از بین ببرد برای آنها هلاکت نیست بلکه کفاره گناه و یا ترفیع مقام است. د: وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا. فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا. فَالْمُقْسِمَاتِ أَمْرًا. إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ ذاریات: ۱-۶. قسم پاشندگان پاشیدن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲

بخصوصی. پس قسم ببردندگان بار سنگین. پس قسم بجاری شوندگان که باسانی روان اند. پس قسم بتقسیم کنندگان امر. آنچه وعده داده میشوید راست است و جزا واقع شدنی است. مقصود از جاریات و غیره در این آیات چیست؟ بنظر میاید که مراد از این چهار اسم فاعل، بادها باشند و چون ابر عبارت است از هوای مرطوب، اگر بگوئیم ابرها و بادها هستند باز صحیح است. در باره بادهای مهاجر که از اقیانوسها بسوی خشکیها میوزند و هزاران کیلومتر راه می‌پیمایند آقای مهندس بازرگان در کتاب باد و باران در قرآن میگوید: بادهای مهاجر از حدبه‌های اقیانوس اطلس یا اقیانوس کبیر (و همچنین در مدیترانه و دریاها یزرگ) آنجا که ستونهای بزرگ هوا از طبقات جوّ بزمین میریزند، سرچشمه گرفته در ابتدا یکحرکت فرفره‌ای و پراکنده شونده باطراف دارند، پس از براه افتادن حامل بخار آب فراوانی میگردند که همان ابرهاست، آنگاه با وقار و سنگینی سمتی را در پیش میگیرند و باسانی روان میگردند چون بکنار دریاها و یا بقاره‌ها رسیدند با بادهای سردیکه از قطبین میوزند ملاقات میکنند از بادهای قطبین سردی میگیرند و آنگاه با رطوبت و سردی که دارند بمزارع و جنگلها و شهرها تقسیم میشوند و آنچه را قرار و قسمت است تقسیم میکنند (باد و باران در قرآن با کمی تغییر و حذف). پس بادها هستند که در اثر اختلاف حرارت خورشید، خود را از وسط اقیانوسها میپاشند و الدَّارِیَاتِ ذُرُوءاً و چون روان شدند رطوبت و بخار آب را با خود بر میدارند و سنگین میشوند فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا سپس در طول هزاران کیلومتر با آرامی و آسانی بسیر خود ادامه میدهند فَالْجَارِیَاتِ یُسْرِیْنَ و آنگاه در قاره‌ها و خشکیها تقسیم شده برحمت و خسارات مبدل میشوند و بهره‌ها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳

را قسمت میکنند فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْراً. قابل دقت است که بعد از وَ الدَّارِیَاتِ، سه صیغه دیگر همه با فاء آمده است یعنی این چهار امر پشت سر هم و نتیجه همدیگراند. نظیر این آیات، آیات اول سورهٔ مرسلات و نازعات است. ارتباط این چهار قسم با مقسم به که إِنَّمَا تُوعِدُونَ لُصَادِقٍ وَإِنَّ الدِّینَ لَوَاقِعٌ باشد شاید آن است: همانطور که تولید بادها از محلّی شروع شده و تدریجاً بالاخره بنتیجه‌ای میانجامد جریان دنیا و این زندگی نیز در آخر بروز جزا و پاداش میانجامد وقوع جزاء نتیجهٔ سیر عالم است چنانکه تقسیم امر نتیجهٔ حرکت ابرهاست. اگر بگوئیم ملائکه با این بادها با هم‌اند و مشیت خدا را روان میکنند اشکالی ندارد ولی نمیشود گفت از این فاعلها که با الف و تاء جمع بسته شده ملائک مراد است زیرا جمعی که با الف و تاء باشد یا برای مؤنث حقیقی است مثل مؤنثات و یا صفت مذکر غیر عاقل است مثل مرفوعات و منصوبات. ملائکه بصراحت قرآن مؤنث نیستند و آنانکه ملائکه را دختران خدا میدانند در قرآن تکذیب شده‌اند و خدا ملائکه را با جمع مذکر أولو العقل ذکر کرده بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِیْنَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ زَمَر: ۷۵. و ایضا ملائکه عاقل و ذی شعوراند پس مراد بادها، ابرها و یا چیزهای دیگر است. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۸۷ بعد ذاریات حاملات جاریات و مقسمات را باتمها و الکترونها و پروتونها و نوترونها حمل کرده و در این باره بیان عالی دارد، تطبیق ایشان با مقسم به که وقوع قیامت باشد بسیار مناسب است طالبین بآنجا رجوع کنند. ه: فَلَا أُفِیْمُ بِالْخُنُسِ الْجَوَارِ الْكُنُسِ تکویر: ۱۶. این آیه در «خنس» خواهد آمد انشاء الله.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴

و: وَقَالَ اذْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا هود: ۴۱ مجری و مرسی مصدر میمی‌اند از لازم و متعدی (صحاح) ظاهراً در آیه معنای لازم مراد است یعنی: گفت بکشتی سوار شوید جریان و ایستادن آن بمدد و یاری خداست. مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا، مبتدء و بِسْمِ اللّٰهِ خبر آن است.

جزء: ج ۲، ص: ۳۴

جزء: پاره. تکه. **لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ** حجر: ۴۴ برای جهنم هفت در است برای هر در از آنها قسمتی است قسمت شده. **وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ** زخرف: ۱۵ منظور از جزء در اینجا فرزند است بدلیل آیه بعدی که میگوید **أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفًا كَمَا بِالْبَيْنِينَ**. این کلمه تنها سه دفعه در قرآن عظیم آمده است حجر: ۴۴، بقره: ۲۶۰، زخرف: ۱۵.

جزء: ج ۲، ص: ۳۴

جزء: بی تابی. ناله. فعل آن از باب علم یعنی بی تابی و از باب منع یعنی قطع است (اقرّب الموارد) **سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرُهَا أَمْ صَبْرُنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ** ابراهیم: ۲۱ برابر است برای ما چه بی تابی کنیم و چه صبر نماییم ما را فرار گاهی نیست. راغب گوید: جزء از حزن اشد است جزء حزنی است که شخص را از چاره اندیشی باز دارد ولی حزن از آن اعم است. **إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا** اذ: ۱ **مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا** و اذ: ۱ **مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا** معارج: ۲۰. هلوع و جزوع هر دو صیغه مبالغه‌اند مثل کذوب و ودود پس هلوع یعنی بسیار حریص. جزوع: بسیار بی تابی کننده. اهل بیان گفته‌اند: آیه بعدی معنای هلوع است یعنی کم صبر و پر طمع. معنی آیه این است: **حَقًّا** که انسان شدید الحرص آفریده شده، چون باو شری رسد بسیار بی تابی کننده و چون باو خیری روی دهد بسیار بخیل است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵

در آیات بعدی اهل ایمان از این حکم استثناء شده‌اند **إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ ...** منوع نیز باید مثل هلوع و جزوع، مبالغه باشد. از ماده جزء فقط دو کلمه فوق در قرآن هست.

جزاء: ج ۲، ص: ۳۵

جزاء: مکافات. (قاموس) ایضا در قاموس هست: چون ما- بعدش «باء و علی» آید بمعنی مکافات و مجازات است و چون «عن» باشد بمعنی قضا و اداء باشد «جزی عنه: قضی» و بدون آنها بمعنی کفایت است «جزی الشیء: کفی». راغب آنرا در اصل بی نیازی و کفایت گفته و گوید: پاداش را جزاء گویند چون از حیث مقابله و برابری در آن کفایت هست. در مجمع البیان فرموده: جزاء و مکافات و مقابله نظائر هم‌اند. بهر حال پاداش و کیفر را جزاء گوئیم زیرا مقابل عمل است و از جهت برابری کفایت میکند در اینجا لازم است بچند نکته توجه کنیم: الف: در قرآن مجید جزاء هم در پاداش و هم در کیفر و عذاب هر دو آمده است مثل **فَإِنْ قَاتَلْتُمُوهُمْ فَاتْلُوا لَهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ** بقره: ۱۹۱ و مثل **فَتَكُونُ مِنَ أَصْحَابِ النَّارِ وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ** مائده: ۲۹ و نحو **وَ أَمَّا مَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ** کهف: ۸۸ **لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ** زمر: ۳۴. ب: جاهائیکه در قرآن مجید بعد از فعل جزی کلمه «عن» آمده ممکن است آنرا بمعنی کفایت گرفت چنانکه راغب معتقد است و ممکن است معنای آن ادا کردن باشد چنانکه در قاموس گفته، در مجمع نیز از بعضی نقل شده است علی هذا در آیه **وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا** بقره: ۴۸ ممکن است بگوئیم معنی آنست: بترسید از روزیکه کسی از کسی از هیچ چیز کفایت نمیکند یا کسی از کسی چیزی نمیدهد. ج: در بعضی از آیات جزاء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶

خود عمل ذکر شده است مثل **فَالْيَوْمَ لَا تَظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَ لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ** یس: ۵۴ امروز بکسی ستمی نمیشود و جزاء داده نمیشوید مگر آنچه را که میکردید **لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَّا تَجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ** تحریم: ۷ امروز اعتذار نجوئید فقط آنچه را میکردید جزاء داده میشود همچنین است آیه ۹۰ نمل و ۳۹ صافات و غیره. این آیات راجع بتجسم عمل است و قرآن کریم در این باره صراحت دارد **يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ ...** آل عمران: ۳۰ بگمان نگارنده آیاتیکه نظیر

مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا... غافر: ۴۰ هستند با آیات فوق تفاوت ندارند زیرا عمل روز قیامت در قالب دیگری تحویل انسان داده خواهد شد لذا میشود گفت: این مثل آنست و یا این آن است. د: راغب در مفردات گفته: فعل جزى از باب مفاعله در قرآن بکار نرفته است. ولی بر خلاف گفته او یک جا در قرآن فعل مفاعله هست ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ سبأ: ۱۷ ولی بنظر میاید که «نُجَازِي» در اینجا بین الاثنین نیست بلکه بمعنی تکثیر و شدت مجازات است. ه: جزیه که از اهل کتاب گرفته میشود از ماده جزى است علت این تسمیه بعقیده راغب آنست که در حفظ خون و احترام اهل کتاب، بآن اکتفا میشود، طبرسی فرموده: مجازات است در مقابل پایداری در کفر... قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ... مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹ بجنگید با آنانکه بخدا و روز حشر ایمان نمیآورند... از کسانیکه بآنها کتاب داده شده تا جزیه را با دست خود بدهند در حالیکه بحکومت اسلام خاضع اند. جزیه مالیاتی است که از اهل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷

ذمه با در نظر گرفتن توانا و ناتوان بودن آنها، گرفته میشود و در مقابل از حمایت قانون برخوردار میشوند و مانند یکفرد مسلم در پناه اسلام، آزاد زندگی میکنند و آن مثل زکوة و خراج و مالیات و غیره است که از مسلمانان گرفته میشود. در این حکم اجحاف و ظلمی نیست هر دولت برای اداره مملکت از وصول مالیات ناگیر است در اسلام آنچه از اهل کتاب دریافت میشود بنام جزیه و آنچه از مسلمین اخذ میگردد بنام زکوة و غیره خوانده شده، راجع بتفصیل بحث بکتاب سیری در اسلام تألیف نگارنده فصل اهل کتاب رجوع شود. و جزا چنانکه گفته شد در باره پاداش و کیفر هر دو بکار رفته است ولی «اجر» تنها در پاداش استعمال گردیده فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ در این باره به «اجر» رجوع شود.

جسد: ج ۲، ص: ۳۷

جسد: پیکر. صحاح آنرا بدن و قاموس جسم انسان و جسم جنّ و ملائکه و مجمع البیان جسم حیوان مثل بدن گفته است آنگاه بحث است که آیا جسد جسم بلا روح است و یا جسم با روح و آیا جسد در غیر انسان نیز گفته میشود یا نه؟ کوتاه سخن آنست که قرآن کریم آنرا هم در بیروح و هم در ذی روح، هم در انسان و هم در غیر آن بکار برده است. فَأَخْرَجَ لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ نُحُورٌ... طه: ۸۸ برای آنها گوساله‌ای بیرون آورد که فقط پیکر بود (و روح نداشت) صدای گوساله داشت «جَسَدًا» حاکی از آنست که گوساله مجسّمه بود و روح نداشت. وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ انبیاء: ۸ آیه در باره پیامبران است یعنی ما آنها را پیکری قرار ندادیم که طعام نخورند و در دنیا همیشگی نبودند. در مجمع ج ۷ ص ۴۰ از کلبی نقل شده جسد مجسّدی است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸

که در آن روح است میخورد و میآشامد در نهج خطبه ۱۹۶ در باره تقوی فرموده «و شفاء مرض الاجساد کم» و در خطبه ۸۱ هست «و راحة الاجساد» ولی المیزان ج ۱۴ ص ۲۰۷ فرموده: جسد هیچگاه بذروح گفته نمیشود. وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيَهُ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ ص: ۳۴ المیزان از بین معانی محتمل این معنی را اختیار میکند که برای سلیمان کودکی بوده خدا او را بمیراند و جسدش را روی تخت سلیمان انداخت و از تَمَّ أَنَابَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي بدست میاید که سلیمان امید و انتظار داشت که خدا او را شفا بخشد و بوی مفید باشد پس خدا او را بمیراند و بر تختش انداخت تا اوامر را بخدا تفویض و تسلیم کند.

جس: ج ۲، ص: ۳۸

جس: دست مالیدن برای دانستن (اقرب الموارد) تجسس بمعنی تفحص و کنجکاوی از احوال مردم از همین ماده است، جاسوس را

نیز که از اوضاع مردم و محل کنجکاوی میکند بهمین سبب جاسوس گفته‌اند و لَا تَجَسَّسُوا و لَا يَغْتَابُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا ... حجرات: ۱۲ در احوال مردم و از خلوات آنها کنجکاوی نکنید و غیبت یکدیگر را را ننمائید. این لفظ تنها یکبار در قرآن یافته است.

جسم: ج ۲، ص: ۳۸

جسم: تن. چون جسم در مقابل روح است میشود گفت جسم فقط راجع بتن است آیات قرآن نیز بهمین معنی ناظراند قَالَ إِنَّ اللَّهَ اضْيَطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَ زَادَهُ بَشِيئَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ بقره: ۲۴۷ معلوم است که جسم فقط راجع به بدن و تن است یعنی خدا باو دانش وسیع داده و تنومندش کرده است. و إِذْ ذَرَأْتَهُمْ تَعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ ... منافقون: ۴ چون منافقان را به- بینی تن هایشان بشگفت میاورد. از این لفظ دو محل بیشتر در کلام. الله مجید نیست.

جعل: ج ۲، ص: ۳۸

جعل: قرار دادن. وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا رعد: ۳ در زمین کوههای ثابت و نهلهائی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۹

قرار داد. بنظر راغب: آن لفظی است شامل تمام افعال و از فعل و صنع اعم است و بر پنج وجه بکار میرود اول بمعنی شروع مثل: جعل زید یقول (شروع کرد زید بگوید) دوم در ایجاد شیء و آنوقت یک مفعول دارد «وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَ النُّورَ» (ظلمات و نور را ایجاد کرد) سوم در ایجاد شیء از شیء مثل وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا چهارم تصبیر شیء از حالتی بحالتی جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا پنجم حکم بر چیزی با چیزی (مثلا- حکم بر شخصی با پیامبری) مثل وَ يَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ (مفردات باختصار). مخفی نماند: تدبیر در آیات قرآن مجید نشان میدهد که جعل در مرتبه تالی وجود و حالتی بعد از وجود است و نیز درباره ربط دو موجود بکار رفته است. مثلا- در وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً هود: ۱۱۸ می بینیم که امت واحده بودن یک وجود ثانوی و صفتی است برای ناس و جعل در بیان آن آمده و اگر میفرمود «لَخَلَقَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً» معنای فوق را افاده نمیکرد زیرا امت واحده و دارای هدف و عقیده مشترک بودن در مرتبه دوم از خلقت است. و نیز در آیه الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَ النُّورَ ... انعام: ۱ بنظر میاید استعمال جعل برای آن است که ظلمات و نور در مقام دوم و همچون وجود سایه نسبت بدی سایه است و خلقت آسمانها و زمین و ایجاد آفتاب و ماه و غیره، بوجود آمدن ظلمت و نور را لازم گرفته است لذا در سَمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ «خَلَقَ» و در ظلمات و نور «جَعَلَ» آورده است. در بعضی از آیات جعل و خلق در جای یکدیگر آمده‌اند مثل وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا نحل: ۷۲ وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا روم: ۲۱.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۰

من تصوّر میکنم که نظر در آیه اول بجعل زوجیت است که یک معنای ثانوی است و در آیه دوم آفریدن زوج مراد است آفریدن زن و مرد در مرتبه اول و زوجیت در مرتبه ثانی قرار گرفته است. و انتزاعی است.

جفاء: ج ۲، ص: ۴۰

جفاء: بضم اول کنار افتاده. (مجمع البیان) اسم ممدود است مثل غناء فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَ أَمَا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمُكُّ فِي الْأَرْضِ ... رعد: ۱۷ امّا كهف در حالیکه کنار افتاده است نابود میشود امّا آنچه بمردم سود میدهد در زمین می ماند «جفاء» حال است از «الزبد» و فقط یکبار در کلام الله مجید آمده است.

جفن: ج ۲، ص: ۴۰

جفن: و جفنه: کاسه. بعقیده راغب مخصوص ظرف طعام است جمع آن جفان بکسر اول میاید یَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ سبأ: ۱۳ برای سلیمان آنچه میخواست میساختند از قبیل کاخها و تمثالها و کاسه‌هایی بزرگی حوضها. «جفان» بیشتر از یکبار در قرآن نیست.

جفو: ج ۲، ص: ۴۰

جفو: کنار شدن. دور شدن در قاموس هست «جفا جفاء و تجافی: لم یلزم مکانه» در اقرب الموارد تصریح میکند که اصل آن واوی است. لذا در عنوان «جفو» آوردیم با آنکه مصدرش جفاء است. تَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا ... سجده: ۱۶ آیه در تعریف اهل ایمان است یعنی پهلوهایشان از خوابگاهها دوری کند و پروردگارشان را با بیم و امید میخوانند (و برای عبادت و مناجات خدا از خواب و خوابیدن دور میشوند) اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْهُمْ اِنْ صِيغَهُ وَ اِنْ مَادَّةً بِيَشْتَرُ اَزْ يَكْبَارُ دَرْ كَلَامِ اللّٰهِ نِيَامِدَه است.

جلب: ج ۲، ص: ۴۰

جلب: جلبه: صیحه. اجلاب: راندن با صیحه (مجمع البیان) راغب جلب را راندن و اجلاب را صیحه زدن با قهر گفته است وَ اسْتَفْزَرُ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۱

مِنْ اسْتِطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَ اجْلَبَ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَ رَجَلِكَ وَ شَارِكُهُمْ فِي الْاَمْوَالِ وَ الْاَوْلَادِ ... اسراء: ۶۴. استفزاز: بلند کردن بسرعت و بکاری وادار کردن باسانی. رجل: بفتح اول و کسر دوم جمع راجل. (پیدگان) خیل: اسبان و مجازا بسوارها اطلاق میشود. آیه درباره اعطاء قدرت بشیطان از جانب خداست درباره اضلال مردم. یعنی هر که از آنانرا میتوانی با صدا و دعوت بگناه بر خیزان و با سواران و پیدگان بر آنها صیحه بزن (برای سوق بگناه) و در اموال و اولاد با آنها شریک شو. گویا بعضی از یاران و اعوان شیطان در وسوسه خیلی سریع‌اند و بعضی کمتر از آنها. لذا اولی‌ها بسواران و دومی‌ها پیدگان تشبیه شده‌اند رجوع شود به «شیطان» يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَرْوِجَنَّكُمْ وَ بَنَاتِكُمْ وَ نِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ... احزاب: ۵۹. جلابیب جمع جلاب و در معنی آن اختلاف هست. راغب آنرا پیراهن و روسری گفته (قمیص و خمار) مجمع البیان در لغت فرموده: روسری زن که وقت خروج از منزل سر و صورتش را با آن میپوشاند. صحاح آنرا ملحفه (چادر مانند) گفته. ابن اثیر در نهاییه آنرا چادر و رداء معنی کرده و میگوید: گفته شده مانند چارقد و مانند ملحفه است. در قاموس هست که آن پیراهن و لباس گشاد کوچکتر از ملحفه یا چیزی است مثل ملحفه که زن لباسهای خود را بآن میپوشاند یا آن ملحفه است. در نهج البلاغه هست: «سترنی عنکم جلاباب الدین» خطبه ۴ جلاباب دین مرا از شما مستور کرد و ایضا «من احبنا اهل البيت فليستعد للفقير جلابابا» حکمت: ۱۱۲ هر که ما اهل بیت را دوست دارد برای فقر لباسی آماده کند و ایضا بعضی از عمالش مینویسد: «فالبس لهم جلابابا من اللین» نامه: ۱۹ بجبهه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۲

مردم لباسی از نرمی پپوش. با این قرائن و آنچه از نهاییه و صحاح و قاموس نقل شد میشود گفت: جلاباب ملحفه و لباس بالائی و چادر مانند است نه فقط روسری و خمار معنی آیه این است: ای پیغمبر به همسرانت و دخترانت و زنان مؤمنان بگو لباسهای چادر مانند خود را بخود نزدیک کنند و خود را با آن جمع و جور کنند و جلاباب را طوری از خود دور نگاه ندارند و بدن خود را از آن بیرون نکنند که پوشیدن آن مانند پوشیدن باشد. از ماده جلب فقط دو صیغه فوق در قرآن هست.

جالوت: ج ۲، ص: ۴۲

جالوت: کلمه عجمی است (مفردات) نام فرمانده لشگری بود که بنی اسرائیل بجنگ آنها رفتند و حضرت داود او را در میدان جنگ بکشت، بنی اسرائیل از او و لشگریانش هراسان و بیمناک بودند قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ... فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدَ جَالُوتَ... بقره: ۲۴۹-۲۵۱ گفتند با جالوت و لشگریانش طاقت جنگ نداریم... باذن و یاری خدا آنها را شکست دادند و داود جالوت را کشت. لفظ جالوت سه بار در قرآن مجید در آیات فوق تکرار شده است.

جلد: ج ۲، ص: ۴۲

جلد: (بکسر اول) پوست بدن. اعم از آنکه پوست انسان باشد مثل قَالُوا لِيُجْلِدُوهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا فصلت: ۲۱ یا پوست حیوان مثل وَجَعَلْ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ نُيُوتًا نَحَلُ: ۸۰ جلد: بفتح اول مصدر است بمعنی تازیانه زدن بعقیده طبرسی و راغب تازیانه زدن را بجهت رسیدن تازیانه بیوست بدن، جلد گویند. و شاید علت این تسمیه آن باشد که تازیانه از پوست درست میشده است و فعل «جلده» بمعنی او را با پوست زد است در مفردات گوید: «جلده، بطنه، ظهره» (هر سه فعل ماضی است) یعنی پوستش زد، بشکمش زد، به پشتش زد. «و ضربه بالجلد نحو عصاه» او را با

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۳

پوست زد مثل او را با عصا زد. در اینجا بچند مطلب اشاره میکنیم الف: حدّ زنا صد ضربه شلاق و حدّ قذف (بدیگری نسبت زنا دادن) هشتاد ضربه است الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ... نور: ۲ زن زانیه و مرد زانی بهر یک صد تازیانه بزنید. این حکم در صورتی است که محصنه نباشند و اگر هر دو یا یکی از آنها محصنه (شوهر دار، زن دار) باشد حدّ آنها سنگسار کردن است تفصیل حکم را باید در کتب فقهیه ملاحظه کرد. وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً... نور: ۴ مراد از محصنات در آیه زنان عقیف و پاکدامن اند زیرا محصنه هم بمعنای پاکدامن که خود را از حرام حفظ میکند آمده و هم بمعنی زن شوهر دار رجوع شود به «حصن» یعنی آنانکه بزنان پاکدامن نسبت زنا میدهند. سپس بسخن خود چهار نفر شاهد نیاورند بآنها هشتاد ضربه شلاق بزنید. ب: روز قیامت پوست بدن باعمال آدمی شهادت خواهد داد حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ... وَقَالُوا لِيُجْلِدُوهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ... فصلت: ۲۰ و ۲۱. چون بنزد آتش میایند گوشها و چشمها و پوستهایشان بر آنها گواهی میدهد... پوستهایشان گویند: چرا بر علیه ما گواهی دادید؟ گویند: خدا ما را بنطق آورد خدائیکه همه چیز را گویا کرده است. ممکن است بگوئیم شهادت پوست بدن، شهادت طبیعی است همچنانکه سفت و آبله گون بودن دست کارگر و آهنگر گواهی میدهد که این دست و این شخص کار کرده است و بر عکس نرم و دنبه‌ای بودن دست شاهد آنست که این دست کار نکرده است. ولی آیه دوم که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۴

حاکمی از گفتگوی گناهکاران با پوستهای خود است این احتمال را ضعیف میکند و ظاهر آن گفتگوئی است مثل گفتگوی ظاهری. و از این عجب مدار. آخرت همه چیزش حتی آتش و جهنم اش زنده و گویاست و نمیشود از این زندگی دنیا قیاس گرفت. رجوع شود به «نار و جهنم». ج: سَوْفَ نُضِلُّهُمْ نَارًا كَلَّمًا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ يَدْلُتْهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ... نساء: ۵۶ نضج بضمّ اول و فتح آن بمعنی رسیدن میوه و پختن گوشت است (صحاح) ضمیر بدلناهم برای کفار است نه جلود، یعنی: آنها را بآتش میکشیم هر وقت پوستهایشان پخت و سوخت و بیحسّ شد عوض میگیریم برای آنها پوستهای دیگری را تا عذاب را بچشند (اعاذنا الله منه). ممکن است منظور سوختن و بیحسّ شدن پوست باشد و شاید اشاره بدوام عذاب است. نظیر این آیه، آیه يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ

رُؤْسِهِمُ الْحَمِيمُ يُضَهَّرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ ... حج: ۲۰ صهر بفتح اول بنقل مجمع بمعنی ذوب کردن است، راغب ذوب کردن پیه گفته آیه در باره کفاری است که در باره خدا مخاصمه میکنند یعنی از بالایشان آب داغ و جوشان ریخته شود که محتویات شکمها و پوستها با آن گداخته میشود (اللهم اعوذ بك من النار). د: تَقَشَّرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ... زمر: ۲۳ در باره این آیه به «قشعر» رجوع شود.

جلس: ج ۲، ص: ۴۴

جلس: إِذْ قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَدُوا مَجَادِلَهُ: ۱۱ مجلس اسم مکان و محل نشستن انسان و جمع آن مجالس است یعنی: چون بشما گویند در مجلسها جا گشائید گشاده کنید. آیه کریمه یک مطلب اخلاقی را تذکر میدهد و مراعات حقوق مجلس را روشن میکند «مجالس» فقط یکبار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۵ قرآن هست.

جلال: ج ۲، ص: ۴۵

جلال: بزرگی قدر. وَ يَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۲۷ ذات پروردگارت ماندنی است که صاحب عظمت و اکرام است. راغب گوید: جلاله بزرگی قدر است و جلال بدون تاء بمعنی بالاترین عظمت است و از صفات مخصوص خداست و در غیر او بکار نرفته. اقرب الموارد آنرا از بصائر نقل میکند. طبرسی آنرا عظمت و کبریا معنی کرده، صحاح گوید: جلال الله: عظمت خدا. ابن اثیر در نهاییه نیز عظمت گفته است. در نهج البلاغه هست که آنحضرت بعثمان فرمود «فلا تكوننّ لمروان سیقه یسوقک حیث شاء بعد جلال السنّ و تقصی العمر» خطبه: ۱۶۲ سوق شده مروان مباش که تو را هر جا بخواهد سوق کند بعد از بزرگی سنّ و گذشتن عمرت (آلت دست مروان مباش). جلال بضمّ اول صفت مشبّهه است بمعنی عظیم (صحاح) محمد عبده در عبارت نهج البلاغه احتمال داده که جلال بضمّ جیم بمعنی عظیم باشد و در این صورت اضافه صفت بسوی موصوف است ولی ابتدا آنرا عظمت معنی کرده است در قاموس گفته ابو الجلال کنیه زبیر بن عمرو و امّ الجلال کنیه دختر عبد الله بن کلب آمده. بهر حال اگر معنای جلال بالاترین عظمت و شأن باشد چنانکه راغب و اقرب الموارد گفته است در این صورت از صفات خاصه خداست. در کشف گوید: صفت ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ از اعظم صفات خداوندی است از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ منقول است «أَلْطَوُوا بِيَا ذَا الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ» بدرگاه خدا الحاح کنید بخطاب یا ذَا الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ در نهاییه این کلام را نسبت بحدیث داده و در اقرب الموارد ماده ل ظ آنرا قول ابن مسعود دانسته است با اضافه «فی الدعاء» بعد از «الطّوا».

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۶

ناگفته نماند صفت ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ فقط دو دفعه در قرآن مجید آمده است یکی آیه گذشته و دیگری آخر سوره رحمن.

جلو: ج ۲، ص: ۴۶

جلو: (بروزن فلس) آشکار شدن. «جلی لی الامر: وضع» (صحاح) لازم و متعدی هر دو آمده است قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّئُهَا لَوْفِيهَا إِلَّا هُوَ ... اعراف: ۱۸۷ بگو علم قیامت فقط نزد پروردگار من است جز او در وقتش آنرا ظاهر نمیکند و بوجود نمیآورد. وَ الشَّمْسُ وَ ضُحَاهَا وَ الْقَمَرُ إِذْ تَلَاهَا. وَ النَّهَارُ إِذْ جَلَّاهَا شمس: ۳، ضمیر «جلاها» به «الشَّمْسِ» بر میگردد مجمع البیان به ظلمت که از فحوای کلام بنظر میاید برگردانده است ولی حفظ ظاهر بهتر است. یعنی قسم بآفتاب و روشنائیش، قسم بماه که از پی آن بر آید.

قسم یروز که آفتاب را ظاهر و آشکار میسازد. نور آفتاب پیوسته در فضا هست ولی آمدن روز که حرکت زمین است آفتاب را ظاهر میکند فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا اعراف: ۱۴۳ چون پروردگارش بر کوه آشکار شد آنرا ریز ریز کرد و موسی بیهوش افتاد. مفسرین والا مقام در تفسیر آیه دست و پا زده‌اند. در اینکه خدا جسم و جسمانی و قابل رؤیت نیست شکی نداریم شاید مراد از تجلّی توجّه بخصوصی است که کوه طاقت آنرا نیاورد و از بین رفت، ریز ریز شدن کوه و از بین رفتن آن است و بر موسی روشن شد که چون کوه با آن محکمی طاقت نیاورد او بطریق اولی طاقت نخواهد آورد. المیزان در ذیل آیه و ما قبل آن بیانی شیرین و تحقیقی لطیف دارد. وَلَوْ لَا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا حشر: ۳ جلاء خروج از شهر و یا اخراج از آن است (صحاح) و آن با معنای اصلی مغایرت ندارد زیرا خروج از بلد یکنوع ظهور است گوئی شخص در شهر مخفی است و با خروج آشکار

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۷

میشود. آیه در باره بیرون راندن یهود از اطراف مدینه است یعنی: اگر خدا بیرون رفتن را برای آنها ننوشته بود آنها را در دنیا جور دیگر عذاب میکرد...

جمع: ج ۲، ص: ۴۷

جمع: شتاب رفتن. راغب گوید: اصل آن در اسب است (اسب سرکش) که نشاط و تند رفتنش طوری باشد که راکب نتواند آنرا باز دارد. در قاموس و اقرب نیز نظیر آن گفته است، مصدر آن جمع و جموح و جماح آمده (قاموس) لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأًا أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَ هَرَمَ يَجْمَحُونَ توبه: ۵۷ اگر پناهگاه یا نهانگاهها یا گریز گاهی مییافتند شتابان و با نشاط بسوی آن رو میکردند. مجمع البیان آنرا شتاب رفتن معنی کرده و در ذیل اللغة فرموده: جماح تند رفتن است که چیزی رونده را باز ندارد در نهج البلاغه هست «و صدّهم عن الحقّ و جماعهم فی التّیّه» خطبه: ۱۷۹ و اعراضشان از حق و شتابشان در گمراهی. از این ماده در قرآن فقط صیغه فوق هست.

جمد: ج ۲، ص: ۴۷

جمد: جامد: بی حرکت. در اقرب الموارد هست «جمد الماء: قام» وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُيِّغَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ نمل: ۸۸ کوهها را بینی و بی حرکت مینداری ولی چون رفتن ابرها همی روند، کار خداست که همه چیز را محکم کرده و از کارهایی که- میکنید آگاه است. در باره این آیه در «جبل» مفصلاً صحبت شده است و این کلمه فقط در این آیه آمده است.

جمع: ج ۲، ص: ۴۷

جمع: گرد آوردن. وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَا لَهُمْ جَمْعًا كَهْف: ۹۹ در صور دمیده میشود پس آنها را بطرز مخصوص گرد آوردیم كَتَبَ عَلَيَّ نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ... انعام: ۱۲ از این آیه بنظر میاید که بوجود آمدن و مردن انسانها جمع شدن تا قیامت است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۸

و چون قیامت رسید مدت جمع کردن تمام میشود و حساب آغاز میگردد همچنین است آیه ۲۶ جاثیه و ۸۷ نساء. فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يوسف: ۱۵ پس چون او را بردند و هم رأی شدند که او را در قعر چاه افکنند. راغب میگوید:

اجتماع اکثر اوقات در اجتماع رأی و فکر گفته میشود «اجمع المسلمون علی هذا» یعنی آرائشان بر این جمع شد (ترجمه آزاد). آیه گذشته و آیه ۱۰۲ همان سوره و ۷۱ یونس و ۶۴ طه تقریباً همه در یک مضمون اند. الَّذِینَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ آلَ عَمْرَانَ: ۱۷۳ شاید منظور آن باشد که مردم در باره شما هم رأی شدند یا برای شما نیرو و افراد خود را گرد آوردند ولی راجع بمحل آیه، معنای اولی بهتر است. سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبُرَ قمر: ۴۵ مصدر در اینجا بمعنی مفعول است یعنی بزودی جمع شدگان منهزم میشوند و پشت گردانده فرار میکنند. جمیع و اجمع و اجمعون برای تأکید اجتماع است اجمعون صفت معرفه واقع میشود و منصوب بودنش برای حال صحیح نیست ولی جمیع برای حال منصوب میشود و از حیث معنی تأکید میکند (راغب) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ حجر: ۳۰ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا اعراف: ۱۵۸.

مجمع البحرين؛ ج ۲، ص: ۴۸

مجمع البحرين: وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ لَا أُبْرِحُ حَتَّىٰ أَتْلُغَ مَجْمَعَ - الْبُحَيْرَيْنِ أَوْ أَفْضَىٰ حُقْبًا كهف: ۶۰ مجمع البحرين (محل جمع شدن دو دریا) همان جایی است که موسی با آن عالم ملاقات کرد، در روایات نام او خضر ذکر شده است، احتمال دارد که مراد از مجمع البحرين باب المنذب باشد آنجا که بحر احمر باقیانوس هند متصل میشود و شاید مراد از آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۹

تنگه جبل الطارق باشد آنجا که دریای مدیترانه باقیانوس اطلس متصل میشود ولی این احتمال بعید است زیرا رفتن حضرت موسی با اروپا ثابت نیست وانگهی پیامبرانیکه در قرآن نام برده شده همه از آسیا و قسمت شرقی افریقا (مصر) بوده‌اند و از اروپا پیامبری بنام سراغ نداریم و احتمال دارد که مراد از آن تنگه بسفر یا داردانل باشد که اولی دریای سیاه را بدریای مرمره و دیگری دریای مرمره را بدریای مدیترانه متصل میسازد و ممکن است مراد انتهای شبه جزیره عمان باشد آنجا که خلیج فارس بدریای عمان متصل میشود. این پنج محل فوق باستثنای تنگه جبل الطارق همه در آسیا واقع‌اند شاید در کنار یکی از این چهار محل موسی با آن عالم ملاقات کرده است.

جمعه؛ ج ۲، ص: ۴۹

جمعه: إِذِ انبَسَجَتِ السُّمُومُ وَالْحُمُومُ مِنَ النَّارِ ذِكْرُ اللَّهِ جَمْعُهُ: ۹ بعقیده راغب روز جمعه را بجهت اجتماع مردم برای نماز، جمعه گفته‌اند. علی هذا لازم میاید که پیش از اسلام این نام و این استعمال وجود نداشته باشد. در مجمع البیان هست: آنرا جمعه گویند که خدا در آن از خلقت اشیاء فارغ شد و مخلوقات جمع آمدند. و گویند علت آن تسمیه تشکیل جماعات در آن روز است و گویند بآن عروبه میگفتند کعب بن لؤی اولین کس بود که آنرا جمعه خواند. و گویند پیش از هجرت که اهل مدینه ایمان آورده بودند گفتند: یهود و نصاری را روزی است (شنبه و یکشنبه) که در آن هر هفت روز یکبار جمع میشوند، سبت مال یهود و یوم الاحد مال نصاری است شما هم روز عروبه را قرار دهید لذا آنرا جمعه نامیدند و جمع شدند (باختصار) زمخشری نیز در کشاف مثل طبرسی گفته و تصریح میکند که نام روز جمعه قبلا عروبه بوده است. بیضاوی هم مانند راغب گفته و معتقد است که اسم آن پیشتر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۰

عروبه بود. صحاح میگوید: یوم جمعه همان یوم عروبه است ابن - اثیر در نهاییه علت این تسمیه را مطلق اجتماع ناس دانسته است. آنچه از مجمع البیان نقل گردید که خدا از خلقت اشیاء فارغ شد ... متخذ از تورات و یا از آیاتی است که میگوید خدا آسمانها و زمین را در شش روز آفرید. و این سخن در علت این تسمیه ظاهرا افسانه‌ای بیش نیست مراد از شش روز در آیات شریفه چنانکه در «ارض» گفته‌ایم دورانه‌است که هر یکی میلیونها سال بوده است آنروزها این هفته‌ها و روزهای بیست چهار ساعته نبود تا

بگوئیم در شش روز آفرید و روز هفتم فارغ شد. ناگفته نماند بدرستی روشن نیست ایام هفته را چرا به هفت تقسیم کرده‌اند و هفته هفت روز است از کی پیدا شده و اگر خواسته‌اند روزهای ماه را از رؤیت قمر تا رؤیت قمر تازه است تقسیم کنند چرا به هفت تقسیم کرده‌اند؟ شاید برای تربیع قمر. ولی با مراجعه بکتاب لغت می‌بینیم که برای هر یک از روزهای هفته یکنام گذارده‌اند و گفته‌اند. یوم الاحد (یکشنبه) اول ایام هفته، اثنین (دوشنبه) روز دوم هفته، ثلاث و ثلاثا (سه شنبه) روز سوم هفته، اربعاء (چهارشنبه) روزی است ما بین سه شنبه و پنجشنبه، خمیس (پنجشنبه) روز پنجم هفته است، سبت (شنبه) روزی است از ایام هفته ما بین جمعه و یکشنبه (اقراب الموارد) و جمعه همان است که قبلا بآن عروبه میگفتند. و چون یهود شنبه و نصاری یکشنبه را برای اجتماع هفتگی خود قرار دادند در اسلام نیز روز عروبه را روز اجتماع قرار داده و آنرا جمعه نامیدند باعتبار اجتماع برای نماز و عبادت و از آیه شریفه معلوم میشود که پیش از نزول آن این تسمیه بوده است و آن طوری انتخاب شد که پیش از روز یهود و نصاری واقع گردید. ابن کثیر در تفسیر خود علت این تسمیه را اجتماع مردم در معابد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۱

ذکر کرده و گوید در لغت قدیم نام آن عروبه بود. در تفسیر برهان از کافی از امام باقر علیه السلام منقول است که مردی از حضرتش سؤال کرد چرا جمعه، جمعه نامیده شد؟ فرمود: خداوند در روز میثاق (عالم ذر) مردم را بولایت محمد و وصی او جمع کرد پس بجهت جمع خلق آنرا جمعه نامید. رجال این حدیث جز محمد بن موسی همه از بزرگان و موثقین اند و نیز در آن کتاب از مجالس شیخ و اختصاص مفید نیز این حدیث نقل گردیده و الله العالم.

جمل: ج ۲، ص: ۵۱

جمل: شتر نر. ایضا طناب کشتی (قاموس - اقراب الموارد) در صحاح آنرا مطلق شتر و نیز طناب کشتی گفته و نر بودنش را از فزاء نقل کرده است و **لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ** ... اعراف: ۴۰ سَمِّ بمعنی سوراخ است و سَمِّ کشنده را سَمِّ گویند که در بدن نفوذ میکند خیاط بمعنی سوزن است. عده‌ای از مفسران «جمل» را در آیه بمعنی شتر گرفته و اینطور تفسیر کرده‌اند: آنها به بهشت داخل نمیشوند تا شتر داخل سوراخ سوزن شود. بنظر نگارنده این معنی از دو جهت بعید است یکی آنکه مناسب سوراخ سوزن شتر نیست دوم اینکه در این صورت «ابل» و یا «بعیر» گفته میشد که بمعنی مطلق شتر است نه جمل زیرا شتر نر اختصاصی از این حیث ندارد ولی اگر جمل را در آیه بمعنی طناب کشتی بگیریم چنانکه از ۳ لغت معتبر نقل شد آن دو اشکال وارد نیست و معنی این میشود: وارد بهشت نمیشوند تا طناب بادبان کشتی (با آن ضخامت) از سوراخ سوزن بگذرد. و در هر دو صورت آیه مبین آنست که دخول کفار به بهشت امکان پذیر نیست. در قاموس و اقراب الموارد آنرا در آیه ریسمان کشتی گفته‌اند و بعضی از مفسران از دیگران بطور احتمال نقل کرده‌اند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۲

إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ مرسلات: ۳۲ صفر جمع اصفر است (اقراب الموارد) جماله جمع جمل. معنی آیه: آن آتش شراره‌هایی میافکند چون بنائی بلند که گوئی شتران زرد گون است. گویا شراره در بزرگی بقصر و در رنگ بشتر تشبیه شده است. قصر را بمعنی درخت بزرگ و جماله را جمع جمل بمعنای ریسمان کشتی نیز گفته‌اند و الله العالم.

جمله: ج ۲، ص: ۵۲

جمله: اجزاء جمع شده. در اقراب الموارد هست «الجملة: جماعة الشیء» **لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً** فرقان: ۳۲ چرا قرآن همه یکبار باو نازل نشده؟ راغب معتقد است که جمال بمعنی زیبایی بسیار است و کثرت در جمله بدان اعتبار میباشد.

جمال: ج ۲، ص: ۵۲

جمال: زیبایی کثیر. (مفردات) طبری خوش منظری و زینت گفته است و لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تَرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ نحل: ۶ شما را در چهار پایان آنگاه که از چراگاه بر میگردانید و آنگاه که بچراگاه میفرستید زیبایی و خوشمنظری هست. جمیل و جمال (بر وزن غلام و جمال (بر وزن طلب) برای مزید زیبایی است (مفردات ...) فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ... یوسف: ۱۸ خویشتن داری نیکوست فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا معارج: ۵ صبر کن صبری نیکو.

جم: ج ۲، ص: ۵۲

جم: کثیر. بسیار (مجمع البیان- اقرب) وَ تَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا وَ تُحِبُّونَ الثَّمَالَ حَبًّا جَمًّا فجر: ۲۰ لَمْ بمعنی جمع کردن و جمع شده هر دو آمده است چنانکه جم نیز چنین است ولی در آیه شریفه صفت مراد است نه مصدر یعنی: میراث را یکجا میخورید (اکلی که شامل نصیب خود و دیگران است) و مال را بسیار دوست میدارید. در نهج البلاغه هست که بکمیل فرمود «ان هینا لعلما جمًا ...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۳

لو اصبته له حمله» حکمت: ۱۴۷ در اینجا (سینه مبارکش) علم بسیاری هست ای کاش برای آن حامل پیدا میکردم «جم» فقط یکبار در قرآن ذکر شده است.

جنب: ج ۲، ص: ۵۳

جنب: (بر وزن عقل) پهلو. طرف. در اقرب الموارد هست: «الجنب: ... شق الانسان و غيره تقول جلست الى جنب فلان ... و التاحیه» فَتَكْوِي بِهَا جِبَاهَهُمْ وَ جُنُوبَهُمْ ... توبه: ۳۵ با آنها پهلوهایشان و پیشانیهایشان داغ کرده میشود يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ ... آل عمران: ۱۹۱ خدا را ذکر میکنند در حال ایستادن و نشستن و بر پهلوهایشان یعنی در حال خوابیدن که بر پهلو میخوانند. بعقیده راغب معنای اجتناب و جانب و جنب و جنابت و غیره استعاره از معنای اصلی این کلمه است در اینجا چند آیه را بررسی میکنیم. ۱- وَ اجْتَنِبِي وَ يَتِيَّ اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ ابراهیم: ۳۵ مرا و فرزندانم را از عبادت بتها کنار کن. فعل «اجتنبی» از جانب است یعنی مرا از شرک در جانب و در کنار قرار بده که قهرا معنای دوری میدهد. جنب و اجنب از ماضی و مزید هر دو متعدی آمده است. ۲- وَ الْجَارِ الْجُنْبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ ... نساء: ۳۶ اولی بر وزن شتر و دومی بر وزن عقل است یعنی همسایه‌ای که قرابت ندارد بدلیل ما قبل که «وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى» است و رفیق نزدیک که در جنب و کنار انسان است. «جنب» اولی صفت است بمعنی مجنوب و دومی اسم است بمعنی جانب و کنار. ۳- يَا حَسْرَتِي عَلَيَّ مَا فَرَطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ زمر: ۵۶ جنب قهرا بمعنی امر الله و دستور خداست گویی دستور خدا در کنار خداست و یا مربوط بخداست. ۴- فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا ... حج: ۳۶ آیه درباره شترهای قربانی است و خوب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۴

را وقوع معنی کرده‌اند یعنی آنگاه که پهلوهایشان بزمین افتاد از آنها بخورید. اشاره بخروج روح از بدن قربانی است. ۵- فَصَبْرَتْ بِه عَنْ جُنْبٍ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ قصص: ۱۱ بنظر میاید چنانکه در مجمع نقل شده «جنب» صفت محذوف باشد مثل مکان جنب یعنی: او را از محل دوری دید در حالیکه آنها نمیدانستند. ۶- وَ اِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا ... مائده: ۶ جنابت در اثر خروج منی و مقاربت عارض انسان میشود شخص را از آنجهت جنب گویند که در دستور شرع از نماز خواندن در آنحال کنار شده است (راغب) ممکن است علتش اعم و شامل تمام محرمات در حال جنابت باشد از قبیل نماز، مس اسماء الله و قرآن و غیره و دخول مساجد ... پس جنب

بمعنی مجنوب و کنار شده است. ۷- آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطَّوْرِ نَاراً قِصَص: ۲۹ از طرف کوه و از ناحیه آن آتشی احساس کرد. ۸- أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ ... اسراء: ۸۳ ظاهراً «بِجَانِبِهِ» مفعول «نَأَى» است یعنی اعراض میکند و جانب خود را دور میکند که مرتبه ثانی اعراض و کنایه از نا دیده گرفتن حق است.

جناح: ج ۲، ص: ۵۴

جناح: بال. راغب گوید: جناح، بال پرنده است و لَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ ... انعام: ۳۸ و نه پرنده‌ای که بدو بالش پرواز میکند. و دو طرف شیء را دو جناح آن گویند مثل دو جناح کشتی، دو جناح لشکر، دو جناح صحرا و دو جناح (جانب) انسان و فعل جنح در وَ إِن جَنَحُوا لِلْسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا انفال: ۶۱ بمعنی میل کردن است گویند: «جَنَحَتِ السَّفِينَةُ» یعنی کشتی بیک طرف میل کرد. و گناهی که انسان را از حق مایل و کنار میکند جناح (بضم اول) نامیده شده است (مفردات باختصار). راجع باصل کلمه آنچه نقل شد کافی است اینک بچند آیه نظر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۵

میافکنیم. ۱- وَ إِن جَنَحُوا لِلْسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ انفال: ۶۱ اگر کفار بمسالمت میل کردند تو بان میل و توکل بر خدا کن. از کلیت آیه شریفه استنباط میشود که در اسلام جنگ تعرضی با کفار نیست بلکه جنگ دفاعی است و هر گاه کفار بفکر همزیستی مسالمت آمیز باشند اسلام با آنها کاری ندارد این مطلب در «قتال» بررسی خواهد شد. انشاء الله. ۲- وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا ... اسراء: ۲۴ بال مذلت را از مهربانی بر آندو بخوابان و بگو پروردگارا بر آندو رحم کن. بچه پرندگان و قتیکه پدر و مادرشان بلانه بازگشت و طعام آورد، بالهای خود را میخوابانند و حرکت میدهند و دهان خود را باز میکنند تا حس رحمت و مهربانی مادر تحریک شده و بانها دانه بدهد. گاهی مادر از کثرت رحمت بالهای خود را میگشاید و میخواباند و بچه‌های خود را زیر بالها میگیرد تا گرم و محفوظ شوند. آیه شریفه هر دو احتمال را دارد بنا بر احتمال اول معنی آنست: پیدر و مادر فروتنی و تواضع کن و خودت را کوچک نشان بده تا رحمت آنها را تحریک کنی، در این صورت «مِنَ الرَّحْمَةِ» از پدر و مادر است و بنا بر احتمال دوم مراد آنست که از آنها حمایت کن و آنها را زیر بال خود بگیر و در این صورت «مِنَ الرَّحْمَةِ» از جانب فرزند است. ولی بقرینه «جناح الذل» احتمال اول بهتر و بلکه نزدیک یقین است اما بقرینه آیه ما قبلِ إِمَّا يَلْعُنَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا احتمال دوم بهتر میباشد زیرا در صورت پیر مرد و پیر زن بودن پدر و مادر: احتیاج بحمايت فرزند بیشتر است. ولی در آیات وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حَجْر: ۸۸ وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۶

شعراء: ۲۱۵ احتمال دوم حتمی است و رحمت از جانب رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ است ۳- وَ اضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ طه: ۲۲ جناح بملاحظه معنی اول بمعنی دست، بازو، و زیر بغل بکار رفته است، ضم بمعنی جمع کردن است المیزان احتمال میدهد که مراد از جناح در آیه زیر بغل باشد یعنی: دستت را زیر بغلت جمع کن تا سفید و بی علت خارج شود در این صورت این آیه عبارت اخری آیه و أَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ... نمل: ۱۲ خواهد بود. ۴- اسْلُوكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ وَ اضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ ... قصص: ۳۲ در باره و اضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ احتمال بسیار داده‌اند المیزان بعد از نقل احتمالات، احتمال میدهد که منظور آنست موسی برای خود تواضع و خشوع را عادت و صفت قرار بدهد و رهبت را از خود دور نکند و این نظیر آنست که بحضرت رسول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ امر شد که برای مؤمنان متواضع باشد وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حَجْر: ۸۸ (رجوع به المیزان). نگارنده احتمال میدهم مراد آن باشد که هر وقت ربیبی و ترسی بر تو عارض شد دستت را بر سینهات بگذار چون این سخن بعد از عصا و ید بیضاء است و بعد از این

سخن دستور داده شده که به پیش فرعون برود. رفتن بیارگه فرعون قهرا توأم با ترس و لرز خواهد بود لذا امر شد چون او را خوفی فرا گیرد دست بر سینه خود گذارد. ۵... - فَمَا جُنَّاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ... بقره: ۱۵۸ «جناح» ۲۵ بار در قرآن مجید آمده است و اصل آن چنانکه از راغب نقل شد میل از حق است و در آیات تقریباً با محذور و مسئولیت و گناه مراد است مثلاً: فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَّاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا بقره: ۲۸۲ مراد آنست که بر شما محذوری و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۷

حرجی نیست که آنرا ننویسد. ۶- الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةَ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مَّثْنَىٰ وَثَلَاثَ وَرَبَاعٍ يَرْيَدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ فاطر: ۱. آیه شریفه از چند جهت قابل گفتگوست اول: آنکه ملائکه فرستادگان خدایند. بعضی‌ها آنرا منحصر بوحی کرده و گفته‌اند: ملائکه فرستاده خدایند و خدا آنها را با وحی بسوی انبیاء میفرستد ولی اولاً تمام ملائکه وحی آور نیستند حال آنکه «الملائکه» جمع محلی بالف و لام است و افاده عموم میکند ثانیاً ملائکه مأموریت‌های زیادی دارند و برای هر کار تکوینی و تشریحی از جانب خدا فرستاده میشوند برای قبض روح، برای باران، برای نوشتن اعمال بندگان و تمشیت کارهای خارج از شمار. بعد از ملهم شدن باین مطلب دیدم المیزان نیز بر خلاف عده‌ای آنرا اعم گرفته و فرموده: موجبی بر این تخصیص نداریم. قرآن کلمه رسل را بر غیر آورندگان وحی اطلاق کرده مثل حَتَّىٰ إِذْ جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا انعام: ۶۱ إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ یونس: ۲۱ وَ لَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ عَنكَبُوت: ۳۱. دوم: مراد از اجنحه (بالها) در آیه چیست؟ ملائکه دو دو، سه سه، چهار چهار بال دارند یعنی چه؟ عده کثیری از مفسرین امثال طبرسی، فیض، زمخشری، بیضاوی، ابن کثیر و غیره جناح را بمعنی بال گرفته و گفته‌اند: بعضی از ملائکه دو بال، بعضی سه بال و بعضی چهار بال دارند حتی زمخشری در محلّ قرار گرفتن بال سوّم بحث کرده، یک احتمالش آنست که محلّ بال سوّم ما بین کتف ملک است. ولی توجه نکرده که ملک جسم نیست کتف و میان دو کتف از کجا خواهد داشت.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۸

نظر المیزان آنست که وجود ملک مجهز است بنیروئیکه از آن استفاده میکند مانند استفاده پرنده از بالش بدان وسیله از آسمان بزمین بدستور خدا نازل میشود ... و مجرد اطلاق لفظ لازم نگرفته که مانند پرنده بال مادی داشته باشد. نگارنده احتمال نزدیک بیقین دارم که موضوع یک یا چند بال اشاره بمراتب قدرت و کار ملک است نه اینکه بال عادی و نه اینکه در نزول و عروج از نیروئی استفاده میکند مثل بال پرنده. گر چه آن در جای خود حق است. مثلاً فرشته‌ایکه فقط یک شغل باو محوّل شده دارای یک جناح و ملکیکه دو کار بر او محوّل شده صاحب دو جناح است و هکذا و اینکه در مجمع البیان و صافی و کشاف و غیره نقل شده رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در شب معراج جبرئیل را دید که ششصد بال داشت ظاهراً اشاره بآن است که ششصد کار مختلف از طرف خدا باو رجوع شده است مثلاً شخصی هم وزیر است و هم استاد دانشگاه و هم مدیر کارخانه و غیره، کارهای جبرئیل نیز چنین است و یا منظور تفاوت نیروهای ملائکه است علی هذا جناح در آیه بمعنی طرف است. فرشته یک طرفی و دو طرفی و یا بمعنی دست است فرشته یک دستی و دو دستی یعنی آنکه یک کار و یک مأموریت و آنکه دو کار و دو مأموریت دارد. روایات زیادی راجع بتعدد بال ملائکه وارد شده که مراد از آنها تعدّد شغل یا تفاوت نیروهای آنهاست و الله العالم. سوّم: یزید فی الخلق ما یشاء علی الظاهر اشاره بر ملک و جناح آن است یعنی آنچه بخواهد از آفرینش زیاد میکند و بیشتر از چهار منصب میدهد که او بر هر چیز قادر است.

جند: ج ۲، ص: ۵۸

جند: سپاه. وَ إِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْعَالِيُونَ صافات: ۱۷۳ سپاه ما آنهاست پیروز. جمع آن جنود و اجناد است ولی در قرآن فقط اولی بکار

رفته است فَلَمَّا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۹

فَصِيلَ طَالُوْتُ بِالْجُنُودِ بقره: ۲۴۹. ناگفته نماند جند (بفتح اوّل) بمعنی زمین سخت است (اقرب-الموارد) راغب عقیده دارد سپاه را بوسیله فشرده بودن و محکمی، جند گفته‌اند [لازم است در باره چند آیه توضیح بدهیم. ۱- وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ یس: ۲۸. آیه در باره آنمرد مؤمن است که از پیامبران دفاع کرد و او را کشتند یعنی: بعد از او سپاهی از آسمان بر قوم او نفرستادیم و نازل کننده نبوده‌ایم (و از اوّل کارمان چنین نبوده است) نبود مگر یک صیحه آنگاه همه آرام شدند و مردند. اگر گویند: در بسیاری از آیات هست که خداوند برای نصرت حضرت رسول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ ملک فرستاد مثل وَ أَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا توبه: ۲۶ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا أَحْزَاب: ۹ و آیاتیکه در باره جنگ بدر و حنین است ولی در آیه فوق میگوید «وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» ما از اوّل چنین نبوده‌ایم، این دو با هم چطور جمع میشوند؟! گوئیم: بنظر میاید غرض از «وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» لشکر کشیهای معمول باشد یعنی کار ما اینطور نبوده است که لشگرهائی بفرستیم تا با مردم بد کار جنگ کنند و به بینیم که کدام طرف غالب یا مغلوب خواهد شد بلکه بوسیله صیحه و صاعقه و غیره کار بد کاران را یکسره میکنیم، جنودیکه در احزاب و حنین و غیره آمدند همه جنود الله بودند و کار خود را کردند و رفتند بی آنکه مردم قدرت مقابله داشته باشند. زمخشری این سؤال را طرح نموده و جواب میدهد: «وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» نسبت بانبیاء سلف است ولی در زمان قرآن بخاطر عظمت آورنده قرآن جنود نازل شدند. این جواب بنظر نگارنده درست

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۰

نیست و نمیتوان گفت سنت خدا در زمان رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ تغییر یافت. ۲- لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحَضَّرُونَ یس ۷۵. علی الظاهر فاعل «لَا يَسْتَطِيعُونَ» عبارت است از «آلِهَةٌ» در آیه ما قبل و ضمیر «نَصْرَهُمْ وَهُمْ» به بت پرستان راجع است و ضمیر «لَهُمْ» برای «آلِهَةٌ» است یعنی: بتها قدرت بر یاری آنها ندارند و آنها برای بتان سپاه آماده‌اند. و بعبارت دیگر آنها بر بتان یاری میکنند نه بتان بر آنها. بعضی از بزرگان «مُحَضَّرُونَ» را راجع بآخرت گرفته که بت پرستان با بتان در روز قیامت حاضر میشوند. بنظر آنچه ما ترجمه کردیم بهتر است یعنی مردم برای بتان سپاهی آماده‌اند و از آنها یاری میکنند.

جنف: ج ۲، ص: ۶۰

جنف: (بر وزن فرس) میل. (صحاح) میل در حکم (مفردات) فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ بقره: ۱۸۲ هر که از وصیت کننده‌ای بترسد که میل بباطل و یا گناه کند پس میان آنان اصلاح نماید گناهی بر او نیست. در جوامع الجامع جنف را میل بباطل از روی خطا و اثم را میل بباطل از روی عمد گفته است. روایت امام صادق علیه السلام در این زمینه خواهد آمد. این آیه، فرع آیه سابق است که از تبدیل وصیت بر حذر میدارد یعنی هر که در وصیت اجحاف و گناه به بیند میتواند آنرا اصلاح کند ممکن است آیه راجع بزنده بودن موصی باشد و چون وصی دید که در وصیت مثلاً بیک فرزند میل و یا وصیت بگناه میکند و این باعث نزاع ورثه و مورث است میتواند او را باز دارد. و ممکن است راجع به ممت موصی باشد و وصی چون دید، وصیت خارج از میزان شرع است میتواند با اصلاح آن میان ورثه صلح برقرار کند. در روایت امام صادق علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۱

که در میزان منقول است جنف را میل ببعض ورثه و اثم را وصیت بآباد کردن آتشکده‌ها و مشروب مثل زده است. ممکن است آیه راجع به منجزات مریض باشد که در منجزات خود بیک طرف میل و یا گناه کند. و میان او و ورثه نزاع پیدا شود، شخص در اینصورت میتواند با تعدیل آن، میان وراثت و مورث اصلاح کند و این شامل نهی آیه ما قبل نیست (و الله العالم). فَمَنْ اضْطُرَّ فِي

مَخْمَصَةٌ غَيْرٌ مُّتَّجَانِفٍ لِإِثْمٍ مَّائِدَةٌ: ۳ «غَيْرٌ مُّتَّجَانِفٍ» بمعنی غیر متمایل است.

جَنُّ: ج ۲، ص: ۶۱

جَنُّ: (بفتح اوّل) پوشیدن. مستور کردن. در اقرب الموارد هست: «جَنَّهُ جَنًّا وَجَنُّوا: ستره» در مفردات آمده: «اصل الجَنُّ، ستر الشَّيْءِ عن الحَاسَّةِ» فعل آن بنا بر تصریح اهل لغت هم لازم و هم متعدی بنفسه و هم متعدی به «علی» می‌آید. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ انعام: ۷۶ چون ظلمت شب او را پوشید و مستور کرد. علی هذا بقلب جنان گویند که در میان بدن پوشیده است، بسپر مجنّ و مجنّه گویند که صاحب سپر را میپوشاند، باغ و مزرعه و چمن جَنَّتْ و جَنَّتْ گویند که روی زمین را میپوشانند و تفصیل آن در «تحت» گذشت بچّه را از آن جنین گویند که شکم مادر او را پوشانده است و جنین بمعنی مجنون و پوشانده شده است إِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ نجم: ۳۲ آنگاه که شما در شکم مادران جنین‌ها بودید. اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً مجادله: ۱۶ قسم‌های خود را سپر قرار دادند و در زیر آن پوشانده شدند. مجنون کسی است که عقلش پوشانده شده باشد وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ ذاریات: ۳۹ گفت ساحر است یا دیوانه. جَنَّهُ بکسر اوّل بمعنی جنون و اسم مصدر است (صحاح) أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جَنَّةٌ مؤنون: ۷۰

جَنُّ: ج ۲، ص: ۶۱

اشاره

جَنُّ: (بکسر اوّل) این

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۲

کلمه ۲۲ بار در قرآن مجید آمده است. جَنُّ در عرف قرآن موجودی است با شعور و اراده که باقتضای طبیعتش از حواس بشر پوشیده می‌باشد و مانند انسان مکلف و مبعوث در آخرت و مطیع و عاصی و مؤمن و مشرک و ... است، و خلاصه دوش بدوش انسان است تنها فرقی که آنست که انسان محسوس و جَنُّ غیر محسوس است و شاید بعضی فرقه‌های مختصر هم داشته باشند. جَنَّهُ بکسر اوّل بمعنی جَنُّ است مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ در صحاح و قاموس طائفة من الجَنِّ نیز گفته است. نگارنده در کتاب سیری در اسلام بحث مفصّلی درباره جَنِّ نگاشته‌ام و مطلبی از روزنامه اطلاعات در باره جهان ضدّ ماده نقل کرده‌ام اینک مقداری از آنرا در اینجا نقل میکنم: ۱- جَنُّ و انس دو موجود پر ارزش «ثقلان» روی زمین‌اند تأمل در آیات سوره رحمن که بیشتر از سی بار بصورت فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ جَنُّ و انس را مخاطب قرار داده این مطلب را روشنتر میکند و در آن سوره که بارها بعد از ذکر نعمت‌ها و عذابهای دنیا و آخرت آیه فوق تکرار شده مبین آنست که دنیا و آخرت برای هر دو است در این باره بآن سوره و معانیش توجه فرمائید و یک سوره در قرآن بنام سوره جَنُّ است و کاملاً قابل دقت می‌باشد. ۲- جَنُّ از آتش (نیرو و حرارت مخصوص) آفریده شده همچنانکه انس بتدریج از خاک. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ. وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ حجر: ۲۷ انسان را از گل خشک، از گل سیاه بدبو و کهنه آفریدیم و جَنُّ را بیشتر، از آتش نافذ آفریده‌ایم. «سموم» بمعنی نافذ است و جَنُّ بیشتر از انسان بوجود آمده است در آیه دیگر هست وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ رحمن: ۱۵ جَنُّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۳

را از مخلوطی از آتش آفرید «مرج» بمعنی خلط است. گرچه حقیقت جَنُّ را نمیدانیم ولی از آیات میفهمیم که فی الجمله از نیرو و آتشی مجهول آفریده شده است. ۳- جَنُّ مانند انسان مکلف باعمال است وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ذاریات: ۵۶ روز قیامت بجَنِّ و انس گفته میشود آیا پیامبران نیامدند؟ آیا شما را از این روز بیم ندادند هر دو بر کفر خود گواهی دهند يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ

وَ الْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنْفُسِنَا وَ غَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ شَهِدُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ انعام: ۱۳۰ آیه صریح است در اینکه جن مکلف و در پیش خدا مسئول‌اند و همچون انسان کافر میشوند و پیامبرانی از خود دارند رُسُلٌ مِنْكُمْ از مراجعه بسوره جن و آیات ۲۹-۳۲ احقاف و از آیات دیگر بدست می‌آید و خواهیم گفت که حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نیز برای آنها پیامبر است. ۴- گناهکاران و کفار جن همچون انسانها اهل جهنم‌اند و در عذاب خواهند بود وَ لَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا ... أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ اعراف: ۱۷۹ و نظیر آن است دو آیه ذیل ... لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ هود: ۱۱۹ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ سجده: ۱۳.۵- جن همچون انسان می‌میرد و از بین می‌رود و گروهی جای گروهی را می‌گیرند حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ فصلت: ۲۵ کلمه «قَدْ خَلَتْ» مبین آن است که امتهای جن مانند گروههای آدمی از بین رفته‌اند، نظیر این آیه است آیه أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ احقاف:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۴

۱۸ همچنین است آیه ۳۸ از سوره اعراف. ۶- جن ما را می‌بیند ولی ما آنها را نمی‌بینیم در باره بر حذر داشتن بنی آدم از شیطان و اتباع او آمده است إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَ قَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ اعراف: ۲۷ او و همجنسانش شما را از جایی می‌بیند که شما آنها را نمی‌بینید و بحکم آیه فَتَسْجُدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنَّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ كهف: ۵۰ ابلیس از جن است و جنس بخصوصی نیست. رجوع به «شیطان». ۷- آنها مانند آدمیان کار میکنند و قدرت کار دارند حضرت سلیمان که آنها را بامر خدا مسخر کرده بود برای او کار میکردند کاخها، تمثالها، و کاسه‌های بزرگ می‌ساختند وَ مِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ ... يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا سباء: ۱۲-۱۳ در سوره نمل آیه ۱۷ تا ۳۹ لشگر کشی حضرت سلیمان به مملکت سبأ نقل شده و در آنجا هست که عده‌ای از جن جزء لشگریان او بودند و عفریتی از جن بوی گفت: من تخت ملکه را پیش از آنکه از جای خود حرکت کنی نزد تو می‌آورم در سوره انبیاء آیه ۸۲ نیز این مطلب آمده است. در اصول کافی ج ۱ ص ۳۹۴ طبع آخوندی بابی تحت عنوان (جن بمحضر ائمه علیهم السلام می‌آیند و مسائل دینی خود را می‌پرسند) ... منعقد است و در آن باره هفت حدیث نقل شده از جمله از سدید صیرفی نقل میکند که امام باقر علیه السلام در مدینه بمن سفارشهایی فرمود. از مدینه بیرون رفتم، در میان راه روحا (محللی است چهل یا سی میلی مدینه) بودم که مردی با لباس خود بمن اشاره کرد، بسوی او برگشتم و خیال کردم که تشنه است ظرف آب را باو دادم گفت: با بزم نیاز نیست، نامه‌ای بمن داد که مرگب مهر آن خشک نشده بود،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۵

ملاحظه کردم مهر امام باقر علیه السلام بود گفتم: این نامه را کی بتو داد؟ گفت: الآن. در نامه دستور- هائی بود، چون متوجه آن مرد شدم دیدم کسی نیست، بعد از آن ابو جعفر علیه السلام (بمکه) آمدند بحضرتش عرض کردم فدایت شوم مردی نامه شما را آورد که مهرش خشک نشده بود فرمود: ای سدید ما خدمتکارانی از جن داریم چون خواهیم کاری بفوریت انجام پذیرد آنها را میفرستیم. ۸- در چند آیه در باره وصف حوریان بهشتی هست لَمْ يَطْمِئِنُّنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ رَحْمَن: ۵۶ و ۷۴ حوریان بهشتی را قبل از شوهرانشان نه آدمی دست زده و نه جن، از این آیه میتوان حدس زد که تکثیر جن بوسیله مقاربت نر و ماده بوده باشد. در باره شیطان هست كَانَ مِنَ الْجِنَّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي ... أَشْهَدُتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ كهف: ۵۰ آیه صریح است در اینکه ابلیس از جن است و همچنین ذریه دارد و خدا در خلقت آسمانها و زمین آنها را حاضر نکرده است، آیا ذریه او بواسطه توالد و تناسل است؟ ۹- جن بر رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ایمان آوردند و چون ما سخن

میگویند و یکدیگر را به نیکو کاری دعوت کرده و از عذاب خدا میترسانند آیات زیر و ترجمه آنها توجه فرمائید: وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ، قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَىٰ طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ يَا قَوْمَنَا أَجِئُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُجْزِكُمْ مِنَ عَذَابِ أَلِيمٍ احقاف: ۲۹-۳۱. قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَ لَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا... وَ أَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَ مِنَا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَاتِقَ قَدَدًا...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۶
وَ أَنَا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَىٰ آمَنَّا بِهِ فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَ لَا رَهَقًا وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَ مِنَا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا وَ أَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا جن: ۱-۱۵. یعنی چون تنی چند از جن را سوی تو آوردیم که قرآن را بشنوند و چون نزد پیغمبر حضور یافتند، بهم‌دیگر گفتند: گوش فرا دهید، و چون قرآن خوانده شد سوی قومشان باز گشتند در حالیکه انذار کننده بودند، گفتند: ای قوم جن ما کتابی استماع کردیم که بعد از موسی نازل شده و مصدق کتابهای پیش است، بحق و راه راست هدایت میکند، ای قوم: داعی خدا را اجابت کنید و بدو ایمان بیاورید تا گناهانتان را بیامرزد و از عذاب دردناک شما را برهاند. بگو بمن وحی آمده که گروهی از جن استماع قرآن کردند و گفتند: ما قرآنی شکفت آور شنیدیم که بکمال دعوت میکند و بدان ایمان آوردیم و هرگز کسی را بخدای خود شریک قرار نمیدهیم... گروهی از ما شایستگانند و گروهی پست از آنها و ما فرقه‌های مختلفیم... و ما چون هدایت را شنیدیم بدان مؤمن شدیم هر که پروردگارش ایمان آورد آنها قصد هدایت شدن داشته‌اند اما ستمگران هیزم جهنم‌اند از این آیات بدست میاید که جن قرآن را شنیده و بدان ایمان آورده‌اند و آنها از حیث ایمان و کفر و غیره مثل ما اند و حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم بر آنها نیز پیغمبر است در گذشته از کلمه «رُسُلٌ مِنْكُمْ» استظهار کردیم که آنها از جنس خود پیغمبر دارند، شاید هم از خود دارند و هم آنحضرت پیامبر آنهاست و در این باره روایات داریم و در بند ۷ اشاره کردیم که پیش امامان اهل بیت نیز میامدند و مسائل میپرسیدند، و اینکه میان خود گفتند: این کتاب بعد از موسی نازل شده قهرا بموسی نیز اعتقاد داشته‌اند ولی چرا بعد از عیسی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۷

نگفته‌اند آیا آنها یهودی بوده‌اند؟ و یا اینکه انجیل تنمیه تورات است لذا از آن نام نبرده‌اند. احتمال دوم بهتر است. ۱۰- در سوره رحمن که پیشتر اشاره شد سی و یک دفعه جن و انس بلفظ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ خطاب شده است و در خصوص هر دو آمده كُلٌّ مِّنْ عَلِيَّهَا فَاِنَّ وَ سَيَنْفُرُ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ رفيق دانشمند آقای محمد امین رضوی سلدوزی احتمال داده که مراد از تشبیه آوردن رَبِّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبِّ الْمَغْرِبَيْنِ شاید شرق و غرب جن و انس بوده باشد همچنین بهشت‌ها و چشمه‌ها دو تا دو تا آمده است و آنها همه قابل دقت میباشد. ۱۱- در باره نر و ماده بودن جن آیات زیر قابل دقت است سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ يس: ۳۶ یعنی منزّه است آنکه همه جفت‌ها را بیافرید از آنچه زمین میرویانند و همچنین از انسانها و از چیزهاییکه نمیدانند. آیه میگوید نبات و انسانها نر و ماده دارند و نیز چیزهاییکه ما آنها را نمیدانیم نر و ماده دارند جمله «وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ» جن را نیز شامل است و میشود گفت: نر و ماده دارند ولی ما کیفیت آنها نمیدانیم این در صورتی است که مراد از «الازواج» در آیه اصناف نباشد. رجوع شود به «زوج». روشنتر از این آیه، آیه وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ذاریات: ۴۹ است این آیه صریح است در اینکه نر و مادگی در تمام اشیاء عمومیت دارد و جمله «كُلُّ شَيْءٍ» بطور حتم جتیان را نیز شامل است. و در سوره جن از قول آنها نقل شده که میگفتند وَ أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْبَشَرِ يُعَوِّدُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ جن: ۶ یعنی مردانی از آدمیان بمردانی از جن پناه میبردند «رجال من الجن» مبین آنست که جتیان مردانی دارند (و الله العالم).

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۸

۱۲- در باره تجسم و دیده شدن جن از قرآن چیزی بدست نیاوردیم ممکن است از قصیه سلیمان بدست آورد که مجسم میشوند زیرا در آن هست **قَالَ عَفْرِيتٌ مِنَ الْجِنِّ اَنَا اَتِيكَ بِهٖ قَبِيْلٌ اَنْ تَقُوْمَ مِنْ مَّقَامِكَ نَمْلٌ**: ۳۹ و ظهور آن در تجسم است و اینکه برای سلیمان کار و غواصی میکردند ظاهر آنست که مجسم شده و آن کارها را میکرده‌اند. ولی تجسم ملک و بصورت بشر در آمدنش در قرآن مجید صریح است مثل تجسم ملک بر مریم که مریم پنداشت جوانی است و میخواهد باو دست اندازد **فَاَرْسَلْنَا اِلَيْهَا رُوْحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا** مریم: ۱۷ و مثل آمدن ملک‌ها پیش ابراهیم و لوط در قصیه بشارت باسحق و عذاب قوم لوط. در «بلس» گذشت و در «شطن» خواهد آمد که جن هم مجسم و مرئی میشود این از لحاظ قرآن ولی از لحاظ اخبار جن بطور حتم مجسم و دیده میشود در کافی ج ۱ ص ۳۹۴ هست که سعد- اسکاف آنها را بصورت مردانی زاهد دید و امام باقر علیه السلام فرمود: آنها جتیان‌اند و نیز ابن جبل بصورت هندی‌ها و دیگران بصورت دیگر دیده‌اند و در این باره روایات و نقلها زیاد است.

رانده شدن جن؛ ج ۲، ص: ۶۸

رانده شدن جن از آسمان نیز یکی از مطالب قابل دقت قرآن است. ما ابتدا آیات آنرا نقل و سپس خلاصه آنرا خواهیم گفت. باید دانست که در این مسئله جن و شیاطین هر دو یکی است چنانکه از آیات روشن خواهد شد و تنها فرقی که میتوان قائل شد این است که شیاطین متمردان جن‌اند و جن بطور اطلاق هر دو را شامل است اینک آیات: ۱- «وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَةً حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهَبًا وَ أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شُهَابًا رَصَدًا. وَ أَنَا لَا نَذَرِي

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۹

أَشْرًا أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا جن: ۸- ۱۰. این آیات صریح‌اند در اینکه جن قبلاً محللهائی در آسمان برای استراق سمع داشته‌اند و سپس دیده‌اند که آسمان پر از نگهبان و شهاب است و شهاب در کمین آنها است که استراق سمع میکنند پیش خود گفتند: نمیدانیم آیا خداوند در اثر این تحوّل رشد و کمالی برای اهل زمین اراده کرده و یا بلائی بآنها خواهد رسید. در روایات اهل بیت علیهم السلام منقول است که این تحوّل بعد از ولادت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم اتفاق افتاد و از اهل سنت آنرا در وقت بعثت آنحضرت گفته‌اند و آنرا در مجمع ذیل آیه ۱۸ سوره حجر از ابن عباس و در سوره جن از بلخی نقل کرده است. در صافی در سوره جن از احتجاج از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: این ممنوعیت برای آن بود که در زمین چیزی مانند وحی از خبر آسمان نباشد و آنچه از جانب خدا آمده ملتبس نگردد ... ناگفته نماند: این آیات دال بر آنند که در آسمان محلی برای دانستن اسرار خلقت و کارهای آینده روی زمین وجود دارد که جن بآنجاها نزدیک میشوند آیا مراد شنیدن کلمات ملائکه بود؟! آیا سخن گفتن ملائکه مثل ماها میباشد؟! ۲- **إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ. وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ. لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَ يُفْذَقُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ صَفَات: ۶- ۱۰ «حِفْظًا» چنانکه در مجمع فرموده مفعول فعل مقدر است یعنی «حفظناها حفظاً» و معنی آیه چنین میشود: ما آسمان نزدیک را با زینتی که کواکب باشد زینت دادیم و از هر شیطان متمرّد و بی فایده محفوظش نمودیم. علی هذا کواکب فقط زینت‌اند نه موجب**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۰

حفظ. **يُفْذَقُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ** روشن میکند که حفظ بوسیله کذف است که حقیقت و کیفیت آن شناخته نیست. و ظهور آیه **زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ جَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيْطَانِ** ملک: ۵ و **إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ** میرساند که متخلفین بوسیله تیرهای شهاب طرد میشوند آنها هم مصابیح‌اند و هم رجوم. **وَ لَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَ زَيْنًا لِلنَّاطِرِينَ وَ حَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ، إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ** حجر: ۱۶- ۱۸. ظاهراً مراد از کواکب سیارات منظومه شمسی و مراد از **السَّمَاءَ الدُّنْيَا** در آن آیات نزدیکترین آسمانهای عالم بزمین است که آسمان منظومه شمسی باشد و مراد از آن در آیه ۵ سوره ملک نزدیکترین آسمانهای

هفتگانه زمین است یعنی اولین طبقه جو. چنانکه در «سما» بند هفتم توضیح داده شده است و نیز در «رجم» بطور تفصیل آمده است. لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى نشان میدهد که شیاطین نمی‌توانند بملاء اعلی گوش بدهند و إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ ... مبین آن است که اگر کسی از آنها تخلف کرده و بملاء اعلی نزدیک شود فوراً شعله‌ای آشکار و نورانی او را تعقیب میکند. ولی با وجود این ممکن است جسته و گریخته چیزهایی بشنوند زیرا در آیات دیگر آمده و مَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ. و مَا يَبْغِي لَهُمْ و مَا يَسْمَعُونَ إِنْهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمْعَرُولُونَ ... هَيْلَ أُتْبِتُكُمْ عَلَى مَنْ تَنْزَلُ الشَّيَاطِينُ تَنْزُلَ عَلَيَّ كُلِّ أَوَّاكٍ أَيْم. يُلْقُونَ السَّمْعَ وَاكْتَرَهُمْ كَادِبُونَ شعراء: ۲۱۰-۲۲۳. در این آیات ابتدا فرموده قرآن را شیاطین نازل نکرده‌اند ... که آنها از سماع (ظاهراً شنیدن گفتگوی ملاء اعلی) معزول‌اند ... سپس فرموده: آنها بر هر دروغگوی مجرم نازل شده و مسموع خویش را القا میکنند و بیشترشان دروغگو‌اند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۱

این سخن میرساند: با وجود تعقیب تیرهای شهاب باز بعضی از آنها جان بدر برده و چیزهایی میاورند. و بر دروغگویان القا میکنند. آیات گذشته روشن میکنند حوادث آینده روی زمین در آسمان و در اختیار ملائکه است و شاید اسرار خلقت نیز. و شیاطین قدرت ورود بانجاها ندارند و حَفِظْتَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ ... - وَ يُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ ولی پیش از ولادت یا بعثت آنحضرت بجاهائی از آسمان میرفتند و از آنجا سرقت سمع میکردند نه اینکه بخود آن مجمع وارد شوند که گفته‌اند «وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ» با ولادت یا بعثت آنحضرت از آن هم محروم شدند. این است ظهور آیات گذشته و خدا بواقع داناتر است. بعضی از بزرگان رانده شدن با شهاب و غیره را حمل بر تشبیه عالم واقع بمحسوسات فرموده که کلامش در «شهب» نقل و بررسی شده است.* در «سما» زیر عنوان (موجودات زنده در آسمان) مشروحا بیان شده که در آسمان موجودات زنده غیر از ملائکه وجود دارند و آیات آن بررسی شده است. عده‌ای از دانشمندان مسلم گرفته‌اند که پیامهای مرموزی بطور مرتب و موجهای منظم از آسمان بزمین ارسال میگردد و آنرا (بی سیم کیهانی) نام گذاشته‌اند کارل جانسکی بسال ۱۹۳۲ میلادی ۸ ماه مراقب گرفتن این پیامها با بی سیم خود شد و دید هر شب چهار دقیقه از شب قبلی زودتر ارسال میگردد و آن بواسطه این بود که گردش زمین بدور خورشید موجب میشود غروب و طلوع ستارگان هر روز چهار دقیقه زودتر از روز قبل باشد. در پایان سال ۱۹۳۳ میلادی سمیناری از متخصصین این علم منعقد شد. جانسکی در این سمینار طی بیانیته‌ای از مشاهدات خود پرده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۲

برداشت و متذکر شد که در ستارگان موجوداتی میباشند که قادر بتکلم هستند و این پیامهای آسمانی که با تلسکوپهای بی سیم قابل دریافت هستند انسانرا در شناخت هر چه بیشتر جهان کمک میکند ... در فوریه سال ۱۹۴۲ دلائلی بر صحت نظر جانسکی اضافه شد. زیرا دیده شد که یک سلسله پیامهای فضائی کار جهت یابی راداری را که در انگلستان بکار گذاشته شده بود متوقف کرد دانشمندان پس از کوشش فراوان بالاخره دریافتند که این وقفه در اثر یک سری پیامهای تلگرافی است که از یک سوی ناشناخته از ماورای افق بوده است (نقل از کتاب قرآن بر فراز اعصار تألیف عبد الرزاق نوفل ترجمه بهرام پور و شکیب). فعلا این مطلب را دانشمندان تقریباً مسلم گرفته‌اند ولی از نظر قرآن مجید چنانکه در سابق اشاره شد این مطلب مسلم و حتمی است. نویسنده کتاب فوق عقیده دارد که جن برای شنیدن چنین اصواتی با آسمان نزدیک میشوند نه برای شنیدن وحی زیرا وحی را جز کسیکه با وحی میشود کسی نمیشنود. و «ملاء اعلی» همانهاست نه مجمع ملائکه. ولی آیات گذشته مخصوصاً إِنْهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمْعَرُولُونَ با ملاحظه ما قبل و ما بعد آن، خلاف این مطلب را می‌رساند. و خلاصه آیات گذشته روشن میکند که جتیان میکوشیدند تا آسمانرا رصد کنند و اسرار آنرا بدست آورند تا از اسرار خلقت و حوادث آینده مطلع شوند

جَانٌّ: لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ رَحْمَنٌ: ۳۹ جان هفت بار در قرآن آمده است دو دفعه در باره عصای موسی و پنج بار در مقابل انسان و انس. در قاموس و اقرب گوید: جان اسم جمع جن است. لذا هر دو یکی اند. دقت در قرآن نشان میدهد که آندو غیر هم نیستند زیرا جان و انس مقابل هم آمده‌اند انس یکنوع بیش نیست هکذا جان و جن. فرق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۳

همان است که گفته شد مثلاً فرموده لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ اسْرَاءَ: ۸۸ و نیز آمده لَمْ يَطْمِئِنُّوا بِإِنْسٍ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ رَحْمَنٌ: ۵۶ علی هذا آنچه در مجمع و کشاف و نهاییه و غیره آمده: جان پدر جن است و آنچه راغب گفته: جان نوعی از جن، مدرک صحیحی ندارد. در باره عصای موسی آمده فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَرُ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدِيرًا... نمل: ۱۰- قصص ۳۱ در اقرب الموارد گوید: جان مار سفید و سیاه چشمی است بی آزار اغلب در خانه‌ها یافت میشود عبارت قاموس نیز چنین است و فقط قید (سفید) را ندارد، صحاح مطلق مار و مجمع مار کوچک گفته و علت این تسمیه شاید مخفی بودن آن باشد معنای آیه این است چون آنرا دید مانند مار حرکت میکند برگشت گریزان. نا گفته نماند در باره عصای موسی که در طور هنگام بعثت مبدل بمار شد یکدفعه حیة و دو دفعه جان نقل شده است مثل قَالَ أَلْقَاهَا يَا مُوسَى. فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى طه: ۲۰ میدانیم که حیة، مار معمولی و جان بمعنی مار کوچک و یا مار معمولی است. ولی هنگام نشان دادن معجزه در پیش فرعون ثعبان گفته شده که بمعنی اژدهاست مثل فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ اعراف: ۱۰۷ شعراء: ۳۲ این دو چگونه جمع میشود؟ بنظر نگارنده: هنگام بعثت مار شدن کافی بود زیرا همین لازم بود که موسی متوجه این حقیقت بشود ولی در نزد فرعون برای ارباب و اتمام حجت لازم بود که باژدها مبدل شود مخصوصاً موقع بلعیدن ابزار ساحران. مجمع البیان و المیزان معتقد است که موقع بعثت نیز عصا باژدها مبدل شده و در سوره نمل و شعراء که جان نقل شده نظر بحرکت آن است نه بزرگی جثه‌اش. آنجا که فرمود رَأَاهَا تَهْتَرُ كَأَنَّهَا جَانٌّ عصا در اهتزاز بجان تشبیه شده و گرنه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۴

در واقع اژدها بود. نا گفته نماند در سوره طه چنانکه گذشت «حیة» آمده است و از اهتزاز و غیره خبری نیست و اگر موقع وحی اژدها بود لازم بود گفته شود «فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ» چنانکه در اعراف و شعراء هست. علی هذا آنچه ما گفتیم مقرون بصحت است و در سوره نمل و قصص اگر جان مشبه به واقع شود تشبیه شیء بنفسه لازم نیاید زیرا ضمیر «كَأَنَّهَا» بعصا راجع است.

جنت: ج ۲، ص: ۷۴

اشاره

جَنَّت: باغ. بهشت. كَمَثَلِ جَنَّتِهِ بَرَبُوهٗ أَصَابَهَا وَأَبْلٌ... بقره: ۲۶۵ همچون باغی که در بلندی است و باران تند و درشت دانه بآن رسیده. جمع آن جنات است مثل كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَاتٍ وَعُيُونٍ... دخان: ۲۵.

جنت آخرت: ج ۲، ص: ۷۴

ناگفته نماند از بهشت و محل زندگی اتقیا در قیامت بلفظ جنت و جنات تعبیر آمده و بیشتر از هر صفت در باره آن تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذکر شده است. بنظر میاید که این تعبیر و نامگذاری برای تشبیه به جنات دنیاست که تفهیم آن آسان شود و گرنه جنات آخرت را نمیتوان با باغات دنیا مقایسه کرد، قابل دقت است که «جنات» در باره آخرت همیشه نکره آمده است یعنی: جنات بخصوصی. و تنها در آیه وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رُوضَاتِ الْجَنَاتِ... شوری: ۲۲ معرّف با الف و لام آمده است ولی «الجنّة» با الف و لام عهد در باره بهشت زیاد است. لازم نیست در باره علم بغلبه بودن و یا وصف بودن آن، برای بهشت بحث شود،

اما لازم است به بینیم قرآن بهشت آخرت را چگونه معرفی میکند. ۱- مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ. وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَ قَاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۵

مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ ... محمد: ۱۵ وصف بهشتی که به پرهیزکاران وعده شده چنین است: در آن نهرهایی است از آب تغییر ناپذیر، و نهرهایی از شیر که طعم آن تغییر نیافته و نهرهایی از خمر که برای نوشندگان لذت است و نهرهایی از عسل صاف شده و برای آنهاست در آن جنّت از همه میوه‌ها و چاره‌سازی از پروردگارشان. آب و شیر بی تغییر و همیشه تازه میرساند که جنّت آخرت دارای تغییر و تبدیل و فساد نیست باکتری و مخمرها در آن وجود ندارند و از کهولت خبری نیست و شیر و عسل و خمر، نهر نهر است و از تمام میوه‌ها در اختیار آنان گذاشته شده است، پیداست که این با جنّت دنیا قابل مقایسه نمیباشد. ۲- وَ سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ آل عمران: ۱۳۳ سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ ... حدید: ۲۱. در این دو آیه وسعت بهشت وسعت آسمانها و زمین ذکر شده، بمضمون آیه اول روز قیامت آسمانها و زمین همه تبدیل به بهشت شده و جزء آن خواهند بود پس بهشت یا نامتناهی است و یا عرض و طول آنرا جز خدا کسی دانا نیست. ۳- مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَ ظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ عُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ رعد: ۳۵ قُلْ أذِكَّكُمْ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ ... لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤُونَ خَالِدِينَ عَلَى رَبِّكَ وَعِيدًا مَسْئُولًا فرقان: ۱۵- ۱۶ نظیر این آیات در قرآن مجید بسیار است، این آیات مبین آنست که خوردنی بهشت دائمی است و تمام شدنی نیست و بهشت همیشگی است و اهل بهشت هر چه بخواهند در اختیار دارند جمله لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤُونَ ...- لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ پنج بار در باره بهشت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۶

تکرار شده و یازده بار جَنَّتِ عَدْنٍ (بهشت‌های جاودان) آمده است. ۴- فَهَوُ فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةً فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ قُطُوفُهَا دَائِمَةٌ حَاقَّةً: ۲۲ فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ. لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ، فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ وَ أَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ وَ نَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ وَ زُرَابٌ مَبْثُوثَةٌ غاشية: ۱۰- ۱۶ آیات شریفه در تعریف بهشت آخرت و نعیم آنست و از عیش پسندیده آن خبر میدهند. ۵- يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوَانٍ وَ جَنَّتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ توبه: ۲۱ این آیه از دوام نعمت بهشتی خبر میدهد و اینکه نعمت آن وافر و همیشگی است. مخفی نماند اگر بخواهیم راجع به جنّت آخرت بطور تفصیل سخن بگوئیم باید صدها آیه نقل و ترجمه نمائیم، فرق بسیار اهمّ نعمت و لذّت دنیا و آخرت آنست که نعمتهای دنیا فانی و نا پایدار و زود گذر است و با ادامه آن و عادت شدن موقعیت خود را از دست میدهد ولی نعمت آخرت ابدی است و اصلا نقصان و تغییر در آن نیست، این است فرق اساسی این سرا و آن سرا. در تعریف زندگی آخرت میخوانیم ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَ لَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ اعراف: ۴۹ دنیائی فرض کنید که در آن اندوه فعلی و خوف از آینده وجود نداشته باشد، این زندگی در دنیا میسر نیست زیرا آدمی همواره نقصان فعلی دارد که سبب اندوه اوست و ترس از آینده و زوال نعمت و مرگ و تصادف‌ها دارد و آن باعث خوف اوست. تنها زندگی آخرت است که در آن از لحاظ حال نقصان و اندوه و از لحاظ آینده خوف و زوال و کم شدن نیست جمله فوق چندین بار در قرآن تکرار شده است آنچه راجع بدنی باشد مشروط است زیرا در دنیا از خوف و حزن فراری نیست و آنچه در باره آخرت است مطلق و بی‌قید میباشد زیرا در بهشت مطلقا اندوه و ترسی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۷

وجود ندارد و ممکن است تمام آنها را که جمعا چهارده بار است راجع بآخرت دانست به المعجم المفهرس «خوف» رجوع شود ایضا رجوع شود به «قیامت».

جنى: چیدن میوه. اقرب الموارد گوید: «جنى الثمرة: تناولها من شجرها» وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانَ رَحْمَن: ۵۴ «جنى» در آیه مصدر بمعنی مفعول است «مجنى» یعنی چیده شده که عبارت اخراى میوه است. معنی آیه این است: و میوه هر دو بهشت بدسترس است تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا مريم: ۲۵ میافکنند بر تو خرماى تازه. در قاموس گوید: جنى آنرا گویند که الساعه چیده شده باشد. گناه را از آن جنایت گویند که شخص گناه را بسوى خویش میکشد، راغب استعمال آنرا در جنایت بطور استعاره دانسته است.

جهد: ج ۲، ص: ۷۷

جهد: (بفتح اوّل و ضمّ آن) صعوبت و مشقت. چنانکه در قاموس و مفردات گفته است در اقرب الموارد آنرا تلاش توأم با رنج معنی میکند. صحاح طاقت (سختی) گفته است در مجمع البيان ذیل آیه ۲۱۷ بقره فرماید: «جاهدت العدو» یعنی در جنگ با دشمن مشقت را بر خود هموار کردم و در ذیل آیه ۷۹ توبه فرموده: جهد بضمّ اوّل و فتح آن هر دو بیک معنی و آن وادار کردن خود بر مشقت است و از شعبی نقل شده که جهد (بفتح اوّل) در عمل و جهد (بضمّ اوّل) در قوت و طعام است و از قتیبی نقل است که جهد (بفتح) مشقت و بضمّ طاعت است. بنا بر اقوال گذشته معنای: فلانى جهد کرد آنست که قدرت خود را بکار انداخت، متحمل مشقت گردید، تلاش توأم با رنج کرد. جامع همه اقوال قول اقرب الموارد است پس جهد و جهد یعنی: تلاش توأم با رنج. وَ مَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ عنكبوت: ۶ هر که تلاش کند و خود را بزحمت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۸

اندازد، فقط برای خویش تلاش میکند خدا از مردم بی نیاز است وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَ جَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ مائده: ۳۵ بسوى خدا وسیله جوئید و در راه او تلاش کنید. جهد (بکسر اوّل) مصدر است بمعنی تلاش و نیز اسم است بمعنی جنگ (اقرب الموارد) و جنگ را از آن جهد گویند که تلاش توأم با رنج است فَمَا تَطَّعَ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدَهُمْ بِه جِهَادًا كَبِيرًا فرقان: ۵۲ مجاهد: تلاش کننده جنگ کننده وَ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا نساء: ۹۵. وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ ... انعام: ۱۰۹ قسم یاد کردند بخدا قسم مؤکد و محکم، یعنی آنچه میتوانند آنرا محکم کردند راغب گوید: سوگند یاد کردند و در آن آنچه قدرت داشتند کوشیدند طبرسی گفته: تقدیر این است «جهدوا ایمانهم». این تعبیر پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره بد کاران است. باید دانست: افعال این ماده در قرآن همه از باب مفاعله آمده است و آن بمعنای تکثیر است نه بین الاثنین و تکثیر یکی از معانی مفاعله است علی هذا مثلا از وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ حج: ۷۸ سه تلاش استفاده میشود یکی از ماده یکی از هیئت و یکی از «حَقَّ جِهَادِهِ» یعنی در راه خدا تلاش کنید بسیار شدید. الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ ... توبه: ۷۹ آنانکه راغبین از مؤمنین در صدقات را خرده میگیرند و نیز بکسانیکه جز باندازه طاقت و تلاش خود پیدا نمیکنند عیب میگیرند. آیه در باره منافقان است که هم ثروتمندان را در دادن زکوة مسخره میکردند و هم دستنگانرا، اینکه فرموده لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ یعنی جز تلاش خود چیزی پیدا نمیکنند قهرا کمک مالی آنها در راه اسلام کم است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۹

جهر: ج ۲، ص: ۷۹

جهر: آشکار شدن و آشکار کردن اعم از آنکه بوسیله دیدن یا شنیدن مثل يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَ جَهْرًا نحل: ۷۵ که بوسیله دیدن است و مثل سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَ مَنْ جَهَرَ بِهِ رعد: ۱۰ که بوسیله شنیدن است پس جهرهم قولی است و هم فعلی. بنظر میاید که جهر قولی، آشکار شدن معمولی نیست بلکه شبیه بفریاد است. در باره دعوت حضرت نوح هست ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا ثُمَّ إِنِّي

در آیه یَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْيَاءَ بقره: ۲۷۳ منظور عدم علم است. هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ يوسف: ۸۹ برادران یوسف از کار و عمل خود بی‌خبر نبودند بلکه جهالت آنها همان بی‌اعتنائی بود زیرا که آنها یوسف را می‌شناختند و میدانستند کار خلاف میکنند، این جهالت باعث مسئولیت در پیشگاه خدا و سبب عذاب دنیا و آخرت است و گرنه جهالت بمعنای عدم علم حسابش چندان سخت نیست مخصوصاً که با عناد توأم نباشد. در آیه أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ عَلَقٍ وَكُنْتُمْ كَافِرِينَ قَالَ أَأَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ بقره: ۶۷ مراد آنست که مسخره کار مردان سفیه و بی‌اعتنا بحقائق است و کار کسانی است که بر خلاف آنچه درک میکنند کار انجام میدهند، نظیر این آیه لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ نمل: ۵۵ یعنی خود را به بی‌اعتنائی می‌زنید. اینگونه جهالت‌ها همه توأم با علم‌اند یعنی عامل در وقت عمل نیست بفهم و عقیده‌اش عالم و نسبت بعملش بی‌اعتنا است و علت مسئول بودن همان است [۱]. در اینجا دو آیه را بررسی میکنیم: الف: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۲

فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَالتَّيُّوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا احزاب: ۷۲-۷۳. یعنی: ما این امانت را بر آسمانها و زمین و کوهها عرضه کردیم ولی از برداشتن آن امتناع کردند و از آن ترسیدند پس انسان آنرا برداشت زیرا که وی ستم پیشه و نادان بود، تا خدا مردان و زنان منافق و مردان و زنان مشرک را عذاب کند و بر مردان و زنان مؤمن توبه نماید و خدا چاره ساز مهربان است. بنظر نگارنده مراد از امانت عقل و تفکر و استعداد تکلیف است و آن همان عهد الله است که انسان آنرا درک میکند و تعلیم انبیاء آنرا محکم کرده است و آنانکه همان عهد را بعد از محکم شدن نقض میکنند مورد لعنت خدایند و الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ... أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ... رعد: ۲۵ مهم‌ترین فرقیکه ما بین انسان و سایر موجودات هست تفکر و تکامل است، موجودات دیگر در هزاران سال قدمی برای ترقی بر نمیدارند مثلاً- گوسفندان و سایر حیوانات و حشرات در قالب گیری مخصوص خود زندگی میکنند و قدرت بر تعویض آن ندارند بر خلاف بشر که بسرعت برق میجهد و کاینات را زیرا پا میگذارد و اقطار جو را سوراخ کرده بسوی کرات دیگر پرواز میکند. بشر اسلحه عجیبی دارد که بآن آرزو و خواستن میگوئیم چیزهاییکه بخيال شیطین در نماید بشر آرزو میکند و میخواهد بالا-خره موفق میشود هزاران سال آرزو کرد و خواست که یکاش بکره ماه قدم بگذارد و در آخر گذاشت و همچنین. علی هذا مراد از اینکه آسمانها و زمین و کوهها آنرا نپذیرفتند و ترسیدند، آنست که این استعداد در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۳

آنها گذاشته نشده است خداوند همه چیز و همه کمال آنها را در یکدفعه داده است بر خلاف انسان که بتدریج بسوی کمال میرود. نگارنده احتمال نزدیک یقین دارد جمله إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا علت حمل است ولی نه آنطور که گفته‌اند بلکه باین معنی که سموات و ارض احتیاج بحمل امانت نداشتند زیرا کمال آنها از اول داده شده بود بعبارت دیگر آنطور که میبایست بشوند از اول شده‌اند ولی انسان چون ذاتا ظلوم و جهول بود احتیاج داشت امانت خدا را حمل کند تا خود را از ظلوم و جهول بودن نجات دهد، ترقی نماید و با عقل و توحید زندگی کند. علی هذا آیه بعدی لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ... مبین آنست که مردم در اثر حمل این امانت و عمل به مقتضای آن بسه گروه مؤمن و مشرک و منافق تقسیم میشوند و هر یک جای خود را از رحمت و عذاب خداوند میگیرند. روایات آیه را در کتب تفسیر مطالعه کنید. ب: أَلَمْ نَجْعَلِ الْإِنْسَانَ مِنْ أَحْسَنِ مَخْلُوقَاتِ اللَّهِ حَكْمًا... مائده: ۵۰ مراد از جاهلیت که در چهار محل از قرآن مجید آمده چیست؟ نا گفته نماند جاهلیت بمعنای حالت جهل است چنانکه در اقرب الموارد گفته است. ابن اثیر در نهاییه گوید: مراد از آن صفت و حالی است که عرب قبل از اسلام داشتند از قبیل جهل بخدا و رسول و افتخار بانساب و خود پسندی و ظلم و غیره. در نهج البلاغه (نامه ۱۸) بابن عباس در باره بنی تمیم مینویسد: «وَأَنَّهُمْ لَمْ يَسْبِقُوا بُوْغْمَ فِي جَاهِلِيَّةٍ وَلَا إِسْلَامًا»: آنها نه در جاهلیت و نه در اسلام در جنگی مغلوب نشده‌اند. این نیز بهمان معنی است که ابن اثیر گفته است. بهر حال مراد از

جاهلیت حالتی است که جهالت در آن حکمفرماست در هر قوم و هر ملت و در هر زمان که باشد ولی مراد از موارد آن در قرآن حالت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۴

مردم قبل از اسلام است. از آیه **وَلَا تَبْرَحْنَ تَبْرِجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ** احزاب: ۳۳ بنظر می‌آید که دو جاهلیت هست یکی اولی و دیگری آخری. میزان آنرا جاهلیت قبل از بعثت و بمعنی جاهلیت گذشته گرفته است بعضی‌ها آنرا زمان بین آدم و نوح و بعضی ما بین ادریس و نوح و بعضی زمان داود و سلیمان، بعضی زمان ولادت ابراهیم و بعضی زمان فترت ما بین حضرت عیسی و حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم گرفته‌اند که بقول میزان همه بی دلیل است. قول میزان از همه قوی است جاهلیت الاولی یعنی جاهلیتی که در اول و گذشته بود و آن جاهلیت قبل از بعثت است. در کمال الدین ص ۲۷ ط جدید در روایت ابن مسعود هست که حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم جاهلیت اولی را قیام زن موسی در مقابل یوشع وصی موسی فرموده است یعنی زنان آنحضرت چنان نکنند و الله العالم

جهنم؛ ج ۲، ص: ۸۴

اشاره

جهنم: خانه عذاب (اقراب الموارد) راغب آنرا نام آتش آخرت گفته ولی گفته اقراب الموارد بهتر است زیرا قرآن برای آن ابواب و غیره نقل میکند. **حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا** زمر: ۷۱. در صحاح و مفردات گفته: گویند اصل آن فارسی است معرب شده. اقراب الموارد می‌گوید صاحب کلیات گفته گویند جهنم اسم عجمی است و گویند فارسی و بقولی عبرانی است و اصل آن کهنام است. این اسم در انجیل متی باب ۱۶ بند ۱۸ نقل شده قاموس کتاب مقدس از انجیل لوقا باب ۱۶ بند ۲۳ نیز نقل کرده ولی در آنجا پیدا نشد. در قاموس گوید: رکیه جهام و جهنم: یعنی چاه عمیق و جهنم بواسطه عمیق بودن جهنم خوانده شده است. بهر حال جهنم در استعمال قرآن محل عذاب آخرت و وعدگاه کفار و ستمگران است این کلمه هفتاد و هفت بار در آیات مختلف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۵

تکرار شده است **فَأُولَئِكَ مَاوَاهُمْ جَهَنَّمُ** و **سَاءَتْ مَصِيرًا** نساء: ۹۷.

جهنم سخن می‌گوید؛ ج ۲، ص: ۸۵

از جمله آیات جهنم این آیه عجیب است **يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ** ق: ۳۰ روزیکه بجهنم گوئیم آیا پر شدی می‌گوید آیا زیادتی هست؟ این آیه روشن میکند که جهنم شعور دارد می‌شنود و جواب می‌دهد، نظیر این: آیه **وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعِيَةِ سَعِيرًا**. **إِذْ رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَ زَفِيرًا** فرقان: ۱۲ است بآنانکه آخرت را تکذیب کنند آتش افروخته آماده کرده‌ایم. چون آتش آنها را از دور ببیند غلیان و صغیر آنها می‌شنوند. ظاهر آیه آنست که آتش مکذبین را می‌بیند فاعل «رَأَتْهُمْ» سعیر و «هم» مفعول آن است و نیز آیه **كَلَّا إِنَّهَا لَأُظَىٰ نَزَاعَةٌ لِلشَّوَىٰ تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَ تَوَلَّىٰ** معارج: ۱۷ حقا که آن آتش خالص است پوستها یا اطراف بدن را میکند میسوزاند میخواند کسی را که بحق پشت کرده و از آن اعراض نموده است. ظاهر «تَدْعُوا» آنست که آتش فهم دارد و اعراض کننده را میخواند و صدا میکند. نگارنده عقیده دارد که لازم است آیات را بظاهر حمل کرد و گفت جهنم و آتش آخرت با شعور است و سخن گفتن دارد و می‌شنود و صدا میکند. قرآن تصریح میکند که **دَارِ** آخرت زندگی حقیقی است و حیات بر تمام جزئیات آن احاطه دارد. جهنم و آتش نیز جزء آخرت‌اند. **وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوَ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ**

الدَّارَ الْآخِرَةَ لِهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ عنكبوت: ۶۴ این زندگی دنیا مشغولیت و بازی است دار آخرت آن زندگی حقیقی است ای کاش میدانستند. درست است که آیه در باره بی‌اعتنائی بدنیا و اعتنا با آخرت است ولی إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لِهِيَ الْحَيَوَانُ بر تمام آخرت اعم از بهشت و جهنم شامل است. همچنین

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۶

در سوره فصلت هست که انسان بی‌وستهایش گوید چرا بر من گواهی دادید گویند: أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ آیه ۲۱ این هم بهمه شامل است. قطع نظر از اینها خود آیات جهنم و آتش که نقل شد بهترین دلیل است و دلیلی بر خلاف ظاهر نداریم بعضی از بزرگان در باره آیه ۱۲ فرقان گفته: تمثیل حال آتش است نسبت بمردم آنگاه که نزد آتش آیند. ولی گفتیم که آن خلاف ظاهر است.

جواب: ج ۲، ص: ۸۶

جواب: بریدن. اقرب الموارد گوید: «جَاب الثَّوْبُ جَوَابًا: قطع» وَ تَمُودُ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ فَجَر: ۹ و قوم ثمود که سنگها را در دره بریدند. و خانه‌ها ساختند. جواب را از آنجهت جواب گویند که سخن گوینده با آن قطع و تمام میشود (اقرب الموارد) بعقیده راغب علت این تسمیه آنست که جواب، فضا و فاصله را بریده از دهان گوینده بسمع شنونده میرسد. و چون این سخن شامل سؤال و جواب هر دو است لذا در ذیل آن گفته: لکن مختص برد کلام است نه کلام اولی. ولی قول اقرب الموارد مقرون بصحت است. وَ مَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ اعراف: ۸۲ یعنی جواب قوم و سخنی که با آن کلام لوط را قطع کرده و پایان دادند آن بود که گفتند: آنها را از شهر خود بیرون کنید. سؤال اگر طلب کلام باشد جواب آن کلام است مثل يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ احقاف: ۳۱ بنا بر آنکه مراد از «أَجِيبُوا» جواب قولی است و اگر طلب فعل باشد. جواب فعلی است مثل رَبَّنَا أَخْرِجْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَ تَتَّبِعِ الرُّسُلَ ابراهیم: ۴۴ مراد آن نیست که لئیک گوئیم بلکه مراد آنست که بفرموده تو عمل کنیم. تمام موارد استعمال قرآن جز کلمه «جواب» که چهار بار آمده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۷

همه در جواب عملی بکار رفته است اجابت را که قبول کردن معنی میکنند در واقع، قطع و پایان دادن بسخن و خواست گوینده است خواه بفاعل باشد یا بقول مثل أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذِ دَعَانِ بقره: ۱۸۶ خداوند با اعطاء مطلوب سخن سائل را قطع میکند. راغب گفته: گویند استجابت بمعنی اجابت است و حقیقت آن مهیا شدن برای جواب است ولی چون مهیا شدن در اغلب از اجابت منفک نیست، اجابت را استجابت گفته‌اند. طبرسی ذیل آیه ۱۸۶ بقره فرموده: اجابت و استجابت بیک معنی است و از مبرد نقل میکند که در استجابت معنی اذعان هست و در اجابت نیست. صحاح و اقرب الموارد نیز مثل طبرسی گفته‌اند لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَىٰ رعد: ۱۸ بر کسانی که خدای خود را اجابت کرده‌اند پاداش نیکی است. وَ إِذِ اسْأَلَكَ عَبْدِي عَنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذِ دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ بقره: ۱۸۶ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي یعنی مرا اجابت کنند در این سخن که من نزدیکم و بداعی جواب میدهم معنی آیه: چون بندگان من مرا از تو سؤال کنند بگو: من نزدیکم دعوت داعی را جواب میدهم آنگاه که مرا بخواند پس از من این مطلب را قبول کنند و بمن در این باره ایمان آورند شاید کمال یابند.

جود: ج ۲، ص: ۸۷

جود: وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَ اسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ هود: ۴۴ کار تمام شد و کشتی بر جودی مستقر گردید. جودی نام کوهی است که کشتی نوح بر آن نشست. آقای صدر بلاغی در فرهنگ قصص قرآن میگوید: جودی کوهی است در نزدیکی موصل که با کوههای

ارمنستان پیوسته است و اکراد در جوار آن زندگی میکنند و از این جهت اکراد آنرا بلغت خود «کار دو» یا «جاردو» مینامند و یونانیان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۸

آنرا تحریف کرده «جوردی» نامیده‌اند و پس از آنکه بلغت عربی وارد شده معرب آن «جودی» شده است. کوه جودی دارای دو قله است که اصطخری آنرا «حرت و حویرت» نامیده ارتفاع قله اول ۱۷۲۶۰ قدم و ارتفاع قله دوم ۱۶۲۷۰ قدم از سطح دریاست. هاکس در قاموس کتاب مقدس آنرا کوه معروف اراراط دانسته. ولی صاحب فرهنگ فوق میگوید: این خطاست ... و کوه اراراط در دشت «رس» در شرق ارمنستان است (باختصار). در فرهنگ عمید مینویسد: جودی را بعضی آراراط و بعضی غیر آراراط دانسته‌اند. نگارنده گوید: بهر حال معلوم نیست که جودی همان کوه آراراط بوده باشد که بین روسیه و ترکیه و ایران واقع است ولی در تورات آراراط آمده است. إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِيَاتُ الْجِيَادُ ص ۳۱ صافنه اسبی است که بر سه پای ایستد و گوشه پای چهارم را بزمین گذارد (مجمع) جیاد جمع جیید یا جواد بمعنی اسب اصیل و تندرو است: آنگاه که وقت غروب اسبان با نشاط و تیز رو باو عرضه شدند. مجمع البیان آنرا جمع جواد و قاموس جمع جیید گفته است و در مجمع علت این تسمیه را تند- روی آن دانسته که گوئی راه رفتن را بذل میکند.

جار: ج ۲، ص: ۸۸

جار: همسایه. وَ النَّبَاتِیِّ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى نساء: ۳۶ باعتبار معنی آن، کسیکه نزدیک است جار خوانده شده مثل ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا احزاب: ۶۰ در آنجا جز اندکی همسایه تو نباشند. قَطَعَ مَتَجَاوِرَاتٍ رعد: ۴ قطعه‌های نزدیک هم. وَ إِنِ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ ... توبه: ۱۶ اگر کسی از مشرکان از تو امان خواست باو امان بده. اجاره و استجاره از جار است که در معنای امان و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۹

زینهار بکار رفته گوئی همسایه در امان همسایه است. راغب گوید: چون حق همسایه عقلا و شرعا بزرگ است لذا بهر کسیکه حق او بزرگ است و یا حق دیگری را بزرگ میدانند جار گفته‌اند مثل لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ ... وَ إِنِّي لَجَارٌ لَكُمْ انفال: ۴۸ یعنی من امان شمایم و حقتان را بزرگ میدانم. و از این حساب است آیه ... وَ هُوَ يُجِيرُ وَ لَا يُجَارُ عَلَيْهِ مؤمنون: ۸۸ او امان میدهد و امان داده نمیشود. وَ عَلَى اللَّهِ قَضِيَّةُ السَّبِيلِ وَ مِنْهَا جَائِزٌ وَ لَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ نحل: ۹ جائز را منحرف از حق معنی کرده‌اند در اقرب هست «جار یجور: مال عن القصد» جور بمعنی ظلم و انحراف از این ماده است معنی آیه آنست: هدایت بر راه راست بر عهده خداست. بعضی از راهها منحرف است اگر میخواست همه شما را هدایت میکرد.

جوز: ج ۲، ص: ۸۹

جوز: گذشتن از محل با سیر در آن. (قاموس- اقرب ...) وَ نَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ احقاف: ۱۶ از سیئات آنها میگذریم فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ ... بقره: ۲۴۹ چون او و مؤمنان از کنار نهر گذشتند. طبرسی در ذیل آیه اول گوید: اصل آن از جواز و آن بمعنی مرور از چیزی بدون مانع است. در قرآن بمعنی اغماض و چشم پوشی است.

جوس: ج ۲، ص: ۸۹

جوس: جستجوی شدید. تفتیش. در قاموس گوید: «الجوس: طلب الشيء بالاستقصاء» بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا

خِلَالَ الدِّيَارِ اسراء: ۵ بر میانگیزیم بر شما بندگان با صلابت خود را پس میان خانه‌ها را تفتیش کنند، این کلمه یک بار بیشتر در قرآن مجید نیست.

جوع: ج ۲، ص: ۸۹

جوع: گرسنگی. لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ غاشیه: ۷ نه چاق میکند و نه از گرسنگی بی‌نیاز می‌نماید این کلمه چهار بار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۰
کلام الله مجید آمده است و یکبار فعل آن إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَى طه: ۱۱۸.

جوف: ج ۲، ص: ۹۰

جوف: اندرون. مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ ... احزاب: ۴ خدا برای کسی در اندرون وی دو قلب قرار نداده است. آیه ما قبل در اطاعت خدا و عدم طاعت مشرکین و ذیل آیه در باره‌ی ظهار و پسر خوانده‌هاست. آیه شریفه کنایه از آنست که جمع دو منافی ممکن نیست و قلب بدو چیز متناقض نمیتواند معتقد باشد مگر آنکه دو قلب باشد ولی خدا در اندرون کسی دو قلب نگذاشته است. گویند: آن در مقام تعلیل بذیل آیه است یعنی یکزن هم مادر و هم زن انسان نمیشود چنانکه معنی ظهار است و یک فرزند پسر دو شخص نمیشود چنانکه در پسر خوانده است. بعید نیست که تعلیل آیه قبل باشد یعنی طاعت خدا و کفار قابل جمع نیست مگر آنکه شخص دو قلب داشته باشد و خدا در جوف کسی دو قلب قرار نداده است (از المیزان).

جو: ج ۲، ص: ۹۰

جو: هوا. (مفردات) أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ نحل: ۷۹ آیا نگاه نکرده‌اند پیرندگان که در فضای آسمان مسخرند. اگر جو بمعنی هوا باشد چنانکه از راغب نقل شد «السَّمَاءُ» در آنصورت مطلق و اعم است و جو قسمتی از آن میباشد.

جاء: ج ۲، ص: ۹۰

جاء: مجیء: آمدن. جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اسراء: ۸۱ این کلمه بیشتر اوقات در قرآن مجید با «باء» متعدی شده نحو وَجِئْتِكُمْ مِنْ سَبَائِ بَنِي يَاقِينَ نمل: ۲۲ از سبب خبر یقینی بر تو آوردم. و گاهی با باب افعال مثل فَاجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِدْعِ النَّخْلَةِ ... مریم ۲۳ درد زادن او را به تنه نخل خرما آورده گویا مراد آنست که از درد بآن چسبید «جاء» گویا فقط یکدفعه متعدی بنفسه آمده است نظیر لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا مريم: ۸۹ حقا که شیء نا پسندی آوردید
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۱

و نسبت ناشایستی دادید مجمع البیان عقیده دارد که لفظ باء از «شیئا» حذف شده است در این صورت متعدی بنفسه نیست. ولی اقرب الموارد آنرا بمعنی فعل و متعدی بنفسه گرفته گوید: «جاء الشیء: فعله و منه فی القرآن لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا» لازم و متعدی هر دو آمده است. در مجمع از زجاج نقل کرده در «فَقَدْ جَاؤْ ظُلْمًا وَ زُورًا» فرقان: ۴ تقدیر «بظلم» است و گوید: جایز است که بمعنی «اتوا ظلما» باشد.

جیب: ج ۲، ص: ۹۱

جیب: قلب. سینه (قاموس) وَ لِيُضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ ... نور: ۳۱ چارقدهای خود را بسینه خویش بزنند در مجمع البیان

گوید: زنان مأمور شدند اطراف چارقد‌های خود را بر سینه‌ها بیافکنند تا گردنشان پوشیده شود. گفته‌اند: وقت نزول آیه زنان، اطراف چارقد و روسری را جمع کرده به پشت سر می‌انداختند و سینه‌هایشان آشکار میشد. قاموس و اقرب الموارد معنای اولی جیب را قلب و سینه گفته است ولی از گفته مجمع البیان پیداست که جیوب را بمعنی گریبانها (یقۀ لباس) گرفته است فرموده: جیوب کنایه از سینه‌هاست زیرا گریبانهاست که روی سینه‌ها را میپوشاند. ولی اگر جیوب را سینه‌ها معنی کنیم از لحاظ آیه و لغت اشکالی نخواهد داشت بنظر می‌آید گریبان لباس را بجهت روی سینه بودن جیب القمیص گفته‌اند بعکس آنکه طبرسی فرموده است. در نهج البلاغه در تعریف صحابه فرموده است «اذا ذکر الله هملت اعینهم حتی تبلّ جیوبهم» خطبه: ۹۵ آنگاه که خدا یاد میشد چشمهایشان اشک میریخت که سینه‌ها یا گریبانهایشان تر میگردید.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۲

وَأَدْخَلَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ ... نمل: ۱۲ یعنی دستت را در سینه یا گریبان کن تا سفید بیرون آید.

جید: ج ۲، ص: ۹۲

جید: گردن. فی جیدها حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ مسد: ۵ ریسمانی از لیف خرما بگردن دارد. راجع باین آیه به (ت ب ب) رجوع کنید. و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۳

ح: ج ۲، ص: ۹۳

حاء: ج ۲، ص: ۹۳

حاء: حرف ششم از الفبای عربی است جزء کلمه واقع میشود، بتنهائی معنائی ندارد.

حب: ج ۲، ص: ۹۳

حَبّ: دوست داشتن يُحِبُّونَهُمْ كَحَبِّ اللَّهِ بقره: ۱۶۵ آنها را دوست میدارند چون دوست داشتن خدا. در قرآن مجید فعل ثلاثی این کلمه مطلقاً بکار نرفته است و همه از باب افعال (احبّ یحبّ) و از باب استفعال و تفعیل (استحبّ- حَبّب) استعمال شده است ولی مصدر ثلاثی آن چنانکه نقل شد بارها آمده است. در اقرب الموارد گوید: استعمال شایع آن از باب افعال است. قرآن کریم استعمال شایع را اختیار کرده است مثل إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ قِصص: ۵۶ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۱۹۵. در اقرب استحباب را بمعنی دوست داشتن گفته و معنای طلب در آن نیست «استحبّه: احبّه» ولی بعقیده طبرسی و راغب، طلب در آن ملحوظ است «استحبّ الشیء» یعنی: خواست آنرا دوست بدارد. لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَ إِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنْ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ توبه: ۲۳ بنظر راغب در اثر تعدی به «علی» معنای اختیار به «اسْتَحَبُّوا» اشراب شده است یعنی: پدران و برادران خود را اگر کفر را بر ایمان اختیار کردند بر خود ولی مگیرید. مخفی نماند فعل استفعال از این ماده فقط در چهار محل از قرآن آمده یکی آیه گذشته و بقیه بقرار ذیل اند اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۴

الْآخِرَةَ نحل: ۱۰۷ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَصَلت: ۱۷ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ ابراهيم: ۳. فکر میکنم استعمال استفعال در این محلها برای آنست که دوست داشتن کفر در مقابل ایمان و دنیا در مقابل آخرت و ضلالت در مقابل هدایت یک چیز عادی

و فطری نیست بلکه انسان آنرا بر خلاف فطرت خود میطلبد و بر خود تحمیل میکند. إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِيَاتُ الْجِيَادُ. فَقَالَ إِنِّي أُحِبُّتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ص ۳۱-۳۲. این دو آیه در حال حضرت سلیمان است گفته‌اند فاعل «تَوَارَتْ» شمس است یعنی آفتاب پرده شده و غروب کرد. گفته‌اند مراد از «الخیر» مال کثیر است و گفته‌اند مراد اسبان است که در آیه ما قبل ذکر شده است طبرسی گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم زیاد شدن اسبان را زیاد شدن خیر نامیده و فرموده «الخیر معقود بنواصی الخیل الی یوم القیمه» خیر تا روز قیامت به پیشانیهای اسبان بسته است. در معنی این آیه زیاد گفته‌گو شده و گفته‌اند: تماشای اسبان او را از نماز باز داشت. روایت شده که صلاة عصر از او فوت شد و بقول طبرسی در روایات امامیه است که اول وقت از او فوت شد. جبائی گفته نماز واجب فوت نشد بلکه نافله‌ای بود که در آخر وقت بجا می‌آورد. نگارنده احتمال قوی میدهم که «أُحِبُّتُ» بمعنی اختیار است و حُبّ شیء از اختیار آن جدا نیست و «حُبُّ الْخَيْرِ» مفعول به «أُحِبُّتُ» است و «عن» در «عَنْ ذِكْرِ رَبِّي» بمعنی تعلیل است. ارباب لغت تعلیل را یکی از معانی نهگانه «عن» شمرده‌اند. قاموس و اقرب الموارد تصریح کرده‌اند که «عن» در آیه و مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا بِأُتَاهُ توبه: ۱۱۴ برای تعلیل است. و مراد از «الْخَيْرِ» بقرینه آیه قبل و بعد اسبان است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۵

علی هذا معنی آیه چنین میشود: من دوستی اسبان را برای یاد پروردگرم اختیار کردم (زیرا بوسیله آنها میتوان جنگید و دین خدا را احیا کرد و بتماشای آنها آنقدر ادامه داد) تا آفتاب غروب کرد. در آیه ما بعد فرموده: آنها را برگردانید و چون برگرداندند شروع کرد بدست مالیدن بر گردن و ساقهای اسبان. و اگر آنها از یاد خدا و نماز مشغولش کرده بودند دیگر آندستور را نمیداد و آنکار را نمیکرد. رجوع شود به «سلیمان».

حَبٌّ: ج ۲، ص: ۹۵

حَبٌّ: (بفتح. اوّل) مطلق دانه. مفرد آن حَبّه است (قاموس) إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالْتَّوَى انعام: ۹۵ خدا شکافنده دانه و هسته است. كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ بقره: ۲۶۱. جمع حَبّه حَبّات و حبوب میباشد ولی در قرآن مجید بکار نرفته است.

حبر: ج ۲، ص: ۹۵

حبر: (بکسر اوّل) عالم. اثر پسندیده. عالم را از آنجهت حبر (بفتح اوّل) گویند که اثر علم و عملش می ماند جمع آن احبار است فَهْمٌ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ روم: ۱۵ آنها در باغ مخصوصی شاد میشوند که اثر پسندیده نعمت در چهره‌شان آشکار میگردد (راغب). در اقرب الموارد گوید: حبر (بفتح اوّل) بمعنی عالم است ولی کسر آن افصح است زیرا بر وزن افعال (احبار) جمع بسته میشود. اذْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ زخرف: ۷۰ «تُحْبَرُونَ» را شاد و مسرور شدن گفته‌اند. بقول راغب سروریکه اثر آن از چهره پیداست مثل وَلَقَاهُمْ نَصْرُهُ وَ سُرُورًا دهر: ۱۱ نصرت طرارت ظاهر و سرور شادی باطن است. اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ توبه: ۳۱. کلمه احبار که چهار بار در کلام الله مجید آمده در سوره مائده: ۴۴ و ۶۳ بقرینه سیاق در علماء یهود بکار رفته ولی در سوره توبه: ۳۱ و ۳۴ مثل اینکه شامل علماء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۶

یهود و نصاری هر دو است. و چون درباره علماء نصاری کلمه «قتیسین» بکار رفته بنظر میاید که مراد از احبار علماء یهود باشد و الله العالم. صحاح آنرا احبار یهود گفته، قاموس و مجمع البیان مطلق عالم ذکر کرده‌اند.

حبس: ج ۲، ص: ۹۶

حبس: باز داشت. ضدّ رها کردن (صحاح) وَ لَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّهٖ مَعْدُودَةً لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ هُود: ۱۸ اگر عذاب را از آنها تا مدتی تأخیر بیاندازیم گویند چه علت آنرا باز میدارد. نَحْسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ ... مائده: ۱۰۶ آندو را بعد از نماز نگاه میدارید. در قرآن بیشتر از این دو صیغه نیست.

حبط: ج ۲، ص: ۹۶

حبط: بطلان. «حبط عمله حبط: بطل ثوابه» (صحاح) «حبط العمل حبط ... فسد و هدر» (اقرّب الموارد) راغب گوید اصل آن از حبط (بر وزن فرس) است و آن این است که چهار پا علف بسیار خورد تا شکمش باد کند (انتهی). ای بسا که این کار سبب هلاکت آن شود قاموس نیز آنرا بطلان معنی کرده است. خلاصه آنکه حبط عمل، بطلان و بی اثر شدن آن است، در بعضی آیات بجای آن، بطلان بکار رفته است مثل لَا تُبْطَلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى بقره: ۲۶۴ و مثل أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطَلُوا أَعْمَالَكُمْ مُحَمَّد: ۳۳ در آیات دیگر از آن با غبار پراکنده و خاکستر بر باد رفته تعبیر شده است مثل وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبًّا مَّتَوَّراً فِرْقَان: ۲۳ و مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَىٰ شَيْءٍ اِبْرَاهِيم: ۱۸. بهترین مثل را در توضیح حبط خود قرآن میزند و آن اینکه: اگر مقداری خاکستر را در روز طوفانی در مقابل باد قرار دهیم گر چه واقعا از بین نمی‌رود و معدوم نمیگردد ولی طوری پراکنده میشود که هرگز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۷

بدست نیاید. این است حبط، این است بطلان و بی اثر شدن عمل. در اینجا لازم است بچند نکته اشاره شود: ۱- حبط راجع بعمل خوب و در باره آن است مثل فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ مائده: ۵ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَ بَاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ هُود: ۱۶ تمام موارد آن در قرآن مجید شانزده محلّ است و همه راجع بعمل میباشد البته اعمال نیک و مفید یعنی اعمال خوبی که از مردم سر میزند در اثر بعضی از عوامل باطل و بی اثر میگردد مثل وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ انعام: ۸۸ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ زمر: ۶۵ پیداست که شرک اعمال نیک را بی اثر میکند و ربطی باعمال بد ندارد. ایمان و اعمال نیک سبب آمرزیده شدن و از بین رفتن گناهان و سیئات است مثل إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ هُود: ۱۱۴ و مثل فَأُولَئِكَ يُدِلُّ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتِ فِرْقَان: ۷۰ ولی آمرزیده شدن گناهان در قرآن مجید حبط گناه نامیده نشده است. ۲- شرک و کفر باعث حبط عمل اند نحو أُولَئِكَ لَمْ يَأْمَنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ احزاب: ۱۹ و مثل وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ انعام: ۸۸ و نیز اگر کاری بغرض دنیا انجام داده شود بی آنکه رضای خدا در نظر باشد سبب حبط و بی اثر بودن آن است چنانکه مضمون آیه ۱۵ و ۱۶ سوره هود است، ایضا ارتداد سبب حبط است مثل وَ مَنْ يَزِدْكَ مِنْكَ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ بقره: ۲۱۷. از آنجمله است فریاد کشیدن بر روی رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ و بی احترامی در سخن گفتن با آنحضرت وَ لَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ حَجرات: ۲ از آنجمله است منافق بودن چنانکه آیه ۱۸ و ۱۹ سوره احزاب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۸

مبین آن است و همچنین است اذیت و منت گذاشتن بعد از صدقه و کار نیک لَا تُبْطَلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى بقره: ۲۶۴ از آیه أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطَلُوا أَعْمَالَكُمْ مُحَمَّد: ۳۳ بدست میاید که سرسری گرفتن عمل و عدم ملاحظه شرع باعث حبط عمل است و خلاصه: عوامل حبط عبارت‌اند از کفر، شرک، نفاق، ارتداد، عدم قصد قربت، فریاد بر روی پیغمبر (ص)، منت و اذیت بعد از صدقه و سرسری گرفتن عمل ... اینهاست که اعمال نیک را بی اثر میکنند. کارهای بی‌شماریکه انسان در دنیا انجام میدهد

مردم آنها را کار نیک میدانند ولی روز قیامت در نزد خدا جز حسرت و اندوه نتیجه‌ای نخواهند داشت. ۳- بموجب بعضی از آیات، حبط شامل دنیا و آخرت است مثل **فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ** بقره: ۲۱۷ و همچنین است آیه ۲۲ از آل عمران و ۶۹ توبه. بمدد آیات دیگر باید گفت مراد از حبط دنیا و آخرت آنست که اعمال چنین اشخاص که برای سعادت و رفاه خود انجام میدهند نه در دنیا اثری از حیث سعادت خواهد داشت و نه در آخرت. زیرا خدا فرموده **وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى** طه: ۱۲۴ و چون کافر و منافق از ذکر خدا معرض‌اند لذا زندگانی آنها تنگ و بی آرامش است و در نتیجه اعمالشان از حیث سعادت دنیا بی اثر است، حساب آخرت هم که روشن است. علی هذا حبط شامل دنیا و آخرت هر دو است و آیاتیکه شامل حبط مطلق‌اند بقرینه آیات دیگر مراد از آنها حبط دنیا و آخرت است و الله العالم. ۴- در مقابل حبط بوسیله کفر و شرک و غیره، ایمان و توبه و ... در باره زنده شدن اعمال و از بین رفتن گناهان تأثیر خاصی دارند، بلکه توبه چنانکه در (ت و ب) گذشت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۹

سبب تبدل سینات بحسنات است و شاید انشاء الله در «عمل» بطور مشروح ذکر شود.

حبک: ج ۲، ص: ۹۹

حبک: (بر وزن عنق) وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ ذاریات: ۷ مجمع البیان آنرا جمع حباک و حبیکه گفته و طرائق (راهها) معنی کرده است یعنی قسم باسمان که در آن راههاست. و اصل آن بمعنی بستن و محکم کردن است چنانکه در قاموس آنرا قبل از هر معنی آورده است. بمعنی خوبی و زینت نیز آمده است. قول مجمع البیان در مورد آیه از همه بهتر بنظر میرسد زیرا در آیات ما قبل صحبت از بادهای ابرهاست که در آسمان روانند و راههای مخصوصی دارند پس بجاست که بعد از ذاریات و جاریات و مقسیمات و حاملات که همه در جو آسمان‌اند گفته شود: سوگند باسمان که دارای راههاست و شاید یکی از مؤیدات آن آیه ما بعد باشد که فرموده **إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ** زیرا اختلاف یک نوع راه راه بودن است. احتمال اخیر، قول المیزان است. مؤید دیگر، این آیه است که در باره آسمان فرموده **وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ** مؤنون: ۱۷ شاید راههای عروج و نزول ملائکه و ورود اشعه کیهانی و انوار و غیره نیز مراد باشد.

حبل: ج ۲، ص: ۹۹

حبل: ریسمان. مثل **فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ** مسد: ۵ در گردن او ریسمانی است از لیف خرما. جمع آن حبال است مثل **فَمَا لَقُوا جِبَالَهُمْ** و **عَصِيَّتُهُمْ** شعراء: ۴۴ پس ریسمانها و عصاهای خود را انداختند. و **اعْتَصَمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا** و **لَا تَفَرَّقُوا** آل عمران: ۱۰۳ مراد از حبل الله دین خداست، شاید علت این تسمیه آنست که دین واسطه بین خدا و مردم است چنانکه بقرآن مجید از آنجهت حبل گفته‌اند در حدیث ثقلین هست که یکطرف قرآن بدست خداست و طرف دیگر بدست شما. در نهج البلاغه خطبه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۰

۱۷۴ در باره قرآن فرموده **«هَذَا الْقُرْآنُ فَاتَهُ حَبْلُ اللَّهِ الْمَتِينِ»** محمد عبده در علت این تسمیه گوید: چون هر که بریسمان چنگ زند از سقوط و شکستن نجات میابد و هر که بقرآن چنگ زند از ضلالت و گمراهی بدور است. ولی احتمال اول صحیحتر است. علی هذا به دین و قرآن و امامان و پیامبران آنگاه که حبل الله گفته شود مراد آنست که واسطه میان خدا و خلق‌اند و سبب نجات از گمراهی‌اند. **ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ** آین **مَّا تَقْفُوا إِلَّا بِحَبْلِ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلِ مِنَ النَّاسِ** و **بِأُوْبِعَصَبٍ مِنَ اللَّهِ** آل عمران: ۱۱۲ آیه شریفه در باره اهل کتاب از یهود است بنظر راغب حبل در آیه بمعنی عهد است یعنی کافر بدو عهد محتاج است یکی از جانب خدا و آن

اهل کتاب بودن است و گرنه در دین خود آزاد نمیشود و دیگری از مردم که این عهد و قول را بآنها بدهند. (تمام شد). ولی این در صورتی است که آنها در پناه مسلمانان و در اقلیت باشند. المیزان آنرا بر ذلت تشریحی حمل کرده و «أَيْنَمَا تُقُفُوا» را دلیل آن گرفته است یعنی هر جا که مسلمانان آنها را یافتند و مسلط شدند. و گفته: رفع آن تحت ذمه بودن و یا بامان داخل شدن است. نگارنده گوید: ذیل آیه در بیان علت ضرب ذلت و مسکنت چنین است ذَلِكُمْ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ ذَلِكُمْ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ سبب ذلت و مسکنت و مغضوب بودن، قتل انبیاء و کفر بآیات و قوانین خدا و تعدی و عصیان است اعم از آنکه «ذَلِكُمْ» دوم مثل «ذَلِكُمْ» اول و تکرار آن باشد و یا «ذَلِكُمْ» اول و ما بعدش علت ضرب ذلت و مسکنت و «ذَلِكُمْ» دوم و ما بعدش علت «يَكْفُرُونَ وَيَقْتُلُونَ» باشد. بهر حال از آیه بدست میاید که در صورت بودن دو حبل ذلت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۱

از آنها برداشته میشود. در این صورت هیچ بعید نیست که بگوئیم «بِحَبْلِ مِنَ اللَّهِ» عبارت است از تغییر فکر و عمل و از بین بردن سبب ذلت و «حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ» عبارت است از یاری مردم مثلاً یهود که فعلاً در دنیا سر و سامانی پیدا کرده است یک سبب از جانب خدا دارد و آن سعی و تلاش و اتحاد است و یک سبب از مردم، و آن حمایت بی دریغ آمریکا و دول دیگر است. آیه ۶۱ بقره نیز علت ذلت را نظیر این آیه بیان کرده است. اگر گوئی: آیه در باره مطلق اهل کتاب اعم از یهود و نصاری است؟ گوئیم: آیه بی شک در باره یهود است زیرا يَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ در نصاری بوقوع نیپوسته است. راجع بتوضیح بیشتر این مطلب اوائل سوره اسراء را مطالعه فرمائید که در آنجا ذلت یهود در اثر بد کاری و نجات یافتن آنها در اثر نیکو کاری چندین بار تکرار شده است عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَزَحْمَكُمْ وَانْ عُذْتُمْ عِندَنَا اسراء: ۸ بنا بر این احتمال، یهودیت که مبتنی بر نژاد است از حیث عدّه چندان پیشرفت نکرده و همواره بحمايت ديگران نياز خواهد داشت و اگر از حمايت امريكا محروم شود بحمايت اعراب و احترام آنها احتياج خواهد داشت. وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ق: ۱۶ راغب گوید: ورید رگی است متصل بکبد و قلب و جریان خون در آنست. نا گفته نماند: رگهای بدن را به شریان و ورید تقسیم کرده اند شریان آنهاست که خون را از قلب ببدن میبرند و ورید آنهاست که آنرا از بدن بقلب باز میگردانند بنظر میاید که در آیه شریفه مطلق رگ مراد است اعم از شریان و ورید. معنی آیه چنین است: ما بانسان از وریدش که در تمام اعضای او گسترده است نزدیکتریم. اضافه حبل بر ورید بیائیه است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۲

بریسمان و کمند صیاد حباله گویند جمع آن حبال است. بکمندهای شیطان که وسوسه ها و اغواهای اوست حبال شیطان گویند در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ هست «وَاسْتَعِينَهُ عَلَى... الاعتصام من حباله و مخالته». در باره حبل الوريد: رگ گردن، رگ قلب و غیره نیز گفته اند در صحاح گفته: ورید رگی است عرب آنرا رگ قلب گوید و آنها دو ورید است... این سخن احتمال فوق را که ورید شامل هر دو رگ شریان و ورید است تأیید میکند.

حتم؛ ج ۲، ص: ۱۰۲

حتم: واجب. قطعی. در مجمع البیان گوید: حتم و جزم و قطع هر سه بیک معنی است وَانْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا. ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا مريم: ۷۱ و ۷۲ از شما کسی نیست مگر آنکه وارد جهنم میشود، این ورود یا این حکم بر پروردگارت حتمی است سپس پرهیز کاران را نجات میدهم و ستمکاران را در آن بزانو در آمده میگذاریم. ظاهر آیه میرساند که همه بجهنم داخل خواهند شد ولی بدکاران در آن مانده و نیکو کاران بیرون خواهند رفت ولی ورود بمعنی دخول نیست راغب گفته: ورود بمعنی قصد کردن آب است وَ لَمَّا وَرَدَ مَاءٌ مِدْيَنَ چون آب مدین را قصد کرد. پس ورود بمعنی قصد آب است چنانکه صدور بمعنی برگشتن میباشد علی هذا بنظر نگارنده این دو آیه عبارت اخرای آیات قبل است که فرموده فَوَرَبِّكَ

لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثًّا. ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيعَةٍ أَهْلَهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا. ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا. این آیات روشن میکند که همه در کنار جهنم حاضر میشوند و خدا میداند کدام کس بداخل شدن اولی است و آن همان نجات پرهیز کاران و ماندن ستمکاران است و الله العالم. المیزان در باره این آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۳

بتفصیل سخن گفته، طالبین رجوع کنند و روایتی از امام صادق علیه السلام نقل میکند که ورود بمعنی دخول نیست و روایات دیگر در این باره نقل کرده است بنظر المیزان ورود بمعنی دخول نیست ولی آنچه ما از آیات قبل استظهار کردیم در المیزان نیامده. ناگفته نماند این کلمه بیشتر از یک مورد در قرآن مجید یافته نیست

حتی؛ ج ۲، ص: ۱۰۳

حتی: حرف جرّ است. گاهی مثل «الی» دلالت بر انتها و غایت میکند مثل لَيْسَ جُنَّةً حَتَّى حِينَ يَوْسُفَ: ۳۵ او را تا مدتی زندانی کنند و نحو وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرًّا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ اعراف: ۲۴. گاهی ما بعد آن داخل در حکم ما قبل است مثل «اكلت السمكة حتى رأسها» و چون بر فعل مضارع داخل شود آن فعل منصوب گردد مثل وَ زُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ بقره: ۲۱۴ راغب گوید: اگر ما بعدش منصوب باشد آن بمعنی «الی ان» است و اگر مرفوع شود بمعنای «کی».

حث؛ ج ۲، ص: ۱۰۳

حث: حث و حثوث بمعنی سریع است (قاموس) يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيًّا اعراف: ۵۴ شب را بر روز میپوشاند و شب روز را بسرعت میطلبد. اصل آن بمعنی وادار کردن و ترغیب است. در نهج البلاغه خطبه ۹۷ در صفت موت هست «و طالب حثیث من الموت یحدوه» این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حج؛ ج ۲، ص: ۱۰۳

حج: حج و حجاب هر دو مصدر و بمعنی پنهان کردن و منع از دخول است. حجاب بمعنی پرده نیز است (اقراب الموارد). وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنَكَ حِجَابٌ فَصَلت: ۵ كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ مطفین: ۱۵ حقا که آنها آنروز از پروردگارشان در پرده‌اند و یا از رحمت خدا ممنوع‌اند. وَإِذْ سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَلُّوهُنَّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۴

مَنْ وَرَاءَ حِجَابٍ ... احزاب: ۵۳ چون از زنان پیغمبر متاعی خواستید از پس پرده بخواهید. این همان آیه حجاب در باره زنان آنحضرت است و با تنقیح مناط شامل زنان دیگر هم میشود و این غیر از پوشیده بودن زن از نامحرم است که در سوره نور آمده بعضی‌ها از این آیه چنین فکر کرده‌اند که زن مطلقا باید در پس پرده و حجاب باشد، غافل از آنکه مضمون آیه چیز دیگری است. وَ مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذَنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ شوری: ۵۱. آیه شریفه در بیان سخن گفتن خدا با انبیاء است و آن از سه قسم خارج نیست اول وحی بدون واسطه و آن ظاهرا آنست که خدا بقلب پیغمبر القا کند، دوم سخن گفتن از پس پرده مثل حضرت موسی که خدا کلام و صدا آفرید و موسی شنید وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا نساء: ۱۶۴ تَلَمَّكَ الرَّسُولُ فَضَلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ ... بقره: ۲۵۳ سَوِّمَ آمَدَنَ مَلِكًا وَ آوَرَدَنَ وَحِيًّا است مثل آمدن جبرئیل. ناگفته نماند: هر سه قسم، سخن گفتن خداست اعم از آنکه اطلاق کلام در این مورد حقیقت باشد یا مجاز. زیرا هر سه قسم استثناء است از «مَا ... يُكَلِّمُهُ» و نیز ناگفته نماند قسم اول در انبیاء و غیر انبیاء است مثلا در باره مادر موسی آمده وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِ

أَمْ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ... قصص: ۷ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ طه: ۳۸ و نیز درباره بعضی حشرات و غیره آمده و أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ نحل: ۶۸ و أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا فصلت: ۱۲. باید وحی انبیاء مرتبه‌ا‌علای آن باشد که آنان یقین میکردند این القاء حتما از جانب خداست. مشروح سخن در (وح ی) خواهد آمد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۵

وَ إِذْ قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُورًا اسراء ۴۵. چون «مَسْتُورًا» صفت حجاب است لذا این حجاب غیر مرئی است: مؤمن و غیر مؤمن مثل عالم و غیر عالم با آنکه در کنار هم‌اند از هم بیگانه‌اند و فاصله زیاد دارند و بزبان هم آشنا نیستند و میانشان پرده نامرئی وجود دارد که از هم جداشان میکند. تعجب نادان از دانا بیش از تعجب دانا از نادان است.

حج: ج ۲، ص: ۱۰۵

اشاره

حج: قصد. (قاموس) طبرسی فرماید: آن در لغت بمعنی قصد پی در پی و در شریعت قصد خانه خداست برای عمل... فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا بقره: ۱۵۸ هر که بیت را قصد کند (عمل حج آورد) یا عمره انجام دهد بر او گناهی نیست که بر صفا و مروه طواف کند. راغب در مفردات قرآن گفته که: حج بفتح اول مصدر و بکسر اول اسم است. صحاح و قاموس نیز چنین گفته است در اقرب-الموارد گوید: حج بکسر اول لغتی است در حج (بفتح اول) بعضی گفته‌اند بفتح اول اسم و بکسر اول مصدر است. تدبر در آیات قرآن نشان میدهد که حج بفتح اول اسم استعمال شده و بکسر اول مصدر، چنانکه اقرب الموارد نقل کرده است مثل الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ بقره: ۱۹۷ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجُّ بقره: ۱۸۹ فَصَلِّ يَوْمَ تَلَاوَنَهُ أَيَّامَ فِي الْحَجِّ بقره: ۱۹۶ در این آیات چنانکه می‌بینیم، حج اسم است و منظور از آن اعمال حج است. ولی در آیه وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا آل عمران: ۹۷ مصدر بکار رفته است یعنی برای خداست بر مردم قصد بیت و اعمال حج آوردن کسیکه قدرت رفتن داشته باشد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۶

حاج در آیه أَجْعَلْتُمْ سَفَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ... توبه: ۱۹ مفرد و بمعنی زائر و قاصد بیت است و مراد از آن مطلق زائر میباشد.

حج اکبر؛ ج ۲، ص: ۱۰۶

وَ أَذِّنْ لِمَنْ مِنْ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ توبه: ۳ مراد از حج اکبر چیست؟ در المیزان آمده: در باره یوم الحج اکبر اقوالی است یکی آنکه آن یوم نحر در سال نهم هجرت بود که مسلمین و مشرکین جمع شدند و بعد از آن مشرکین حج نیاوردند، روایات اهل بیت علیهم السلام این قول را تأیید میکند و اعتبار نیز بر آن مساعد است که آن بزرگترین روزی بود که هر دو فریق در منی جمع شدند (علی هذا حج اکبر یکدفعه بیشتر نبوده است) از اهل سنت نیز روایاتی رسیده و حاصل عمده آنها این است که حج اکبر اسم روز قربانی است علی هذا در هر سال تکرار میشود. از جمله اقوال اینکه آن، روز عرفه است. از جمله آنکه روز دوم نحر است و نیز تمام ایام حج را گفته‌اند (المیزان باختصار). در تفسیر برهان ذیل روایت فضیل بن عیاض از امام صادق علیه السلام چنین است: پس معنای این لفظ (حج اکبر) چیست؟ فرمود: اکبر نامیده شد زیرا سالی بود که در آن مسلمین و مشرکین هر دو حج آوردند و بعد از آن مشرکین حج نیاوردند. طبرسی در باره آن سه قول نقل کرده که

دومی همان قول المیزان است. قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ انعام: ۱۴۹ راغب گوید حجت دلیلی است که مقصود را روشن میکند. بگو دلیل کامل برای خداست اگر میخواست همه را هدایت میکرد. علی هذا محاجه بمعنی حجت آوردن، آنست که هر یک بخواهد با حجت خود دیگری از دلیل خود منصرف کند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۷

چنانکه راغب گفته است. در آیاتی نظیر أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ بقره: ۲۵۸ فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ آل عمران: ۶۱ ظاهرا مراد مطلق محاجه و مخاصمه و جدل است زیرا باطل و کافر دلیلی روشن ندارد تا حجت بمعنای واقعی باشد و این معنی در آیاتی مانند قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ بقره: ۱۳۹ و غیره حتمی است. حجت بمعنای اصلی آن، همان برهان است که در بعضی از آیات آمده است فَمَا جَاءَكُمْ مِنْ بُرْهَانٍ مِنْ رَبِّكُمْ نساء: ۱۷۴ رجوع شود به «برهان». وَالَّذِينَ يَحِاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ شوری: ۱۶. پی بردن بوجود خدا و اثبات او از راه علت و معلول فطری انسان است فطرت انسان بر هستی خدا پایه گذاری شده است لذا هر که در باره وجود خدا یا دین او مخاصمه کند بعد از آنکه فطرتش آنرا اجابت و قبول میکند، حجت چنین کسی در پیش خدا بی اثر و خودش مورد غضب و عذاب خداست، این است معنی آیه، چنانکه مدلول آیه وَ نَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا شمس: ۷-۸ و همچنین مضمون آیه فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا روم: ۳۰ است. خیلی بعید بنظر میرسد که مراد قبول کردن عده‌ای از مردم باشد و خدا بفرماید: چون عده‌ای خدا را پذیرفته‌اند پس هر که نپذیرد مورد غضب است زیرا مطلق پذیرفته شدن یک چیز دلیل حقایق آن نمیشود چه بسا باطل که عده‌ای آنرا پذیرفته‌اند اللهم اینکه مراد پذیرفتن عده‌ای از مردم پاک و سلیم النفس باشد مثل پیامبران که روی فطرت خدا دادی پذیرفته‌اند، در این صورت برگشت آن تقریبا بانچه ما گفتیم است. إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنَكِّحَكَ إِخْدَى

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۸

ابْتَسَىٰ هَاتَيْنِ عَلِيٍّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حَجَّجِ قِصص: ۲۷ در المیزان هست: حجج جمع حجّه است و مراد از آن سال است باعتبار آنکه در هر سال یک حج هست و از آن بدست میاید که در آنزمان حج بیت که از شریعت حضرت ابراهیم علیه السلام مییاشد در نزدشان معمول بوده است. در المیزان از تفسیر عیاشی نقل شده «سئل ابو عبد الله عليه السلام عن البيت كان يحج قبل ان يبعث النبي (ص) قال نعم و تصديقه في القرآن قول شعيب حين قال لموسى حيث تزوج علي أن تأجرنى ثمانى حجج» (و لم يقل ثمانى سنين). معنی آیه چنین است: من میخواهم یکی از دو دخترم را بتو تزویج کنم بر اینکه خودت را هشت سال بر من اجیر کنی.

حجر: ج ۲، ص: ۱۰۸

حجر: (بر وزن فرس) سنگ. جمع آن احجار و حجاره است مثل اضرب بعصاك الحجر ... بقره: ۶۰ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً بقره: ۷۴ حجر (بر وزن فلس و تحجیر آنست که بر اطراف محلی سنگ بچینند محل تحجیر شده را حجر (بر وزن علم) گویند حجر کعبه (حجر اسماعیل) از آنست طبرسی گوید علت این تسمیه ممنوع الدخول بودن آن در طواف است و دیار ثمود را از آن حجر گفته‌اند كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُؤْمَلِينَ حجر: ۸۰. بدین اعتبار حجر را منع معنی کرده‌اند زیرا که در آن یکنوع سنگینی هست. علی هذا عقل را حجر گفته‌اند که شخص را از خواسته‌های نفس منع میکند هل فی ذلک قسّم لیدی حجر فجر: ۵ آیا در آن بر صاحب عقل سوگندی هست؟ و ایضا حرام را از جهت ممنوع بودن حجر گفته‌اند وَقَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَ حَرْتُ حِجْرًا لَا يَطْعُمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ انعام: ۱۳۸ گفتند این انعام و کشت حرام است آنرا جز آنکه بخواهیم نمیخورد. گویند: فلانی در حجر فلانکس است یعنی در منع اوست

و او را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۹

از تصرف در مال و سایر احوالش منع میکند و جمع آن حجور است مثل وَ رَبَّائِكُمُ اللَّائِي فِي حُجُورِكُمْ نساء: ۲۳ و نادختریهائیان که در حجر و ضمان و تربیت شماند (از مفردات). حجر را گاهی عقل، گاهی منع و گاهی حرام معنی کرده‌اند ولی حق آنست که از راغب نقل شده و همه آنها از یک ریشه است. كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحَجْرِ الْمُرْسَلِينَ حجر: ۸۰ اصحاب حجر همان قوم ثمود، قوم صالح‌اند طبرسی گوید: علت این تسمیه آنست که نام شهرشان حجر بود و گفته‌اند نام دره‌ای بود که در آن ساکن بودند. بنظر نگارنده قول راغب قوی‌تر است زیرا حجر محلی محصور از سنگهاست و چون آنها از کوهها خانه میتراشیدند (چنانکه ذیل آیه فوق است) و خانه‌هایشان محصور از سنگها بوده اصحاب حجر خوانده شدند یعنی مردمیکه در محل محاط از سنگ زندگی میکردند. يَوْمَ يَرُونَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حَجْرًا مَّحْجُورًا فرقان: ۲۲ در مجمع از خلیل نقل شده که چون کسی در جاهلیت در ماه حرام شخصی را میدید و میترسید که او را بکشد میگفت: حجرا محجورا یعنی کشتن من بر تو حرام است... مردم روز قیامت چون ملائکه را دیدند بگمان اینکه این کلمه نفعشان دهد در برابر ملائکه آنرا میگویند. راغب نیز چنین گفته است. نگارنده احتمال قوی میدهم که مراد از آن اظهار یأس از جانب کفار است یعنی روزی ملائکه را می‌بینند در آنروز بر گناهکاران بشارتی نیست و گویند: رحمت خدا بر ما حرام حتمی شد و ما از آن محروم گشتیم مثل سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرًا أَمْ صَبْرًا مَا لَنَا مِنْ مَّحِصٍ ابراهیم: ۲۱ مؤید این سخن آنست که نظیر این جمله در بیان حائل میان دو دریا که امیدی برفع آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۰

نیست آمده است وَ هُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ جَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَ حِجْرًا مَّحْجُورًا فرقان: ۵۳ یعنی برزخی و حایلی و معنی اکید. محجور صفت حجر است و آنرا تأکید میکند. و آنچه احتمال ما را تقویت و سخن خلیل را تضعیف میکند آنستکه آن سخن مخصوص اهل جاهلیت بود و آیه شامل حال مطلق گناهکاران از عرب و غیر عرب میباشد. فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ بقره: ۲۴ پرهیزید از آتشیکه هیزم آن مردم و سنگهاست. مراد از این سنگها چیست؟ المیزان و المنار گفته‌اند مراد از حجارة بتهاست که آنها را عبادت میکردند بدلیل اِنْكُمُ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ انبیاء: ۹۸ شما و آنچه جز خدا میپرستید هیزم جهنم هستید. دیگران این مطلب را محتمل دانسته‌اند. ناگفته نماند بقرینه «الْحِجَارَةُ» باید گفت که مراد از «مَا تَعْبُدُونَ» معبودات بی‌جان است و این دو آیه در باره بتهای جماد است و گرنه معبودهای جاندار از قبیل گاو و غیره تقصیری ندارند که وارد آتش شوند مخصوصا که آیه خطاب باهل جاهلیت است و آنها مجسمه‌ها را می‌پرستیدند. با همه اینها کلمه وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ بقره: ۲۴ تحریم: ۶ قابل دقت است و شاید معنای دیگری داشته باشد. وَ اِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ اِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَامْطُرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ اَوْ اِنْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ انفال: ۳۲ باریدن سنگ از آسمان طبیعی است تیرهای شهاب که شبها مثل نوارهای نورانی آشکار و ناپدید میشوند همه سنگهای آسمانی است که در بالای جو منفجر میشوند و بسیاری از آنها که بزرگ‌اند گاهی بزمین میافتند و اکنون تعدادی از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۱

این سنگها در موزه‌ها نگهداری میشود از آیه شریفه بنظر میاید که مردم آنروز از این سنگها با خبر بوده‌اند. و گرنه نمیگفت خدایا از آسمان بر ما سنگ بباران.

حجز: ج ۲، ص: ۱۱۱

حجز: منع (قاموس) وَ جَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِرًا نمل: ۶۱ میان دو دریا مانعی و حایلی قرار داد به «برزخ» رجوع شود فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ حاقه: ۴۷ از شما کسی از آن مانع نیست مراد از «احد» جمع است که نکره در سیاق نفی است لذا خبر آن (حَاجِزِينَ) جمع آمده است. راغب حجر را منع بواسطه حایل معنی کرده است قول او در دو آیه فوق بهتر تطبیق میشود.

حَدَب:؛ ج ۲، ص: ۱۱۱

حَدَب: تپه و محل مرتفع. در صحاح گوید الحدب ما ارتفع من الارض حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ انبیاء: ۹۶ تا چون یاجوج و مأجوج گشوده شوند و آنها از هر ارتفاعی شتابان آیند به «مأجوج» مراجعه شود. حدب الظهر بر آمدگی پشت آدمی است راغب گوید: جایز است که حدب بمعنی تپه از آن مأخوذ باشد.

حدث:؛ ج ۲، ص: ۱۱۱

حدث: حدوث: بوجود آمدن (مفردات) که قهرا توأم با تازه بودن است. حدیث هر چیز تازه‌ای است خواه فعل باشد یا قول یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا زلزله: ۴ آنروز اخبار خود را حکایت کند چون حکایت، گفتار تازه است لذا «تَحَدَّثُ» آمده است لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحَدِّثُ لَهُمْ ذِكْرًا طه: ۱۱۳ شاید پرهیز کنند یا برای آنها تذکری بوجود آورد. وَ هَلْ آتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى؟ طه: ۹ آیا حکایت موسی بتو رسیده است؟ قرآن کریم نیز بدان علت حدیث نامیده شده که مطلب تازه و بوجود آمده است فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ مرسلات: ۵۰ وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۲

یوسف: ۶ تأویل تازه‌ها را بر تو تعلیم کند. فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ سبأ: ۱۹ داستان و عذاب آنها را تازه‌ها قرار دادیم که مردم بصورت عبرتها و خیرهای تازه به یکدیگر نقل میکردند.

حد:؛ ج ۲، ص: ۱۱۲

حد: مرز. راغب گوید: واسطه میان دو چیز که از اختلاط آندو جلوگیری میکند. تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُهَا بقره: ۱۸۷ آنهاست مرزهای خدا پس بآنها نزدیک نشوید. مراد از حدود الله احکام خداست اعم از محرمات و واجبات که باید بمحرمات نزدیک نشد و از واجبات تجاوز نکرد تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا بقره: ۲۲۹. اصل حد چنانکه طبرسی ذیل آیه ۶۳ توبه تصریح کرده و چنانکه از قاموس و صحاح بدست میاید بمعنی منع (و دفع) است. علی هذا مرز را از آن حد گویند که میان دو شیء واقع شده و مانع از اختلاط است. بتصریح راغب علت تسمیه حد زنا و حد خمر آنست که مرتکب را از ارتکاب جدید باز میدارد و نیز دیگران را از ارتکاب آن منع میکند. إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَبِتُوا كَمَا كَبَتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مجادله: ۵ محاده بمعنی دشمنی و مخالفت است زیرا حالتی عارض انسان میشود که از اطاعت خدا و رسول باز میدارد مثل کبر و غرور. یعنی آنانکه با خدا و رسول مخالفت میکنند ذلیل میشوند چنانکه اسلافشان ذلیل شدند. وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ حدید: ۲۵ آهن را از آن حدید گویند که منع و دفع کننده است (صحاح) و یا آلت منع است یعنی: آهن را نازل کردیم که در آن صلابت شدید و منفعتها برای مردم هست. بچشم تیز بین و دقیق از آن حدید گویند که از مخفی شدن چیزها منع میکند فَبَصِّرْ كَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ ق: ۲۲ چشم تو امروز تیز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۳

است. ظاهرا بزبان گویا و سخن گو از آن حدید گفته‌اند که از آدمی دفاع میکند و از مغلوب شدن در گفتگو مانع میشود در باره منافقان آمده فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُواكُمْ بِالْسِّنَةِ حَدَادٍ أَشْحَهُ عَلَى الْخَيْرِ احزاب: ۱۹ چون ترس برود با زبانهای تیز بر شما تازند بجهت حرص بر مال.

حدق:؛ ج ۲، ص: ۱۱۳

حدق: حدیقه: باغ. حدائق: باغها. فَأَتَيْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ ... نمل: ۶۰ با آن آب باغهای بهجت آور رویاندم. این کلمه در باغهای آخرت و دنیا هر دو بکار رفته است مثل إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا نساء: ۳۲.

حذر؛ ج ۲، ص: ۱۱۳

حذر: (بر وزن فرس و علم) پرهیز. راغب آنرا احتراز از شیء مخوف گفته است. يَحْذَرُ الْمُتَّقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ توبه: ۶۴ منافقان بیم دارند از آنکه سوره‌ای نازل شود و بآنها از ما فی الضمیرشان خبر دهد. يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعِيدُ فَأَحْذَرَهُمْ مُنَافِقُونَ: ۴ هر فریاد را بر علیه خود گمان میکنند آنها دشمن‌اند پس از آنها بپرهیز. با مراجعه بموارد استعمال خواهیم دید که آن بمعنی ترس نیست بلکه بمعنی پرهیز و احتیاط از خطر آینده است ... وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتْهُمْ ... نساء: ۱۰۲ احتیاط و اسلحه خود را بگیرند معلوم است که مراد از «حذر» غیر از اسلحه است یعنی هم احتیاط بدانند و هم اسلحه بگیرند. ذیل آیه میگوید: اگر از باران و مرض در زحمت شدند اشکال ندارد که سلاح خویش را بگذارند ولی احتیاط بدانند. وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ ... شعراء: ۵۶ این سخن اعلامیه فرعون بر مردم است در قبال موسی و یاران او که گفت: اینان عده اندکی هستند ... و ما همه در احتیاطیم و آماده‌ایم و مراقب اوضاعیم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۴

وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا اسراء: ۵۷ از عذاب خدا میترسند حقا که عذاب پروردگارت حذر کردنی است.

حرب؛ ج ۲، ص: ۱۱۴

اشاره

حرب: جنگ. فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ... بقره: ۲۷۹ در اذن گذشت که هر گاه «اذن» با باء متعدی شود بمعنی علم است معنی آیه این است: یقین کنید جنگ با خدا و رسول. إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ... مائده: ۳۳ کسانی که با خدا و رسول محاربه میکنند و در زمین بفساد میکوشند سزایشان فقط این است که کشته شوند و یا بر دار شوند، یا یکی از دستها و یکی از پاهایشان بعکس یکدیگر بریده شود، یا از آن سرزمین تبعید شوند.

محارب و حد او؛ ج ۲، ص: ۱۱۴

محارب در مکتب اهل بیت علیه السلام کسی است که سلاح بدست گیرد و نا امنی ایجاد کند (یاغی) خواه در شهر باشد یا در خارج آن امام باقر و صادق علیهما السلام فرموده‌اند: جزاء محارب بقدر استحقاق اوست پس اگر مرتکب قتل شده، کشته میشود و اگر قتل نفس کرده و مال هم گرفته است حد او کشتن و بر دار زدن است. و اگر مال مردم را گرفته و قتل نفس نکرده است جزایش بریدن یک دست و یکپای است بعکس یکدیگر. و اگر فقط راه را نا امن کرده سزایش تبعید است. از آن شهر بشهر دیگر تبعید میشود تا توبه کند. (مجمع البیان) بقیه مطلب در «صلب» دیده شود. فَتَادَتُهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ آل عمران: ۳۹ ملائکه زکریا را ندا کردند در حالیکه او در محراب ایستاده نماز میخواند. محراب که جمع آن محارِب است چهار بار در قرآن مجید آمده است مجمع البیان گوید: محراب جای امام از مسجد است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۵

و اصل آن بمعنی بهترین محلّ مجلس است بمسجد نیز محراب گویند. گفته‌اند اصل آن از حرب است زیرا که در آنجا با شیطان محاربه میشود. راغب در ضمن چند وجه در این باره گوید: محراب مسجد را از آن محراب گویند که محل جنگ با شیطان و هوای نفس است. بنظر نگارنده مراد از محراب در آیات شریفه تمام مسجد است نه فقط محراب آن و علت این تسمیه همان جنگ با شیطان و نفس است در هر مسجد و غیر آن که نماز خوانده شد آنمحل جای جنگ با نفس و شیطان و کفر است. داعی نداریم که بمحراب مسجد اختصاص بدهیم اللهم آنکه معنی محراب در اصل بمعنی صدر مجلس باشد نه مأخوذ از حرب. ظهور آیات کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ... فَذَاتَهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ آل عمران: ۳۷-۳۹ فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ مريم: ۱۱ إِذِ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ص: ۲۱ همه در مسجد است نه فقط محراب آن یعنی در معبد بر او وارد شد، در معبد نماز میخواند از معبد خارج شد، و از دیوار معبد بالا رفتند. يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ ... سباء ۱۳ محارِب را مجمع البیان خانه‌های شریعت و بقولی قصرها و مساجد که در آنها عبادت میشد گفته است. ایضا از شاعری در وصف محبوبه‌اش نقل میکند. ربه محراب اذا جتتها لم القها او ارتقى سلما او صاحب کاخی بلند است چون بیایم ملاقاتش نکنم مگر آنکه با نردبان نزد او بالا روم. احتمال میدهم: کاخ را از آنجهت محراب گفته‌اند که شخص در آن محفوظ و مصون میشود چنانکه جنگ باو مصونیت میدهد. مراد از محارِب در آیه شریفه معابد و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۶

یا کاخها است.

حرج: ج ۲، ص: ۱۱۶

حرج: کاشتن و کشت (اقرب الموارد) أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ واقعه: ۶۳ بمن بگوئید دانه‌ایکه میکارید آیا شما آنرا میرویانید یا ما رویاننده‌ایم؟ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ... بقره: ۲۰۵ در زمین تلاش میکند تا در آن فساد کند و نسل و کشت را تباه سازد «الحرج» در آیه شریفه اسم است نه مصدر. نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ بقره: ۲۲۳ زنان شما کشت شما را در هر زمان که خواستید بکشت خود در آئید و برای خود پیش اندیشی کنید. تفصیل بحث این آیه را در کلمه «انّی» مطالعه کنید. مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ... شوری: ۲۰ هر که کشت آخرت را بخواهد کشت او را زیاد میکنیم و هر که کشت دنیا را بخواهد از آن باو میدهم. تعبیر این آیه بالاترین تعبیرهاست اعمالیکه برای دنیا و آخرت انجام داده میشود همه کشت‌اند و در دنیا و آخرت نتیجه دارند. از رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ روایت شده: «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ» دنیا کشتزار آخرت است (تجسس عمل از مجموعه ورّام ص ۱۸۳) آری دنیا مزرعه است اعمال آدمی بشکل تخمها در آن کاشته میشود روئیدن و بار دادن در آخرت است.

حرج: ج ۲، ص: ۱۱۶

حرج: تنگی. (صحاح، مجمع) راغب گوید: اصل آن محل جمع شدن شیء است و از آن تنگی بنظر آمده لذا بتنگی و گناه حرج گفته‌اند. مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرْجٍ ... مائده: ۶ خدا نمیخواهد برای شما تنگی و زحمت پدید کند. كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ أَعْرَافٍ: ۲ این کتابی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۷

است که بر تو نازل شده در سینه‌ات از آن تنگی نباشد. گاهی آنرا گناه معنی کرده‌اند نظیر این آیه لَيْسَ عَلَى الضُّعْفَاءِ وَ لَا عَلَى الْمَرْضَى وَ لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذِ انصَحُوا لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ توبه: ۹۱ آیه در باره جهاد است که ضعیفان و مریضان و

ناداران از آن معاف‌اند در صورتیکه بخدا و رسول نیکخواه باشند. ولی بهتر است «حرج» را تنگی معنی کنیم یعنی بر اینان تنگی نیست و نمیگوئیم حتما باید جهاد کنند ولی بخدا و رسول خیر خواه باشند. همچنین است آیه ۱۷ سوره فتح. وَ مَنْ يُرِدْ، أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ انعام: ۱۲۵ حرج در اینجا اسم است بمعنای تنگ و آن «ضَيِّقًا» را تأکید میکند یعنی سخت تنگ و تنگ تنگ. ذیل آیه این مطلب را روشن میکند زیرا اگر کسی را بهوا بالا ببریم در اثر کم شدن و تمام شدن اکسیژن سینه‌اش شدیداً تنگ شده و بخفقان خواهد افتاد. معنی آیه چنین میشود: هر که را خدا بخواهد اضلال کند سینه‌اش را کاملاً تنگ میگرداند گوئی شدت در آسمان بالا میرود بعضی از بزرگان «حرج» را از «ضَيِّقًا» جدا کرده و گوید: حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ بیان و تفسیر «ضَيِّقًا» است. بنظرم این احتمال چندان قوی نیست و كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ بتهنایی مشبه به کلام سابق است. لَيْسَ عَلَيَّ الْأَعْمَى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرْيُضِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ ... نور: ۶۱ در المیزان فرموده: ظاهر آیه در باره جعل حقی برای مؤمنان است که می‌توانند از خانه‌های نزدیکان خود و رفیقان خود و از خانه‌های دیگر که اطمینان دارند بمقدار حاجت بخورند ... و ذکر کور و لنگ و مریض برای آنست که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۸

قدرت بر کسب ندارند و گرنه فرقی میان آنها و غیر آنها نیست.

حرد: ج ۲، ص: ۱۱۸

حرد: (بر وزن فلس) منع و غَدَاؤًا عَلَيَّ حَرْدٌ قَادِرِينَ قلم: ۲۵ صبح برون شدند در حالیکه فقط بمنع مستمند قادر بودند. در مجمع گوید: حرد بمعنی منع است گویند: حارِدَتِ النَّاقَةُ یعنی شتر شیر خود را منع کرد. حرد را قصد هم گفته‌اند یعنی در حالیکه فقط بقصد باغ و رفتن قادر بودند. این کلمه تنها یکبار در کلام الله آمده است.

حر: ج ۲، ص: ۱۱۸

حر: آزاد. خلاف برده الْحُرُّ بِالْحَرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَى بِالْأُنْثَى ... بقره: ۱۷۸ آزاد به آزاد، بنده به بنده، زن بز. تحریر بمعنی آزاد کردن است مثل و مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقِيَّتِهِ مُؤْمِنَةٌ ... نساء ۹۲ هر که مؤمنی را از روی اشتباه بکشد بر اوست آزاد کردن یک بنده مؤمن. رَبِّ إِنِّي نَدَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا ... آل عمران: ۳۵ پروردگارا آنچه در شکم من است نذر تو کردم آزاد از هر قیود، مراد آنست که از هر قید آزاد است و فقط برای خدمت و عبادت توست و هیچ کاری و عملی نسبت بخودم از وی نمیخواهم.

حر: ج ۲، ص: ۱۱۸

حر: (بفتح اول) حرارت و قَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا ... توبه ۸۱ گفتند در هوای گرم کوچ نکنید بگو آتش جهنم سخت گرمتر است. حرور: باد گرم (مفردات و مجمع) و مَا يَشْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ وَالظُّلُّ وَالْحُرُورُ فَاطر: ۲۱ کور و بینا و ظلمات و نور و سایه و باد گرم یکسان نیستند. حرور را حرارت آفتاب نیز گفته‌اند.

حریر: ج ۲، ص: ۱۱۸

حریر: لباس نازک (مفردات) ابریشم خالص (مجمع) يُحَلِّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لَوْلُؤًا وَ لِبَاسِهِمْ فِيهَا حَرِيرٌ. حج: ۲۳ در آنجا با دستبندها از طلای مخصوص و مروارید مخصوص مزین شوند و لباسشان در آنجا حریر بخصوصی

است. کلمه حریر سه بار در قرآن مجید و هر سه نکره آمده است حج: ۲۳- فاطر: ۳۳- انسان: ۱۲ لذا حریر معمولی نیست بلکه حریری بخصوص است و بنظر میاید مراد از آن لباس نازک و نرم است چنانکه راغب گفته نه ابریشم که از کرم ابریشم بدست میاید.

حرس: ج ۲، ص: ۱۱۹

حرس: (بر وزن فرس) نگهبانها، محافظها. مفرد آن حارس است و **أَنَا لَمَشِينَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَثًا حَرَسًا شَدِيدًا وَ شَهْبًا جَنًّا**: ۸ این سخن از قول جن است که قبلا میتوانستند با آسمان بالا بروند، ولی از وقت ولادت یا بعثت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم از آن ممنوع شدند یعنی: ما آسمانرا جستجو کردیم، دیدیم با نگهبانان و شهابها پر شده است. این کلمه فقط یکبار در قرآن هست.

حرص: ج ۲، ص: ۱۱۹

حرص: علاقه شدید. (مفردات) **عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ** ... توبه: ۱۲۸ رنج بردنتان بر او سخت است و بر شما شدیداً علاقمند است و **لَنْ تَشِدَّ تَطِيعُوا أَنْ تَعِدُّوا بَيْنَ السُّلَمَاءِ وَ لَوْ حَرَصْتُمْ نَسَاءً**: ۱۲۹ هرگز نمیتوانید میان زنان عدالت کنید هر چند بشدت بخواهید. در تفسیر عیاشی از هشام بن سالم از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمود: آن در محبت است یعنی نمیتوانید زنان را یکسان دوست بدارید و این طبیعی است انسان نمیتواند بدو زن مثلاً یک اندازه محبت داشته باشد. ذیل آیه نیز آنرا تأیید میکند و میگوید: پس از یکی بتمام معنی میل نکنید تا او را بلا تکلیف بگذارید. و اگر مراد علت ظاهری و شرعی باشد نتیجه اش این میشود که بیشتر از یک زن گرفتن جایز نیست زیرا آیه ۳ همان سوره میگوید: **فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً** حال آنکه صدر آیه تا چهار زن را مجاز میداند **مُنْتَهَى وَ ثَلَاثَ وَ رِبَاعَ**.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۰

حرص دنیا از صفات مذموم و سبب هلاکت است و اخبار در باره آن فراوان میباشد.

حرض: ج ۲، ص: ۱۲۰

حرض: (بر وزن فرس) بی فایده. (مفردات) صحاح آنرا فاسد گفته است: «رجل حرض ای فاسد مریض فی ثیابه» و از ابو عبیده نقل کرده: حرض آنکسی است که اندوه یا عشق او را ذوب و فانی کرده است **تَاللَّهِ تَفْتَنُوا تَذُكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ** یوسف: ۸۵ بخدا آنقدر یوسف را یاد میکنی تا از کار افتاده شوی یا بمیری. یا **أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرَضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ** انفال: ۶۵ تحریض بمعنی برانگیختن و ترغیب است راغب گوید: گویا آن در اصل از بین بردن حرض است در اقرب گوید: «حرض فلانا: ازاله عنه الحرض» معنی آیه: ای پیغمبر مؤمنان را بر جهاد ترغیب کن.

حرف: ج ۲، ص: ۱۲۰

حرف: طرف. حرف هر چیز طرف آنست (صحاح- قاموس- مفردات) مثل حرف شمشیر، حرف کشتی، حرف کوه، و **مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْزِيذُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَ إِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ** ... حج: ۱۱ بعضی از مردم خدا را بر طرفی عبادت میکند اگر خیری باو رسید بآن خاطر جمع میشود و اگر امتحانی پیش آید روی بگرداند. یعنی این شخص در وسط و حقیقت بندگی نیست و در گوشه آن قرار گرفته لذا با خیری مطمئن و با امتحانی روگردان میشود «فَإِنْ أَصَابَتْهُ» «حرف» را تفسیر میکند. متحرّف کسی است که بیک جانب میل میکند. مثل **وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبرُهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ** فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ

مِنْ اللَّهِ انفال: ۱۶ آیه در خصوص حرمت فرار از جنگ است مگر کسیکه برای جنگ بمحلّی و جانبی میل کند و یا خود را بکنار دسته دیگر از مجاهدین برساند که این عقب نشینی فرار نیست بلکه یافتن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۱

موضع محکم و یا لاحق شدن بدسته دیگر است. یعنی: هر که آنروز پشت بدشمنان کند با غضب خدا هم قرین شده مگر آنکه پشت کردن برای موضع گرفتن در ناحیه‌ای و لاحق شدن بدیگران باشد. تحریف شیء: بیک طرف بردن آنست مثل مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ ... نساء: ۴۶ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْتَمِعُونَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعِيدٍ مِمَّا عَقَلُوهُ ... بقره: ۷۵. راغب گوید: تحریف کلام آنست که آنرا در گوشه‌ای از احتمال قرار بدهی که بتوان بدو وجه حمل کرد. علی هذا معنی آن محتمل کردن کلام صریح است «مِنْ بَعِيدٍ مِمَّا عَقَلُوهُ» هم قرینه آنست یعنی پس از آنکه مراد از آنکلام را دانستند آنرا از معنای صریح منحرف می‌کردند مثلاً میگفتند: مراد از این جمله خاتم پیغمبران نیست بلکه جبرئیل است ظاهراً از يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ همین معنی مراد است و یا جای کلمه‌ها را عوض کرده و طور دیگر جابجا می‌کردند، شاید هر دو تحریف را انجام میداده‌اند.

حرق: ج ۲، ص: ۱۲۱

حرق: سوزاندن. ثلاثی آن مثل باب افعال و تفصیل متعدی است (اقرّب) فَأَصَابَهَا إِعْضَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ بقره: ۲۶۶ بآن فشردگی که در آن آتش بود رسید پس بسوخت. این آیه آتش سوزی جنگلها را روشن میکند و در (ع ص ر) مطالعه شود قَالُوا حَرَّقُوهُ وَ انصُرُوا آلَهُتَكُمْ انبیاء: ۶۸ گفتند او را بسوزانید و خدایانتان را یاری دهید. صحاح گوید: احراق و تحریق دلالت بر شدت دارند. وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ آل عمران: ۱۸۱ «حریق» پنج بار در قرآن تکرار شده است مجمع-البیان آن را آتش معنی کرده و هم بمعنی محرق گفته است یعنی سوزان. نا گفته نماند حریق در آیات قرآن بمعنی فاعل است و اگر آنرا آتش معنی کنیم در واقع تسمیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۲

بصفت است زیرا سوزاندن صفت آتش است معنی آیه چنین میشود: میگوئیم بجشید عذاب سوزان یا عذاب آتش را.

حرک: ج ۲، ص: ۱۲۲

حرک: حرکت: ضد سکون. و آن انتقال جسم است از مکانی بمکانی و گاهی باستحاله نیز گفته میشود خواه در زیادت اجزاء باشد یا در نقصان آن (مفردات) مثل رسیدن سبب و پوسیدن آن لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قیامت: ۱۶ زبان خویش بتلاوت قرآن مجنبا تا بآن عجله کنی که جمع کردن و فراهم آوردن آن بعهدۀ ماست و چون آنرا بخوانیم قرائت آنرا تبعیت کن. در سوره طه آیه ۱۱۴ هست وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا در خواندن قرآن پیش از آنکه وحی آن تمام شود شتاب نکن و بگو پروردگارا مرا دانش افزای. مجمع البیان گوید: عجله آن است که کار را پیش از وقت بخواهیم و سرعت آنست که در اول آن انجام دهیم. در المیزان هست: این آیه مؤید آنست که در روایات آمده قرآن علاوه از نزول تدریجی یک نزول دفعی دارد که بآنحضرت یکجا نازل شده است و پیش از نزول تدریجی علم مختصری بآن داشت و از عجله در آن پیش از نزول تدریجی نهی شده است (نقل بمعنی) بقیۀ مطلب در (ن ز ل) دیده شود این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

حرام: ج ۲، ص: ۱۲۲

حرام: ممنوع. (مفردات) ضد حلال (صحاح- اقرب) وَلَا تَقُولُوا... هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ نحل: ۱۱۶ نگوئید این حلال و این ممنوع است. حرام گاهی حرام تکلیفی است مثل وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا بقره: ۲۷۵ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ بقره: ۱۷۳.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۳

گاهی بطریق باز داشتن قهری و اجباری است نحو إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ مائده: ۷۲ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ اعراف: ۵۰ قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً مائده: ۲۶ این تحریم بطریق منع اجباری است که خدا جلوشان را گرفته است میشود گفت که تحریم طبیعی است همانطور که شخص تعلیم ندیده از هدایت هواپیما ممنوع است همچنین مشرک از رفتن به بهشت طبیعتاً ممنوع است گر چه راه بهشت باز باشد زیرا او توانائی رفتن ندارد پس حرام در اینگونه آیات بمعنی غیر مقدور است. گاهی بتسخیر و اعمال قدرت خداست مثل وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ... قصص: ۱۲ زنان شیرده را بر او قبلاً حرام کردیم، اینکه موسی پستان هیچ زن شیرده را نگرفت فقط خواست خدا بود تا بالاخره بمادرش برگردد. گاهی تحریم طبیعی و مقتضای طبیعت است که خدا چنان قرار داده است مثل وَحَرَّمَ عَلَيَّ قَوْلَهُ أَهْلُكُنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَزِجُونَ انبیاء: ۹۵ بر قریه‌ایکه هلاک کرده‌ایم برگشتن بدنیا، حرام و نامقدور است، آنها بر نمیگردند. حرم مکه را از آن حرم گویند که بعضی چیزها در آن تحریم شده بخلاف سایر مواضع، همچنین است ماه حرام (مفردات) مثل أَوْ لَمْ نَمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُعِجِبِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ قصص: ۵۷ آیا جا ندادیم آنها را در حرم امنی که میوه‌های هر چیز با نجا جمع میشود. در اقرب الموارد گوید: حرمت چیز است که هتک آن حلال و جایز نیست (احترام). المسجد الحرام- البيت الحرام- الشهر الحرام، همه از این باب اند یعنی اینها محترم‌اند و حدودی دارند و چیزهایی در آنها حرام شده که در غیر آنها حرام نیست. حُرْمٌ (بر وزن شتر) جمع حرام است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۴

گویند: رجل حرام و قوم حرام (مجمع البیان) مثل لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ مائده ۹۵ شکار را نکشید آنگاه که در حال احرام هستید. شخص در حال احرام را حرام و محرم گویند که از چیزهایی (محرمات احرام) ممنوع است. إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ... توبه: ۳۶ ماههای حرام عبارت‌اند از ذو القعدة الحرام، ذو الحجة الحرام، محرم الحرام و رجب. سه تای اولی پشت سرهم‌اند و چهارمی تنها و ما بین جمادی الثانی و شعبان است. حکم چهار ماه مزبور حرمت جنگ در آنهاست يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشَّهِرِ الْحَرَامِ فَتَالَ فِيهِ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ بقره: ۲۱۷ و اگر یکطرف احترام آنها را مراعات نکرد و ابتدا بجنگ نمود مراعات احترام آن بر طرف دیگر لازم نیست چنانکه بعداً خواهد آمد. ذیل آیه چنین است فَلَا تَظَلُّمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسِكُمْ از این جمله فهمیده میشود که معصیت در این چهار ماه گناهش بیشتر است در میزان میگوید: خداوند این چهار ماه را حرام کرد تا مردم از جنگ دست بکشند و امن دائر شود و مردم بسوی طاعت خدا روند احترام این چهار ماه از شریعت ابراهیم علیه السلام بود و عرب آنها را حتی در بت- پرستی محترم می‌شمردند. ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ اشاره بدان است که این تحریم دین قائم بمصالح بندگان است (باختصار). در آیه فَإِذَا أَنْسَلَخَ الْأَشْهُرَ الْحُرْمَ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ... توبه: ۵ بعضی‌ها گفته‌اند: مراد از ماههای حرام چهار ماه مشهور است، ولی سیاق آیات نشان میدهد که مراد از آنها چهار ماه مهلت است که در آیه ۲ این سوره ذکر شده فَسَبِّحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ نَهْ مَاهِمْ حرام و این چهار ماه، حرام خوانده شده که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۵

مزاحمت بر مشرکان در آنها حرام بود. میدانیم که اعلام سوره براءت توسط امیر المؤمنین علیه السلام در روز دهم ذو الحجة سال نهم هجرت بود علی هذا اشهر حرم با ماههای مهلت تطبیق میشود و در این صورت الف و لام (الاشهر الحرم) برای عهد ذکر است و بآیه دَوْمٌ راجع است چنانکه میزان گفته. الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا

اعْتَدِي عَلَيْكُمْ ... بقره: ۱۹۴ ماه حرام در مقابل ماه حرام است و شکستن حرمتها را قصاصی هست هر که بشما تعدی کرد باو تعدی کنید همانطور که شما تعدی کرده. این آیه حکایت از آن دارد که اگر کسی احترام ماه حرام را بشکند و جنگ را شروع نماید مراعات احترام آن بر طرف دیگر لازم نیست و الْحُرْمَاتُ قِصَاصٌ بطور عمومی می‌رساند که اگر کسی حرمت کسی را از بین ببرد و مراعات نکند، طرف در مقابله بمثل حق دارد، روشنتر از آن جمله فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ است که در افادهٔ مطلب ابهامی ندارد. ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمِ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ حَجَّ: ۳۰ آنست مطلب و هر که محترمه‌های خدا را تعظیم کند و بزرگ دارد آن برای او نزد پروردگارش خیر است. بقرینهٔ آیات سابق روشن میشود که مراد از «حرمت» حج، مسجد الحرام، کعبه و غیره آنهاست که بزرگداشتن آنها سبب خیر است. و میشود گفت: که «حرمت» اعم از اینهاست و خداوند بعد از شمردن قسمتی از آنها بطور کلی میفرماید: تعظیم مطلق حرمت بر آدمی خیر و مفید است. وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلْسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ ذاریات: ۱۹ محروم بمعنی ممنوع است یعنی کسیکه از روزی و در آمد کافی ممنوع است و مقابله با سائل نشان میدهد که او قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۶

در عین حال که فقیر است از کسی سؤال نمیکند و اظهار حاجت نمی‌نماید تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ بقره: ۲۷۳ با علامتشان آنها را میشناسی.

حری: ج ۲، ص: ۱۲۶

حری: فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا جَن: ۱۴ در مجمع گوید: اصل تحری بمعنی طلب شیء و قصد آنست معنی آیه: پس هر که اسلام آورد آنها قصد نجات کرده‌اند در اقرب الموارد هست: «تحری الامر: قصده و منه فی القرآن (فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا)».

حزب: ج ۲، ص: ۱۲۶

حزب: دسته. (صحاح) موارد استعمال آن در قرآن مجید نشان میدهد که وحدت عقیده و هدف در آن ملحوظ است و گونه هر دسته و جماعت را حزب نگویند إِلَّا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ مجادله: ۲۲ پیداست که حزب الله و انصار خدا در صورتی است که دارای هدف واحد و ایمان واحد باشند. حزب الشیطان کسانی‌اند که از اغوهای شیطان تبعیت میکنند إِلَّا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ مجادله: ۱۹ احزاب جمع حزب بمعنی دسته‌هاست وَ مِنْ يَكْفُرُ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالِدَارُ مَوْعِدُهُ هود: ۱۷ جنگ احزاب از آنجهت باین نام نامیده شد که دسته‌های قریش، غطفان، اسد، و یهود در جنگ با رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ هم کلام شدند و بمدینه لشکر کشیدند (مجمع البیان) علت تسمیهٔ سورهٔ احزاب نیز همان است وَ لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ احزاب: ۲۲. «احزاب» یازده مرتبه در قرآن مبین آمده و همه در مقام ذم است و مراد از آنها دسته‌های اهل کتاب و مشرکین و تکذیب کنندگان پیامبران است.

حزن: ج ۲، ص: ۱۲۶

حزن: اندوه. غصه (قاموس، صحاح) وَ ابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ ... یوسف: ۸۴ چشمانش از غصه سفید (نابینا) گردید. قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ یوسف: ۸۶ در (ب ث ث) گذشت که مراد از بث، اندوهی است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۷

که شخص قادر بکتمان آن نیست و آنرا اظهار میکند معنی آیه: من اندوه و غصهٔ خود را فقط بخدا شکایت میکنم. حَزَنَ (بر وزن فرس) مانند حزن بمعنی اندوه است (مجمع) راغب نیز هر دو را بیک معنی گفته است وَ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ فَاطر:

۳۴. فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا قِصَص: ۸ لام در «لِيَكُونَ» برای عاقبت است چنانکه مجمع گفته و مراد از حزن سبب حزن است و آن از باب مبالغه است (المیزان) معنی آیه: آل فرعون او را از آب گرفتند و عاقبت این کار آن بود که موسی برای آنها دشمن و باعث اندوه باشد. نا گفته نماند اصل حزن بمعنی سختی زمین یا زمین سخت است و چون اندوه یک نوع گرفتگی و خشونت قلب است لذا بآن حزن گفته‌اند (مجمع ذیل آیه ۹۲ توبه) و در نهج البلاغه خطبه ۱ هست «ثم جمع سبحانه من حزن الارض و سهلها» ... یعنی خدا از سخت و نرم زمین خاکی گرد آورد.

حساب؛ ج ۲، ص: ۱۲۷

اشاره

حساب: حساب بمعنی شمردن است (قاموس) راغب آنرا استعمال عدد گفته و لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ... اسراء: ۱۲ تا عدد سالها و حساب را بدانید حسیب و حاسب: حسابگر. وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا نساء: ۶ خدا در حسابگری کافی است كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا اسراء: ۱۴ وَ كَفَى بِذَلِكَ الْاَسِيْبِ الْاَنْبِيَاءُ: ۴۷ در اول حرف باء گذشت که «کفی» در اینگونه موارد بمعنی «اکتف» است یعنی بس کن بما در حسابگری و هکذا

بَغَيْرِ حِسَابٍ یعنی چه؟! ج ۲، ص: ۱۲۷

وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ بقره: ۲۱۲ این تعبیر پنج بار در قرآن مجید تکرار شده است بقره: ۲۱۲، آل عمران ۲۷ و ۳۷، نور: ۳۸، غافر: ۴۰ و یکدفعه آمده اِنَّمَا يُوفِي الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۸

بَغَيْرِ حِسَابٍ زمر: ۱۰. از این شش مورد، اولی و چهارمی مطلق و شامل دنیا و آخرت است دوّمی و سوّمی و ششمی ظاهراً راجع به دنیا و پنجمی راجع به آخرت است و در نتیجه يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ هم در دنیا جاری است و هم در عقبی. اکنون باید دید منظور از این بی حسابی چیست؟ قبلاً باید بدانیم که همه این شش مورد فقط در باره روزی و نعمت و پاداش دنیا و آخرت است و در باره عذاب دنیا و آخرت همچو چیزی نیست. بعقیده بعضی از بزرگان چون بندگان و همه چیز آنها مال و مملوک خداست و آنها در مقابل خدا نه عوضی دارند و نه استحقاقی پس روزی خدا عطیة محض است و لذا بغیر حساب است. علی هذا بِغَيْرِ حِسَابٍ بمعنای بغیر عوض و بغیر استحقاق است. این مطلب فی حدّ ذاته حق و ثابت است ولی در باره تمام مردم میباشد، بعبارت دیگر، خدا بهمۀ مردم بدون عوض و استحقاق میدهد و این روزی دادن حقّی است که خدا بعهده گرفته است بی آنکه مردم حقی بر خدا داشته باشند. اما از آیات يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ... تَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ یک نوع خصوصیت بنظر میاید و این حکم شامل همه مردم نیست و قید مَنْ تَشَاءُ و مَنْ يَشَاءُ مانع از عموم است. مثلاً آیه اِنَّمَا يُوفِي الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ و آیه فَاُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ غافر: ۴۰ با آنکه قید «من یشاء» ندارد باز وصف صابران و «اولئک» که اشاره بنیکو کاران است قید «بغیر حساب» اند. بنظر نگارنده: باید آیات قیامت را از آیات دنیا جداگانه حساب کرد گر چه از جهتی بهم مربوطاند. در باره آخرت آنجا که آمده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۹

مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ اِلَّا مِثْلَهَا وَاَنْتَ اَوْ اَنْتِ وَاَنْتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ظاهر آیه آنست که مراد از «بغیر حساب» بی پایان و بسیار است. عمل مؤمن در دنیا از حیث زمان و کم و کیف محدود است. ولی اجر او

در آخرت بی‌پایان و وسیع و متنوع و رنگارنگ است. این اجر در مقابل آن عمل مسلماً بغیر حساب است. و با آن مقایسه نمیشود. اگر گوئی در آیات شریفه میخوانیم حِرَادِقَ وَاَعْتَابًا. وَ كَوَاعِبَ الْاَثَابِ وَ كَاسًا دِهَاقًا... جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا نَبَأ: ۳۲- ۳۶ این آیات و غیر آنها روشن میکند که اجر آخرت با حساب است نه بی حساب؟ گوئیم این حساب راجع باصل استحقاق است یعنی بهشت در مقابل ایمان و عمل است نه راجع بکثرت و بی‌پایان بودن آن. مؤید این مطلب آنست که در عمل بد یک مجازات و در کار خوب ده برابر است. اما در باره دنیا بعقیده نگارنده مراد از بَغِيرِ حِسَابٍ، بغیر مقایسه با تلاش و سعی است. توضیح آنکه عده‌ای از مردم روزی و درآمدشان با مقایسه تلاش آنهاست مثلاً مزدوران و کارمندان و غیرهم در مقابل کار و تلاشی که میکنند بهره و روزی متناسب با کار بدست میاورند ولی تجار و غیر آنها مثلاً چند روز سعی میکنند صدها برابر کارشان بهره بدست میاورند و یا عده‌ای ارث میبرند، گنج پیدا میکنند و مال بدست میاورند اینگونه مردم در رسیدن برزق یا تلاش ندارند و یا تلاششان نسبت به بهره خیلی کم است و این است معنای يَزُوقُ مَن يَشَاءُ بَغِيرِ حِسَابٍ و چون همه مشمول این حکم نیستند لذا قید «مَن يَشَاءُ» جای خود را میگیرد. مثلاً در کریمه قُلِ اللّٰهُمَّ مَا لَكَ الْمَلِكِ تَوْتِي الْمَلِكِ مَن تَشَاءُ وَ تَنَزِعُ الْمَلِكِ مِمَّن تَشَاءُ وَ تُعْزُ مَن تَشَاءُ وَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۰

تُذِلُّ مَن تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلِيٌّ كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ تُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ تَزُوقُ مَن تَشَاءُ بَغِيرِ حِسَابٍ آل- عمران: ۲۶- ۲۷ بهترین مصداق «تَزُوقُ مَن تَشَاءُ» ملک و پادشاهی است که مثلاً بوسیله ارث و یا تلاشی که نسبت بآن خیلی کم است بدست میاید پس یا اصلاً تلاش ندارد و یا تلاشش اندک است و بهر حال با تلاش مقایسه نمیشود. آیه زیر مطلب را بیش از پیش روشن میکند لِيَجْزِيَهُمُ اللّٰهُ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَ يَزِيدُهُم مِّن فَضْلِهِ وَ اللّٰهُ يَزُوقُ مَن يَشَاءُ بَغِيرِ حِسَابٍ نور: ۳۸ آیه صریح است که خدا جزای عمل را میدهد و از فضلش بر آن مزید میکند قسمت مزید خارج از مقایسه با عمل است و پس از آن میفرماید وَ اللّٰهُ يَزُوقُ مَن يَشَاءُ بَغِيرِ حِسَابٍ. وَ كَايُن مِّن قَرْيَةٍ عَتَتْ عَن اَمْرِ رَبِّهَا وَ رُسُلِهِ فَحَاسِبْنَا حِسَابًا شَدِيدًا... طلاق: ۸ مراد از «حاسبناها» عذاب است و چون عذاب روی حساب عصیان و لجاجتشان بوده لذا «حاسبناها» آمده است... الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ رَحْمَن: ۵ وَ يُرْسِلُ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّن السَّمَاءِ فَتُصَبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا كهف: ۴۰ حسابان بکسر اول و ضم آن مصدر است بمعنی شمردن و نیز حسابان بضم اول تیرهای کوچک را گویند مفرد آن حسابانه است (اقرب) معنی آیه اول: آفتاب و ماه روی حساباند معنی آیه دوم: و بفرستد بر آن عذابی از آسمان در نتیجه زمین خالی و خشک گردد. راغب آنرا در آیه عذاب و آتش نقل کرده و گوید عِلَّت تسمیه آنست که کیفر روی حساب جرم است در مجمع نیز از ابن عبّاس عذاب و آتش نقل کرده است. بنظر نگارنده حسابان در آیه دوم چنانکه راغب نقل کرده بمعنی عذاب است و چون عذاب خداوند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۱

با معصیت متناسب است لذا حسابان گفته شده. فعل حَسِبَ يحسب از باب علم يعلم بمعنی ظن و گمان بکار میرود مثل اَحْسَبَ النَّاسُ اَنْ يُّتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا آمَنَّا... عنكبوت: ۲ بنظر راغب مصدر اینگونه افعال حسابان بکسر اول است. و شاید علت این تسمیه آن است که گمان و ظن پیش گمان کننده و ظن کننده یکنوع حساب است، از جانب خود محاسبه و روی آن حکم و عمل میکند. احتساب نیز در قرآن مجید بمعنی گمان بکار رفته است و موارد آن فقط سه محل است: زمر ۴۷، حشر: ۲، طلاق: ۳ فَاتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْسِبُوهُ حشر: ۲ خدا بآنها از جایی آمد که گمان نکرده بودند. عِلَّت تسمیه نیز همان است که گفته شد. حَسِبَ (بر وزن فلس) بمعنی کفایت استعمال میشود (مفردات) وَ قَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ آل عمران: ۱۷۳ گفتند خدا ما را بس است و بهتر و کیل است این ماده بدین معنی ده بار در کلام الله آمده است. بگمانم علت این تسمیه آن باشد که میان کفایت کننده و کفایت شده حساب بر قرار است مثلاً در فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ بقره: ۲۰۶ میان گناه شخص و عذاب جهنم محاسبه‌ای هست و عذاب بحساب گناه است.

حسد: ج ۲، ص: ۱۳۱

حسد: بد خواهی. خواستار بودن زوال نعمت و سعادت دیگری. راغب گوید آن گاهی توأم با سعی در از بین بردن نعمت دیگران است قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ... وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ فَلَق: ۵ بگو پناه میبرم بخدای فلق... از شرّ بدخواه آنگاه که بد خواهی کند. این ماده در کلام الله مجید بیشتر از پنج بار نیامده است.

حسر: ج ۲، ص: ۱۳۲

حسر: کشف و انکشاف (قاموس) در مجمع گوید: اصل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۲

حسر بمعنی کشف است گوئی: «حسرت العمامه عن رأسی» عمامه از سرم کنار کردم. راغب گوید: بشخص خسته، حاسر و محسور گویند بتصور آنکه نیروی خود را از خویش کنار کرده و یا اینکه رنج نیرویش را از او برده است. لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ انبياء: ۱۹ آیه در باره ملائکه است یعنی از بندگی خدا بزرگی نمیکنند و خسته نمیشوند يُنْقَلِبُ إِلَيْكَ الْبَصَرُ حَاسِئًا وَ هُوَ حَسِيرٌ ملك: ۴ چشم بتو بر میگردد در حالیکه خسته است و نیروی دیدنش از آن بر کنار شده فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا اسراء: ۲۹ تا بنشین ملامت دیده و بریده از مردم یا از معاش. صدر آیه میگوید: در انفاق زیاده روی نکن تا محسور نباشی یعنی هر چه داشته باشی از تو کنار شود و از دست برود. حسرت بمعنی اندوه و غم است بر آنچه از دست رفته. گوئی نادانی که بر ارتکاب عمل قبیح و ادارش کرده بود از وی رفته یا نیرویش از فرط غصه زایل شده و یا از یافتن چیز مفقود خسته شده است (مفردات) لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسِيرَةً فِي قُلُوبِهِمْ آل عمران: ۱۵۶ تا خدا آنرا در قلوبشان غم و اندوه گرداند. وَإِنَّهُ لَحَسِيرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ حاقه: ۵۰ کفار که بقرآن عمل نمیکنند و بی اعتناوند، روز قیامت قرآن بر آنها مایه اندوه میگردد. كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسِيرَاتٍ عَلَيْهِمْ بقره: ۱۶۷ حسرات حال است از اعمالهم یعنی همانطور خدا اعمالشان را در حالیکه یکپارچه اندوه و غصه باشد بآنها نشان میدهد. فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسِيرَاتٍ فاطر: ۸ حَسِيرَاتٍ مفعول له «تَذْهَبْ» است یعنی جانت از حسرت و اندوه بر آنها از دست نرود. نا گفته نماند بعقیده راغب اصل حسر، کشف و بر کنار کردن لباس از محل خود است «حسر عن قميصه» یعنی دامن خود را بالا زد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۳

حس: ج ۲، ص: ۱۳۳

حس: حاسه همان نیروی درک است که جمع آن حواس میاید. و احساس بمعنی ادراک با حاسه است اعم از آنکه با دیدن باشد یا شنیدن و یا غیر آن. فَلَمَّا أَحَسَّ عَيْسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ چون عیسی از آنها کفر احساس کرد گفت: یاران من بسوی خدا کدام اند؟ آل عمران: ۵۲ در مجمع البیان «احس» را پیدا کردن، دیدن و دانستن نقل کرده است. و همه از مصادیق احساسند. وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا مريم: ۹۸ چه مردمانی را که پیش از آنها هلاک کرده ایم آیا کسی از آنها را می بینی یا صدائی از آنها میشنوی؟. وَ لَقَدْ صِدَقْنَاكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ آل عمران: ۱۵۲ «تَحُسُّونَهُمْ» از باب نصر ينصر بمعنی کشتن و مصدر آن حس بفتح اول است در اقرب گوید: «حسه حسا: قتله و استأصله» و در قاموس حس (بفتح اول) را حيله و استیصال و قتل گفته است. مجمع البیان در ذیل آیه فوق گوید: علّت این تسمیه آنست که قتل، حس را از بین میبرد و در ذیل آیه ۱۵۲ آل عمران گفته: علّت این تسمیه آنست که مقتول درد قتل را حس میکند. معنی آیه چنین میشود: خدا وعده خود را با شما راست کرد آنگاه که آنها را باذن وی میکشتید. تحسس بمعنی جستجو کردن با حاسه است و

منظور پیدا کردن می باشد خواه با دیدن یا شنیدن. **يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ** يوسف: ۸۷ ای پسران من بروید يوسف و برادرش را بجوئید. **لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَتَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ** انبیاء: ۱۰۲ صحاح و اقرب الموارد حسیس را صوت خفی گفته‌اند. طبرسی و بیضاوی آنرا صدائیکه با شنیدن حس میشود ذکر کرده‌اند. معنی آیه این است: آنها صدای جهنم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۴

را نمی شنوند و در آنچه خواسته نفسشان است جاودانند. و اگر مراد از حسیس صوت خفی باشد معنی آنست که حتی صدای جزئی آنرا هم احساس نمیکنند. آن مصدر از برای مفعول است.

حسم: ج ۲، ص: ۱۳۴

حسم: از بین بردن اثر شیء. گویند: «قطعه فحسمه» یعنی آنرا برید و ماده‌اش را زایل کرد بهمین علت شمشیر را حسام گفته‌اند (مفردات) **سَجَّزَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا** حاقه: ۷ طبرسی و زمخشری گفته‌اند: ممکن است آن مصدر و یا جمع حاسم باشد مثل شهود و رفود که جمع شاهد و راقد است. بنا بر فرض اول مفعول مطلق یعنی «یحسمهم حسوما و بنا بر فرض دوم صفت **سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ** است. معنی آیه چنین میشود: خدا باد را هفت شب و هشت روز بر آنها مسلط کرد که بطرز عجیبی آنها را ریشه کن می نمود. و نیز آنرا بمعنی متوالی گفته‌اند در مجمع گوید: ریشه آن از حسم الداء است که با داغ پی در پی آنها را معالجه میکنند. علی هذا «حسوما» حال است از «ریح» در آیه ما قبل. یعنی خدا باد را در حالیکه هفت شب و هشت روز مرتب و پی در پی آنها را از بین میبرد مسلطشان کرد. در این فرض حسوم بمعنی حاسم است.

حُسن: ج ۲، ص: ۱۳۴

اشاره

حُسن: (بر وزن قفل) زیبایی نیکویی. در قاموس گوید: «الحسن: الجمال» (زیبائی) در صحاح گفته: «الحسن: نقيض القبح» (نیکي). هر دو از این معنی در قرآن یافت میشود مثل **وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بَهَنَ مِنْ أَرْوَاحٍ وَ لَوْ أَعَجَبَكَ حُسْنُهُنَّ** احزاب: ۵۲ و نه ترا است که آنها را به همسران دیگر عوض کنی گر چه زیبایی ایشان تو را بشگفت آورد. و مثل **وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا** عنكبوت: ۸ انسان را نسبت پیدر و مادرش بیکوی سفارش کرده‌ایم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۵

راغب گوید: حسن (بضم) اول عبارت است از هر چیز سرور آور و خوش آیند. قول راغب جامع هر دو معنای فوق است زیرا خوش آیند شامل هر دو از زیبایی و نکوئی است. حسن در قرآن هم مصدر آمده و هم اسم. مثل آیه ۸ عنكبوت که ذکر شد و مثل **إِنَّمَا أَنْ تُعَدِّبُ وَإِنَّمَا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا** كهف: ۸۶ که هر دو مصدراند و میشود گفت که اسم‌اند و نحو **وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَأْبِ** آل عمران: ۱۴ **وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ** آل عمران: ۱۹۵ که هر دو اسم‌اند یعنی: برگشت خوش آیند و ثواب دلپسند نزد خداست. حَسَن (بر وزن فرس) و وصف است بمعنی زیبا و نیکو. **فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ** آل عمران: ۳۷ پروردگارش او را پذیرفت پذیرشی نیکو. **مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا** بقره: ۲۴۵ موارد استعمال آن: قبول حسن، قرض حسن، متاع حسن، رزق حسن، اجر حسن، بلاء حسن و غیره است. حسنة: هر نعمت خوش آیند و شاد کننده است که بانسان میرسد و سیئه ضد آن است (مفردات) و شامل نعمت دنیا و آخرت هر دو است **رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ** بقره: ۲۰۱ پروردگارا بما در دنیا نعمتی نیکو بخش و در آخرت نعمتی نیک بخش و ما را از عذاب آتش نگاه دار. این کلمه مجموعاً ۲۸ بار در قرآن مجید آمده است و شامل نعمت هر دو

جهان است و حتی در طاعت و شفاعت و پیروی نیز بکار رفته است مَنْ لَجَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا انعام: ۱۶۰- مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا نساء ۸۵ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ احزاب: ۲۱. حسنات جمع حسنه است و شامل نعمتهای و دنیا و آخرت هر دو

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۶

میباشد و بَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ اعراف: ۱۶۸ و جمعا سه بار در قرآن یافت میشود: هود ۱۱۴ فرقان: ۷۰. احسن اسم تفضیل است و مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا مائده: ۵۰ بهتر از خدا در حکم کدام است؟ مجموعاً ۳۶ بار در قرآن مجید آمده است. مؤنث آن حسنی است و كَلَّمَ اللَّهُ الْحُسَيْنِي نساء: ۹۵ و خدا بهمه وعده بهتر داده است «حسنی» در این آیه و آیات دیگر باید موصوفی داشته باشد مثل وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسَيْنِي اعراف: ۱۳۷ و مثل لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسَيْنِي ... طه: ۸ که «کلمه» و «الاسماء» موصوف حسنی است و این کلمه ۱۷ بار در کلام الله مجید تکرار شده است. در آیاتی نظیر وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ زمر: ۵۵ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا احقاف: ۱۶ غرض آن نیست که: با حسن تابع شوید و بحسن تابع نشوید یا احسن را قبول میکنیم ولی حسن را نه بلکه شاید غرض آنست که ما انزل الله همه احسن است و آنچه خدا قبول کند همه احسن است. احسان مصدر باب افعال بمعنی نیکی کردن است مثل لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا بقره: ۸۳ افعال این ماده در قرآن مجید همه از باب افعال آمده مگر در سه موضع که از ثلاثی بکار رفته است نحو وَ حَسُنَ أَوْلِيَاكَ رَفِيقًا نساء: ۶۹ و دو مورد دیگر آیه ۳۱ کهف و ۷۶ فرقان است. محسن: نیکو کار. محسنین: نیکو کاران. محسنات: زنان نیکو کار. بنظر میاید که این اسماء فاعل در قرآن بجای صفت مشبیه بکار رفته‌اند و از آنها ثبوت اراده شده است چنانکه با مراجعه روشن خواهد شد. أَ سَلِمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ نساء ۱۲۵ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۱۹۵ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۷

لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا احزاب: ۲۹ «محسنات» در قرآن فقط یکبار هست اینک چند آیه را بررسی میکنیم: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ وَ إِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى ... نحل: ۹۰ احسان بالاتر از عدل است زیرا عدل آنست آنچه بر عهده دارد بدهد و آنچه برای اوست بگیرد. ولی احسان آنست بیشتر از آنچه بر عهده دارد بدهد و کمتر از آنچه برای اوست بگیرد. اختیار عدل واجب ولی اختیار احسان مستحب است.

توجه؛ ج ۲، ص: ۱۳۷

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ سجده: ۷ بعضی‌ها «خَلَقَهُ» را بفتح لام و بعضی‌ها بسکون لام و مصدر خوانده‌اند یعنی: همان خدائیکه هر چه آفرید نیکو آفرید. یا: همان خدائیکه خلقت همه چیز را نیکو کرد. با مقایسه آیه وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا فرقان: ۲ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ رعد: ۱۶ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ انعام: ۱۰۲ روشن میشود که همه چیز را خدا آفریده و نیکو آفریده و در میان آفریده‌ها بد وجود ندارد. بنظر نگارنده مراد از آیه ما نحن فيه آنست که در این جهان میان موجودات از لحاظ خلقت و تأثیر در یکدیگر، موازنه و عدالت هست و آن سبب اعتدال و نکوئی تمام اشیاء است و در آیه فرقان خواندیم وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا همان تقدیر و اندازه گیری موجب حسن و نیکوئی گردیده است و اصولاً «خلق» در اصل معنی چنانکه راغب گفته بمعنی اندازه گیری است. این موجودات بی حد و حصر با همه اختلاف که دارند مانند آهن آلات خرد و بزرگ یک کارخانه همه مفید و همه خیر و همه در هم دیگر تأثیر دارند. چنانکه گفته‌اند: جهان چون چشم و خط و خال و ابروست که هر چیزش بجای خویش نیکوست در تفسیر صافی ذیل آیه وَ السَّمَاءُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۸

رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ رَحْمَنٌ: ۷ از امام علیه السَّلام نقل است: «بالعدل قامت السموات و الارض» آری اگر عدل و موازنه نبود و موجودات در یکدیگر تأثیر نداشتند آسمانها و زمین بر پا نمیشدند. و این است معنی أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ.

اما حساب خیر و شر؛ ج ۲، ص: ۱۳۸

ناگفته نماند در عالم خارج نسبت بذات اشیا بطور قطع میشود گفت: که خیر و شری وجود ندارد آنچه هست موازنه است و تعدیل و تأثیر. خیر و شر عنوان ثانوی است که بر موجودات بار میشود. مثلاً زهر مار نسبت بما یا موجودات دیگر که از آن ضرر می‌بینند شرّ ولی نسبت بخود مار که آلت دفاع آنست و آنرا در برابر دشمنانش مصون میدارد خیر است و قطع نظر از این دو نسبت، زهر مار نه خیر است و نه شرّ. و هکذا پس اشیا فی حدّ نفس موصوف بخیر و شرّ نیستند و با مقایسه و نسبت بخود یا نسبت بیکدیگر خیر و یا شرّ میشوند و یا نسبت بیکی خیر و نسبت بدیگری شرّ میگردند مثلاً قرآن نسبت بمؤمنین شفا و رحمت و نسبت بستمگران خسران و زیان است و لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا. و چون انسان با موجودات و همچنین موجودات با یکدیگر همواره در تماس اند، همواره صفت خیر و شرّ بر آنها بار است و از آنها جدا نیست انسان پیوسته بعضی چیزها را برای خود مفید میداند و خیر مینامد و بعضی چیزها را که سبب عذاب و ناراحتی اوست شرّ میخواند و هر گاه انسان مثل سنگ شکنجه و راحتی احساس نمیکرد خیر و شری در جهان نسبت باو وجود نداشت. قرآن مجید نیز روی این حساب قدم برداشته است و خیر و شرّ را از بشر قابل انفکاک نمیداند: وَ نَبَلُّوكم بِالشرِّ وَالْخَيْرِ فَتَنَّهُ وَ إِيْنَا تُرْجَعُونَ انبیاء: ۳۵ وَ إِذِ انبأ الشُّرُّ فذو دُعَاءٍ عَرِيضٍ فصلت: ۵۱ إِذِ انبأ الشُّرُّ جُزُوعاً وَ إِذِ انبأ مَسَّهُ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۹

الْخَيْرِ مُنُوعاً معارج: ۲۰ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزله: ۷-۸ ناگفته نماند شرّ و خیر هر دو امر وجودی‌اند چنانکه صریح آیات فوق است مثلاً در آیه وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ نمیشود گفت: هر که عدم را عمل کند آنرا خواهد دید سیل و زلزله و غیره نسبت بانسان شرّ است و وجود است نه عدم چنانکه مثلاً غسل نسبت بانسان خیر و وجود است حکم این هر دو یکسان است. فلاسفه که بعدمی بودن شرّ قائل‌اند مثل قائلین بیزدان و اهریمن هر دو باشتباه رفته‌اند. گرچه هر دو دسته خواسته‌اند از نسبت دادن شرّ بخدا جلوگیری کنند. ولی دسته اول واقعیت را درک نکرده و دسته دوم سلطنت خدا را ناتمام نموده‌اند.

چرا خدا شرّ میافریند؟! ج ۲، ص: ۱۳۹

خداوند اولاً و بالذات، شرّ بوجود نمیآورد بلکه مردم در اثر اعمال بد پدیده‌های عالم را نسبت بخود شرّ میکنند، بعبارت روشنتر مردم از دستور حق و عدالت منحرف میشوند و در نتیجه خداوند برای آنها شرّ پیش میآورد و آنچه مبیایست خیر و مفید شود شرّ و مضرّ میگردد. برای درک این مطلب باید دست بدامن قرآن زد. قرآن میفرماید: فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِم سَيْلَ الْعَرِمِ وَ بَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلِ خَمْطٍ وَ أَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ سباء: ۱۶-۱۷. آیه صریح است در اینکه آمدن سیل و از بین رفتن وسائل زندگی قوم سباء در اثر اعراض از دستور خداوند بوده است، پس سیل را که نسبت بانها شرّ بود، خدا فرستاد و خدا این کار را کرد چنانکه فرمود فَأَرْسَلْنَا وَ لِي چرا خدا این شرّ را بوجود آورد؟ زیرا که آنها کفور شدند و اعراض کردند وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ چقدر خنده آور است بگوئیم سیل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۰

نسبت بانها شرّ نبود زیرا شرّ عدمی و سیل وجود است. در جای دیگر میخوانیم وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَبٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيْئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ قُلْ كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ لَئِنْ أُكَادُوا أَنْ يَقْتُلُوا قَوْمًا يَكْفُرُونَ حَدِيثًا. مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَبٍ يَهْفَعُونَ مِنَ اللَّهِ وَ

مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ ... نساء: ۷۸-۷۹. مشرکان بر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ خرده گرفته و میگفتند: خوبی از جانب خدا و بدی از جانب تو است که بما میرسد! خدا در جواب میفرماید: بگو حسنه و سیئه هر دو از جانب خداست قُلْ كُلُّ مَنْ عِنْدَ اللَّهِ فِي آيَاتِهِ خَسِرَةٌ (و اوست که حسنه میدهد و کسی اجبارش نمیکند) و سیئه از جانب ما است یعنی ما سبب میشویم که خداوند سیئه پیش میآورد. در قرآن کریم آیات زیادی هست که شرور و بلاها معلول اعمال ناشایست مردم است مثل وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ شوری: ۳۰. مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ تَغَابِن: ۱۱ در آیه اولی بلا را معلول عمل آدمی و در آیه دوم از خدا میدانند. یعنی شر را خدا میآورد ولی علت آن عمل انسان است. اگر گویند: بمقتضای الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ باید اینها شر و بد نباشند و حال آنکه قرآن مجید در شر و مصیبت بودن این قبیل چیزها صریح است؟! گوئیم اینها از لحاظ تقدیر و موازنه و اثر اعمال و انتقام در مقابل طغیان، عدل و خیراند هر چند نسبت باشخاص مجرم شر و مصیبت باشند چنانکه در سوره الرحمن در چند محل پس از ذکر عذابهای آخرت آیه فَبِأَيِّ آلَاءِ... آمده است زیرا آن عذابها نسبت بنظام عالم و مقتضای شقاوت مجرمین خیر و از لوازم نظام کلی عالمنند گرچه نسبت بمجرمین شراند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۱

عبارت اخروی: آنها نسبت بخدا و واقع خیراند و خدا خلقت آنها را نکو کرده ولی نسبت باهل عذاب شراند و در آن عیبی نیست چنانکه قرآن مؤمنان را شفا و نسبت بکفار لا یزید الا خسارا است. در اینجا باید حساب مصائبی را که برای امتحان و ترفیع مقام برای بعضی از بندگان پاک خدا پیش میاید از این حساب جدا دانست و انشاء الله در کلمه صوب ذیل آیه مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ ... حدید: ۲۲ خواهد آمد. خلاصه سخن آنکه: شر مثل خیر وجودی است، شر را خدا بوجود میآورد ولی سبب آن عمل آدمی است شر را عدمی دانستن مثل عقیده به یزدان و اهریمن هر دو باطل و اشتباه است.

اسماء حسنی؛ ج ۲، ص: ۱۴۱

اسماء حسنی یعنی نامهای بهتر. نامهاییکه دلالت بر حسن دارند آنها نه فقط حسن مطلق بلکه احسن است زیرا حسنی مؤنث احسن میباشد. این اسماء قهرا معانی وصفی دارند زیرا بر نامهاییکه معانی وصفی دارند حسن گفته نمیشود مثلاً اگر بدرخت میگوئیم: درخت این حسنی ندارد، فقط نام و معرف است ولی اگر بگوئیم: بارور: آن معنای وصفی است و دلالت بر حسن دارد. اسماء حسنی نامهایی است که در آنها معانی حسن ملحوظ و متضمن صفات جلال و جمال خداوندی اند و لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا اعراف: ۱۸۰ قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى اسراء: ۱۱۰ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى طه: ۸ هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى حشر: ۲۴. این چهار محل است که در آن کلمه الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى آمده است و خدا با آنها خوانده میشود و هنگام دعا صفات حق تعالی که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۲

هر یک نماینده قسمتی از تدبیر عالم و یا نشان دهنده جلال کبریائی است در نظر داعی مجسم میشود. اسماء حسنی در قرآن مجید بنا بر نقل المیزان ۱۲۷ است بترتیب ذیل: ا- اَللهُ، اِحْدُ، اَوَّلُ، اَخْرُ، اَعْلَى، اَكْرَمُ، اَعْلَمُ، اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، اَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ، اَحْسَنُ - الْخَالِقِينَ، اَهْلُ التَّقْوَى، اَهْلُ الْمَغْفِرَةِ، اَقْرَبُ، اَبْقَى. ب- بَارِئٌ، بَاطِنٌ، بَرٌّ، بَصِيرٌ، بَدِيعٌ. ت- تَوَّابٌ. ج- جَبَّارٌ، جَامِعٌ. ح- حَكِيمٌ، حَلِيمٌ، حَيٌّ، حَقٌّ، حَمِيدٌ، حَسِيبٌ، حَفِيزٌ، حَفِيٌّ. خ- خَبِيرٌ، خَالِقٌ، خَلَّاقٌ، خَيْرٌ، خَيْرُ الْمَاكِرِينَ، خَيْرُ الرَّازِقِينَ، خَيْرُ الْفَاصِلِينَ، خَيْرُ الْحَاكِمِينَ، خَيْرُ الْفَاتِحِينَ، خَيْرُ الْغَافِرِينَ، خَيْرُ الْوَارِثِينَ، خَيْرُ الرَّاحِمِينَ، خَيْرُ الْمُنزِلِينَ. ذ- ذُو الْعَرْشِ، ذُو الطُّوْلِ، ذُو الْاِنْتِقَامِ، ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، ذُو الرَّحْمَةِ، ذُو الْقُوَّةِ، ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ، ذُو الْمَعَارِجِ. ر- رَحْمَنٌ، رَحِيمٌ، رُوْفٌ، رَبٌّ، رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ، رَزَّاقٌ، رَقِيبٌ. س- سَمِيعٌ، سَلَامٌ،

الطَّيْرِ نمل: ۱۷ برای سلیمان لشگریانش از جن و انس و پرنده جمع شدند. وَلِئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ آل عمران: ۱۵۸ اگر مردید یا کشته شدید بسوی خدا جمع میشوید. راغب آنرا اخراج معنی کرده گوید: حشر بیرون کردن جماعت از مقر آنهاست بجنگ و نحو آن. و لفظ قول مجمع البیان با آیات قرآن بهتر میسازد و اگر اخراج معنی شود شاید برای آنست که اخراج توأم با جمع کردن است. وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ بقره: ۲۰۳ بهتر است «تُحْشَرُونَ» در این آیه و نحو آن بمعنای حال گرفته شود یعنی الآن بسوی خدا جمع میشوید و در این صورت مراد از آن، جمع شدن در عالم مرگ و یا مطلق است زیرا مردم از حین آفریده شدن بتدریج در حال جمع شدن بسوی پروردگاراند. وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ تَكْوِير: ۵ آنگاه که وحوش جمع گردند. ممکن است آیه راجع به مقدمات قیامت و ابتدای فناء عالم باشد و ممکن است مراد از آن جمع شدن در قیامت باشد. در این صورت آیا برای وحوش حشر و نشر و حساب و کتابی هست؟ الله اعلم. در آیه دیگری آمده وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَيَّ رُبُّهُمْ يُحْشَرُونَ انعام: ۳۸ این آیه از آیه ما قبل اعم است و تمام جنبندگان و پرندگان را اُمَّت و دارای نظام خوانده و در آخر گوید: سپس بسوی پروردگار خویش محشور و جمع میشوند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۶

در ذیل دو آیه فوق در تفاسیر شیعه و اهل سنت روایات و مطالبی نقل شده که حاکی از حشر حیوانات و غیره است و مرحوم مجلسی در ج ۷ بحار ص ۳۵۳ تا ۳۷۷ طبع جدید آیات و روایات آنرا نقل کرده است. نا گفته نماند اثبات و ردّ این مطلب، تحقیق و وقت بیشتر لازم دارد و علم آن در نزد خداست و حقیقت امر هر چه باشد مورد تسلیم و قبول است. هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ حشر: ۲ این حشر در باره اخراج طائفه‌ای از یهود از اطراف مدینه است. معنی آیه چنین است: او کسی است که کفار اهل کتاب را برای اولین راندن، بیرون کرد. اخراج و راندن معنای کنایه‌ای جمع کردن و لازم آنست. در اقرب الموارد آمده: «حشر الجمع: اخراجه من مکان الی آخر». حاشرین: گرد آورندگان فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ شعراء:

۵۳

حصب: ج ۲، ص: ۱۴۶

حصب: سنگریزه انداختن مجمع البیان ذیل آیه ۹۸ انبیاء گوید: اصل حصب بمعنی انداختن است. اقرب الموارد گوید: اصل آن انداختن سنگریزه است: «حصبه حصبا: رماه بالحصباء» سپس در هر انداختن بکار رفته است. إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ انبیاء: ۹۸ شما و آنچه جز خدا می‌پرستید انداخته شده جهنّم و هیزم آن هستید. «حصب» (مثل اسد) را هیزم و آنچه در آتش انداخته میشود معنی کرده‌اند. طبرسی گوید مراد آنست که همچون انداخته شدن سنگریزه، بآتش انداخته میشوند. این آیه نظیر آیه وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ است که در (ح ج ر) گذشت و گفتیم که شامل معبودهای جاندار نیست. إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا قمر: ۳۴ حاصب را باد ریگ افشان گفته‌اند. و چهار بار در قرآن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۷

مجید آمده است: عنكبوت ۴۰، قمر ۳۴، ملک ۱۷، اسراء ۶۸.

حصحص: ج ۲، ص: ۱۴۷

حصحص: الْأَنَّ حَصْحَصَ الْحَقُّ ... یوسف: ۵۱ اکنون حق آشکار شد. مجمع البیان از زجاج نقل کرده که آن از حصّه مشتق است. یعنی حصّه حق از حصّه باطل آشکار شد. این کلمه در کلام الله فقط یکبار بکار رفته است.

تکمیل این بحث به «بعثر» رجوع شود، این کلمه در قرآن بیش از یکبار نیست

حصن؛ ج ۲، ص: ۱۴۹

حصن: قلعه. جمع آن حصون است مثل وَظَنُوا أَنَّهُمْ مَاتَ نِعْتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ ... حشر: ۲ لَا يُفَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَى مُحَصَّنَةٍ حشر: ۱۴ مراد شهرهای مستحکم و حصار شده است یعنی: کارزار نکنند با شما مگر در آبادیهای مستحکم و حصار دار. این معنای اولی حصن است سپس بطور مجاز چنانکه راغب گوید در هر تحفظ و نگه داشتن بکار میرود بکسیکه خود را از بی عفتی حفظ کند گوئیم: محسن و بزنیکه در اثر شوهر دار بودن و یا عفت، خود را از بی عفتی نگه دارد محسنه (بصیغه فاعل و مفعول) گویند. بصیغه فاعل از آنچه که خود را از بی عفتی باز میدارد و بصیغه مفعول از آن سبب که از بی عفتی باز داشته شده است. وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمَنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ... فَأَنْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرٍ مُسَافِحَاتٍ ... فَإِذَا أُحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفٌ مَّا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ... نساء: ۲۵ مراد از محصنات اول زنان آزاد و عقیف است که بواسطه عفت و امتناع از فحشاء، از بی عفتی باز داشته شده‌اند و همچنین است محصنات دوم که مراد کنیزان عقیف است. امّا جمله فَإِذَا أُحْصِنَ ممکن است مراد از آن شوهر دار بودن باشد یعنی: کنیزان چون شوهر دار شدند اگر زنا کنند نصف حد زنان آزاد را دارند که پنجاه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۰

تازیانه است. و این قرینه است که مراد از محصنات سوم زنان آزاد و عقیف است زیرا محصنات شوهر دار سنگسار و کشته میشوند و آن قابل تقسیم نیست. و نیز ممکن است مراد از فَإِذَا أُحْصِنَ اسلام آوردن کنیزان باشد چنانکه المیزان گفته است. امّا در آیه حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ ... وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ نساء: ۲۴ ظاهرا مراد زنان شوهر دار است یعنی مادرانتان ... و زنان شوهر دار بر شما حرام‌اند. وَ أُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصَنَاتٍ غَيْرٍ مُسَافِحِينَ ... نساء: ۲۴ مراد از محصنین مردان عقیف است که از فحشاء امتناع میکنند و مسافحین: زنا کارانند.

حصا؛ ج ۲، ص: ۱۵۰

حصا: احصاء: اتمام شمارش. لَا يُغَادِرُ صَيْغِرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا ... كهف: ۴۹ کوچک و بزرگی را نگذاشته مگر آنرا بشمار آورده است. نا گفته نماند: حصاء بمعنی سنگریزه و جمع آن حصی است. راغب گوید: عرب در شمردن از سنگریزه استفاده میکرد لذا شمردن را احصاء گفته‌اند چنانکه ما در شمردن از انگشتان خود استفاده میکنیم. وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ... ابراهیم: ۳۴- نحل: ۱۸ مراد از «لَا تُحْصُوهَا» تمام شمردن است یعنی شمارش آنرا نمیتوانید با آخر رسانید. لذاست که راغب، احصاء را تحصیل بعدد گفته است و خلاصه، احصاء تمام شمردن و تحصیل حساب است نه فقط یک، دو، سه گفتن. دلیل روشتر قول راغب آیه لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا مريم: ۹۴ است که احصاء و عد هر دو یکجا آمده است یعنی حساب آنها را کرده و آنها را شمرده است. علی هذا احصا بمعنی تحصیل حساب و دانستن آن و تعدید بمعنی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۱

شمردن است. عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصِيَهُ وَهُوَ فَتَابَ عَلَيْكُمْ ... مزمل: ۲۰ داند که بسر بردن آن نتوانید. آیه در باره عبادت شب است و ضمیر «تُحْصُوهُ» به لیل که در صدر آیه است بر میگردد و منظور از احصاء، شب را در حال عبادت بروز آوردن است که بر همه ممکن نیست. و شب زنده داری یکنوع شمردن دقائق شب است.

حضر: ج ۲، ص: ۱۵۱

حضر: حضور. ضدّ غائب شدن (قاموس) اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ ... بقره: ۱۳۳ یا شما آندم که مرگ یعقوب در رسید حاضر بودید؟ وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّ ... نساء: ۱۲۸ سازش کردن خوب است. جانها بر بخل حاضر شده هستند یعنی بخل از غرائز نفسانی است و بخل هر نفس در آن حاضر است و بواسطه آن از منافع خویش دفاع میکند. وَبَيَّنَّهُمْ اَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ قمر: ۲۸ محتضر: حاضر شده یعنی: آنها را خبر ده که آب میانشان قسمت شده است و هر قسمت، اهلش در آن حاضر میشود (نوبتی برای آنها و نوبتی برای ناقه صالح) علی هذا «مُحْتَضَرٌ» بصیغه مفعول وصف نوبت است نه وصف اهل آن.

حض: ج ۲، ص: ۱۵۱

حَضٌّ: ترغیب. وَ لَا يُحِضُّ عَلٰی طَعَامِ الْمَسْكِينِ ماعون: ۳ بر طعام مسکین ترغیب و تشویق نمیکند بنظر میاید مراد آنست که انسان نه تنها باید بمسکین اطعام کند بلکه باید دیگران را نیز باین کار ترغیب نماید. محاضه: ترغیب کردن یکدیگر است وَ لَا تَحَاضُّونَ عَلٰی طَعَامِ الْمَسْكِينِ فجر: ۱۸ بطعام مسکین یکدیگر را تشویق نمیکند.

حطب: ج ۲، ص: ۱۵۱

حطب: (بر وزن فرس) هیزم. وَ امْرَاَتُهُ حَمَالَةٌ الْحَطَبِ مسد: ۴ و زنش در حالیکه بارکش هیزم است به (ت ب ب) رجوع شود. وَ اَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا جن: ۱۵ اما ستمگران

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۲

هیزم جهنم اند.

حطط: ج ۲، ص: ۱۵۲

حطط: حطّ: بمعنی فرود آمدن و فرود آوردن است راغب گوید: حطّ پائین آوردن چیزی است از بلندی و نیز آنرا پائین آمدن گفته اند: «حَطَّ الرَّجُلُ: نزل» ایضا بمعنی وضع و ترک آمده. این کلمه در دو محل از قرآن کریم آمده است که ذیلا نقل میشود وَ اِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَاْكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَاَدْخُلُوا الْبَابَ سِجْدًا وَاَقُولُوا حِطَّةٌ نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَاَسْتَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۵۸. وَ اِذْ قِيلَ لَهُمْ اَسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَاْكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَاَقُولُوا حِطَّةٌ وَاَدْخُلُوا الْبَابَ سِجْدًا نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ سَتَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ اعراف: ۱۶۱ «حِطَّةٌ» در هر دو آیه مرفوع و خبر مبتدای محذوف است و «حِطَّةٌ» نکره است و باید مراد از آن فرو آمدن بخصوصی باشد. ناگفته نماند: بنی اسرائیل در صحرای سینا بطور بیابان گردی زندگی میکردند و در اختیار محلّ و خور و خواب چنانکه پیشه بیابان-گردان است کاملاً آزاد بودند ولی شهر نشینی دارای شرائط و قوانین بخصوصی است که اگر آنها مراعات نشود نظم عمومی از بین میرود و زندگی اجتماعی متلاشی میگردد. بنظر ما مراد از هر دو آیه که به بنی اسرائیل دستور میدهد وارد فلسطین شده و شهر نشینی کردند، آنست که باید در دخول شهر، خاضع و تسلیم قوانین شهر نشینی شوند و بدانند که شهر نشینی یکنوع فرود آمدن و محدود شدن زندگی است و دیگر آزادی صحرا گردی را نخواهند داشت. و خلاصه مراد آن نیست که از باب مخصوصی در حال سجده وارد شوند و بگویند: گناهان ما را بیامرز بلکه مراد آنست که بشهر وارد شوند در حالیکه تسلیم قوانین اند و بگویند و بدانند که این ورود، فرود آمدن از آزادی مطلق و محدود شدن بشرائط شهر نشینی است معنای آیه چنین میشود: و چون گفتیم در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۳

این شهر ساکن شوید و از آن در هر محل که خواستید بخورید (البته با مراعات قوانین) و بگوئید این شهر نشینی فرود آمدن و محدود شدن است (یعنی این را بدانید و یقین کنید) و از باب شهر در حال خضوع وارد شوید (در حالیکه آماده پذیرفتن قوانین همزیستی هستید) و اگر چنین کنید قهراً نیکو کار خواهید بود و آن باعث غفران گناهان شماست و نیکو کاران را وسائل مغفرت و تعیش میافزایم. آنچه گفته شد کاملاً طبیعی و قابل قبول است و دیگر احتیاج به تأویلات بعیده که از امثال قتاده نقل شده، نیست. طالبان تأویلات بتفاسیر رجوع کنند.

حطم: ج ۲، ص: ۱۵۳

حطم: شکستن. «حطمه حطما: کسره» اَدْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ نمل: ۱۸ وارد مساکن خویش شوید تا شما را سلیمان و لشگریانش در هم نشکنند. (پایمال نکنند). حطام آنست که از خشکی شکسته شود ثُمَّ يَهِيْجُ فِتْرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حَطَامًا زمر: ۲۱ سپس میخشکد و آنرا زرد شده می‌بینی و سپس شکسته و ریز ریز میشود. جهنم از آن جهت حطمه نامیده شده که هر چیز را میشکند و خورد میکند کَلَّا لِيَتَذَنَّ فِي الْحُطْمَةِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطْمَةُ نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ همزه: ۴-۵ حتما بحطمه انداخته میشود. چه دانی حطمه چیست؟ آتش افروخته خداست.

حظر: ج ۲، ص: ۱۵۳

حظر: منع. راغب گوید: حظر آنست که چیزی را جمع کرده در آغل بگذاری. (در این صورت آنچه را از دیگران منع کرده‌ای). از اینجاست که محظور بمعنی ممنوع آمده است و مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا اسراء: ۲۰ عطای پروردگار تو ممنوع نیست. اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ قمر: ۳۱ هشیم: چوبهای خشکی است که میشکند و میریزد. محظر (بصیغه فاعل) کسی است که برای باغ و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۴

یا گوسفندان خود محلی میسازد این شخص چوبها و علفهای خشکیده را جمع کرده و در ساختن آنمحل بکار میرد مثلاً آغلی از چوب و علف میسازد آیه شریفه در باره قوم صالح است یعنی: یک صیحه بر آنها فرستادیم مانند چوبها و علفهای خشکیده حظیره ساز شدند.

حظ: ج ۲، ص: ۱۵۴

حظ: نصیب. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيْنِ نساء: ۱۱ برای پسر مثل نصیب دو دختر است. اِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ قصص: ۷۹ حقا که او صاحب نصیب بزرگی از مال دنیاست فَتَسُوا حَظًّا مِمَّا دُكِّرُوا بِهِ مائده: ۱۴ نصیبی و قسمتی را از آنچه تذکر داده شده بودند، از یاد بردند.

حفد: ج ۲، ص: ۱۵۴

حفد: سرعت در عمل و خدمت. طبرسی فرماید: اصل حفد سرعت در کار است در دعا آمده «اللهم اليك نسعی و نحفد»: خدایا بسوی تو سعی و سرعت میکنیم. باعوان و یاران حفده گویند زیرا که در پیروی و طاعت سرعت بخرج میدهند. وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَرْوَاهِكُمْ بَيْنَ وَحَفْدَةَ نحل: ۷۲ حفده جمع حافد بمعنی خدمتکار است یعنی: خدا بشما از زنانان فرزندان و خدمتکاران عطا کرده است این خدمتکاران از فرزنداناند چون فرموده مِنْ اَرْوَاهِكُمْ و چون حافد بمعنی فرزند فرزند (نوه) نیز آمده شاید مراد از حفده

نوه‌ها باشد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حفره؛ ج ۲، ص: ۱۵۴

حفره: کنندن. حفره: گو دال و کتتم علی شفا حفره من الذار فأنقذکم منها آل عمران: ۱۰۳ در لب گودالی از آتش بودید از آن نجاتتان داد. یقولون أینا لمرؤدودون فی الحافره نازعات: ۱۰ در مجمع گوید: حافره نزد عرب اسم است باؤل شیء و ابتداء کار، جوهری گفته: گویند بر حافره خود برگشت یعنی براهیکه آمده بود عود کرد. زمخشری در فائق و ابن اثیر در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۵

نهایه گفته‌اند: به سم اسب حافر گویند زیرا وقت راه رفتن زمین را حفر میکند. اسب در نزد عرب بسیار محبوب بود و آنرا نسیه نمی‌فروختند و وقت فروش میگفتند «النقد عند الحافر» یعنی قیمت نزد اسب است و آنرا باید در نزد اسب بدهی و نسیه نماند. و گاهی حافره گفته‌اند باعتبار دایه که مؤنث است سپس این استعمال زیاد شد و بهر اول اطلاق گردید گویند: «رجع الی حافره و حافرته» یعنی باؤل خود برگشت. فیروز آبادی نیز در قاموس چنین گفته است. و نیز زمخشری و ابن اثیر نقل میکنند. ابی بن کعب از رسول صلی الله علیه و آله از توبه نصح پرسید. حضرت فرمود: «هو الندم علی الذنب حین یفرط منک و تستغفر الله بندامتک عند الحافر، ثم لا تعود الیه ابدا». می‌بینیم که مراد از «عند الحافر» اول امر است راغب گوید: «لمرؤدودون فی الحافره» مثلی است در باره کسیکه بجای اولی برگردانده شود. معنی آیه چنین میشود: کفار و منکرین بعث می‌گویند: آیا بخلفت اولی باز خواهیم گشت؟! این آیه نظیر آیه ... اذ کنا نرابا انا لفی خلق جدید رعد: ۵ است. از این ماده دو کلمه بیشتر در قرآن نیست.

حفظ؛ ج ۲، ص: ۱۵۵

حفظ: نگاهداری. مراقبت ان نفس لما علیها حافظ طارق: ۴ هیچ کس نیست مگر بر او نگهبانی هست حفیظ: بمعنی حافظ و مبالغه است ان ربی علی کل شیء حفیظ هود: ۵۷. له معقبات من ین یدیه و من خلفه یحفظونه من امر الله ... رعد: ۱۱ برای انسان از پس و پیش تعقیب کنندگانی هست او را از امر خدا حفظ میکنند. ظاهرا مراد از «امر الله» تصادفات و بلاها است اگر از معقبات مراد ملائکه باشد قهرا باعتبار جماعت است و تأنیث لفظی است یعنی جماعت معقبات در «تلو» گذشت که صفت ملائکه با الف و تا جمع بسته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۶

نمیشود. با توجه بآیه قبل که حاکی از علم و اطلاع خدا از اعمال بندگان است میشود گفت که این تعقیب کنندگان نویسندگان اعمال و در عین حال حافظ انسان‌اند نظیر آیه و ان علیکم لحافین کراما کاتین انقطاع: ۱۰. و هو القاهر فوق عباده و یرسل علیکم حفظه حتی اذ جاء احدکم الموت توفته رسلنا و هم لا یقرطون انعام: ۶۱ ممکن است مراد از «رسلنا» همان «حفظه» بوده باشند در این صورت با ملاحظه آیه و ان علیکم لحافین ... که گذشت معنی چنین میشود که ملائکه هم حافظ و هم کاتب‌اند و هم آنها هستند که وقت رسیدن مرگ، انسان را قبض میکنند. و این منافی یتوفاکم ملک الموت نیست زیرا خدا توفی را هم بخود و هم برسل و هم بملک الموت نسبت داده است مثل خدا باغ را آبیاری کرد، من کردم، باغبان کرد.

حفف؛ ج ۲، ص: ۱۵۶

حفف: حف. احاطه کردن در مجمع گوید: «حف القوم بالشیء: اطافوا به» و دو جانب شیء را دو حفاف آن گویند گوئی که آن شیء را احاطه کرده‌اند. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۴ از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل میکند: «حف الجنة بالمکاره و حف النار

بالشّهوات» بهشت با مکاره و آتش با شهوات احاطه شده است جَعَلْنَا لِأَخْدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ كَهْف: ۳۲ برای یکی از آندو دو باغ از تاک دادیم و آندو را بنخل احاطه کردیم. وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ ... زمر: ۷۵ یعنی ملائکه را در حالیکه عرش را احاطه کرده‌اند می‌بینی بیضاوی گوید «من» زاید یا برای ابتدا است ولی بهتر است برای بیان باشد. در المیزان گوید: عرش مقامی است که اوامر الهی از آن صادر میشود ملائکه در روز قیامت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۷

عرش را احاطه کرده و بآن چشم میدوزند و منتظر دستور می‌مانند و در آنحال تسبیح می‌گویند. رجوع شود به «عرش».

حفو؛ ج ۲، ص: ۱۵۷

حفو: احفاء: مبالغه در سؤال یا مبالغه در دانستن حال شخص است (مفردات) در نه‌ایه آمده که زنی بمحضر آنحضرت آمد «فسألها فاحفی و قال أنّها کانت تأتینا زمن خدیجه» حضرت از او بطور تفصیل احوالپرسی کرد و فرمود: او در زمان خدیجه بمنزل ما می‌آمد. وَ لَا يَسْئَلُكُمْ أَمْوَالَكُمْ إِنْ يَسْئَلُكُمْوهَا فَيُخْفِكُمْ تَبَخَّلُوا محمد: ۳۷ اموال شما را نمی‌خواهد و اگر بخواهد و در خواستن مبالغه کند بخل می‌ورزید و نمیدهد. يَسْئَلُونَكَ كَاتِبًا حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ اللَّهِ اعراف: ۱۸۷ از تو از قیامت می‌پرسند گویا بآن دانائی، بگو علم آن پیش پروردگار من است «عنها» به «يَسْئَلُونَكَ» متعلق است و تقدیر چنین است «يسئلونك عنها كاتبا حفي» طبرسی گوید: حفی بمعنی عالم است یعنی آنقدر سؤال کرده تا دانسته است. قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا مريم: ۴۷ گفت سلام بر تو حتما از پروردگارم برای تو آمرزش میخواهم که او بمن مهربان است طبرسی «حفی» را مهربان معنی کرده و گوید: حفی آن است که در سؤال مبالغه کند و نیز کسی است که در عطا کردن نعمتها لطف کند. اصل باب بمعنی آخر رساندن (مبالغه) است گوئی «تحفیت به ای بالغت فی اکرامه» در نه‌ایه هست: «احفی فلان بصاحبه و حفی به و تحفی: ای بالغ فی برّه و السؤال عن حاله».

حقب؛ ج ۲، ص: ۱۵۷

حقب: (بر وزن عنق) دهر. زمان. (مجمع) جمع آن احقاب است لَا أَبْرُحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا كهف: ۶۰ آرام نگیرم تا بمجمع دو دریا برسم یا مدتی دراز راه بروم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۸

إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِينَ مَابًا. لَا يَثْبِثَنَ فِيهَا أَحْقَابًا نباء: ۲۱-۲۳ حقا که جهنم کمینگاه و برای طاغیان محل بازگشت است و مدتها در آن بسر برند. راغب حقبه را مدتی مبهم از زمان گفته است. از زجاج نقل شده که حقب هشتاد سال است و نیز حقب را چهل سال گفته‌اند و ایضا مدت دراز (دهر طویل) معنی کرده‌اند در نهج البلاغه خطبه ۸۷ هست ... «و لا خلت فیما بینکم و بینهم الاحقاب و القرون» میان شما و آنها زمانها و قرن‌ها (دورانها) نگذشته است ظاهرا از احقاب، زمانها و مدت‌ها اراده شده است بهر حال آیه لَا يَثْبِثَنَ فِيهَا أَحْقَابًا دلالت بر خلود ندارد.

حقف؛ ج ۲، ص: ۱۵۸

حقی؛ ج ۲، ص: ۱۵۸

حقی: ثابت. ضد باطل. راغب گوید: اصل حقی بمعنی مطابقت و موافقت است. در قاموس ضد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۹

باطل، صدق، وجود ثابت و غیره گفته است. در مجمع ذیل آیه ۷ از سوره انفال گوید: حق آنست که شیء در موقع خود واقع شود. سخن مجمع عبارت اخرای قول راغب است پس معنای حق مطابقت و وقوع شیء در محل خویش است و آن در تمام مصادیق قابل تطبیق است. مثلاً در آیه وَ مِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ... نحل: ۳۶ مراد آنست که ضلالت در موقع خود واقع شد و گمراهی مطابق وضع آنها گردید و اگر بگوئیم ضلالت بر آنها حتمی و ثابت شد باز درست است. إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَ حَقَّتْ انشقاق: ۲ آنگاه که آسمان بشکافتد و از پروردگار خویش فرمان برد و ثابت و حتمی است که فرمان خواهد برد یعنی: «حَقَّتْ السماء للطاعة عن امر ربها» همچنین است آیه پنجم همان سوره. لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَ يَبْطِلَ الْبَاطِلَ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ انفال: ۸ احقاق حق و ابطال باطل، ثابت کردن حق و روشن کردن بطلان باطل است یعنی: تا خدا حق را اثبات و بطلان باطل را آشکار نماید. وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ بقره: ۶۱ این تعبیر در چند محل از قرآن کریم آمده است و مفهوم ظاهری آنست که پیامبران را بنا حق میکشند و از آن بنظر میاید که پیامبران را بحق میتوان کشت یعنی صورتی هست که در آن کشتن پیغمبر، حق است. نا گفته نماند: قید «بِغَيْرِ الْحَقِّ» مفهوم مخالف ندارد بلکه صفت قتل پیامبران است و مقصود آنست که قتل پیغمبر فقط ظلم و بنا حق است چنانکه در آیه وَ مَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ مَعْنَايَشِ آنست که ادعای شریک بر خدا بی برهان است نه اینکه ممکن است کسی در این ادعا با برهان باشد و امثال آن بسیار است (از مجمع). * ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقِّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۰

أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَ هُوَ أَشْرَعُ الْحَاسِبِينَ انعام: ۶۲ «حق» از اسماء حسنی است المیزان گوید: چون خدا بذاته و صفاته غیر قابل زوال است لذا حق از اسماء حسنی اوست. در مجمع نقل میکند علت این تسمیه آنست که امر خدا همه حق است و باطل در آن نیست. بهتر است گفته شود که: ذات و افعال و صفات خدا حق است یعنی همه آنها مطابق واقع و در جای و موقع خویش است و معنی حق چنانکه گفته شد مطابقت است. «حَقِيقٌ عَلِيٌّ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ... اعراف: ۱۰۵ حقیق را جدیر و سزاوار معنی کرده‌اند یعنی سزاوارم که بر خدا جز حق نگویم. و احتمال داده‌اند که تعدیه به «علی» برای تضمین معنای حریص است یعنی: حریصم که بر خدا جز حق نگویم در اقرب آمده: «حقیق - علیه: حریص». بهر حال، آن از حق است یعنی مطابق حال من آنست... چنانکه «احق» در آیه... وَ نَعْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ بقره: ۲۴۷ و غیره نیز بمعنی سزاوارتر و از مصادیق معنی اصلی کلمه است. «الْحَقَاقَةُ مَا الْحَقَاقَةُ وَ مَا أَدْرَاكُ مَا الْحَقَاقَةُ حَاقَةٌ: ۱-۳ حَاقَةٌ یکی از نامهای قیامت است و شاید بواسطه ثابت و حتمی بودن حَاقَةٌ گفته شده است در مجمع گوید، «حَقَّةٌ وَ حَاقَةٌ» هر دو بیک معنی است. و تأنیث آن بواسطه موصوف است مثل الساعه الحاقه و شاید تاء برای مبالغه باشد. در علت این تسمیه وجوه دیگری نیز گفته‌اند ولی وجه فوق از همه بهتر است چنانکه در تعبیر دیگر آمده إِذْ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَاذِبَةٌ كَاذِبَةٌ بقره: ۱۰۵ یعنی این خبر مطابق واقع است.

حکم: ج ۲، ص: ۱۶۰

حکم: منع برای اصلاح (مفردات) و قضاوت. در اقرب قید اصلاح ذکر نشده است. در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۱

قاموس و صحاح آنرا داوری گفته است در مجمع ذیل آیه ۳۲ بقره گوید: احکام بمعنی اتقان و استوار کردن است و حکیم کسی است که مانع از فساد باشد. در صحاح هست: «الحکیم: المتقن للامور» حکیم کسی است که کارها را استوار و محکم کند. معنای اولی این کلمه همان منع از فساد و منع برای اصلاح است و آن در تمام موارد صادق است. قضاوت و داوری که یکی از معنای آنست در حقیقت منع از فساد و برای اصلاح است همچنین است استوار کردن و غیره در اینجا لازم است بچند مورد از موارد

استعمال این کلمه و مشتقات آن اشاره شود: إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ غافر: ۴۸ وَ إِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ مائده: ۴۲ در این دو مورد و نظائر آن، حکم بمعنی قضاوت و داوری است که یکنوع منع از فساد و برای اصلاح است. فُلَا وَ رَبُّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ نساء: ۶۵ تحکیم بمعنی حکم و حاکم قرار دادن است یعنی نه قسم به پروردگارت مؤمن نمیشوند تا آنکه در اختلافشان تو را حکم و داور قرار دهند. * فَيَسْخِجُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحَكِّمُ اللَّهُ آيَاتِهِ حَجَّ: ۵۲ احکام بمعنی استوار و محکم کردن است یعنی خدا آنچه را که شیطان القاء کرده نسخ میکند سپس آیات خود را استوار می‌نماید. كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هود: ۱، احکام در مقابل تفصیل واقع شده و مرحله قبلی تفصیل است و در آن مرحله، تفصیل و تشتت نیست. ممکن است مراد از «أُحْكِمَتْ» آن باشد که آیات قرآن با تمام اختلاف مضامین و دستورهای گوناگون و معارف متفاوت، همه دارای یکهدف و یک غرض است و در تمام آنها، همان غرض

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۲

جاری و ملحوظ است یعنی: این کتابی است که آیات آن روی یک غرض استوار شده و سپس با ملاحظه همان غرض تفصیل داده شده و از هم جدا شده است. چنانکه المیزان گفته است. و ممکن است مراد آن باشد که آیات آن ابتدا بصورت بسیط بر قلب حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم القاء شده و سپس بوسیله جبرئیل و زبان مبارک آنحضرت تفصیل داده شده است. فرض کنید کسی هزار متر مربع زمین دارد و میخواهد از آن بنحوی استفاده کند. دفعه بخاطرش میافند که آنرا چند دستگاه خانه بسازد و بفروشد آن خانه‌ها در مرحله اول در ذهن او کاملاً فشرده و بسیطاند و اصلاً نمیدانند کدام محل در بند و کدام محل صحن و کجا حمام و کجاها اطاق و ... خواهد شد ولی وقتیکه مهندس نقشه آنها را روی کاغذ آورد، اطاق‌ها، صحن‌ها حمام‌ها، زیر زمینها از هم جدا و معین میگردند. قرآن کریم نیز ابتدا بصورت بسیط و فشرده و در قالب خدا شناسی و هدایت مردم بقلب شریف حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله از جانب خداوند القاء شده و سپس زبان آنحضرت و آمدن جبرئیل آنرا مفصل کرده و بصورت آیات فعلی در آورده است. و این مستلزم نزول مکرر قرآن است که در «نزل» انشاء الله خواهد آمد. * يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ ... نساء: ۶۰ تحاکم مخاصمه و محاکمه را پیش حاکم بردن است در اقرب گوید: «تحاکموا الی الحاکم: تخاصوا الیه» یعنی میخواهند محاکمه پیش طغیانگر ببرند. * وَ عِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ... مائده: ۴۳ مراد از حکم دستور و قضاوت خداست در آیاتی نظیر آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَ التَّوْبَةَ ... انعام: ۸۹ شاید منظور از حکم قوه تشخیص و درک امور

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۳

و شاید قضاوت و داوری روی کتاب باشد.

حکمه: ج ۲، ص: ۱۶۳

حکمه: با مراجعه باصل معنی کلمه میتوان بدست آورد که حکمت یک حالت و خصیصه درک و تشخیص است که شخص بوسیله آن میتواند حق و واقعیت را درک کند و مانع از فساد شود و کار را متقن و محکم انجام دهد علی هذا حکمت حالت نفسانی و صفت روحی است نه شیء خارجی بلکه شیء محکم خارجی از نتایج حکمت است راغب گوید: حکمت رسیدن بحق بواسطه علم و عقل است. در مجمع ذیل آیه ۳۲ بقره گوید: حکمت آنست که تو را بر امر حق که باطلی در آن نیست واقف کند. وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ ... بقره: ۱۲۹ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَ يَزَكِّيْكُمْ وَ يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ ... بقره: ۱۵۱ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَ مَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ... بقره: ۲۶۹ این کلمه بیست بار در قرآن مجید تکرار شده و در بیشتر موارد توأم با «کتاب» است و تعلیم و انزال آن از جانب خداوند و از جانب پیامبران نسبت بمردم است. مراد از کتاب در آن موارد احکام شریعت و کلمات دین و مراد از حکمت همان محکم کاری و تشخیص است. در بعضی از آیات بتکالیف نیز حکمت گفته شده است چنانکه

در سوره اسراء بعد از شمردن عده‌ای از واجبات و محرمات فرموده ذلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ... اسراء: ۳۹ شاید این اطلاق بجهت آن باشد که تکالیف سبب حکمت‌اند. همچنین است آیه وَ اذْكُرْ مَا يَتْلُو فِي يَوْمِئِذٍ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ... احزاب: ۳۴ و شاید در آیه وَ لَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ... زخرف: ۶۳ مراد تعلیمات و احکام عیسی باشد و در آیه وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ اَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ لَقْمَان: ۱۲ بشکر حکمت گفته شده بنا بر آنکه «ان» تفسیریه است. و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۴

شاید علت، آن باشد که شکر از نتایج حکمت است.

حکیم: ج ۲، ص: ۱۶۴

حکیم: محکم کار. حکمت کردار. کسیکه کار را از روی تشخیص و مصلحت انجام دهد. در گذشته از جوهری نقل شد که حکیم کسی است کارها را محکم و استوار انجام دهد و آنچه از طبرسی نقل شده: حکیم بمعنی مانع از فساد است. عبارت دیگر محکم کار میباشد و آن صیغه مبالغه است. این کلمه از اسماء حسنی است و مجموعاً ۹۷ بار در قرآن مجید بکار رفته، فقط در پنج محل صفت قرآن و در یک محل صفت امر آمده، بقیه همه در باره حکیم بودن خداوند سبحان است و آن پنج محل عبارت‌اند از ذلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَ الذِّكْرِ الْحَكِيمِ آل عمران: ۵۸ یس وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ یس: ۱ و آیه اول سوره یونس و آیه دوم سوره لقمان و آیه چهارم سوره زخرف در میزان ذیل آیه اول یس، حکمت را بمعنی حقائق معارف و فروع آن گرفته و گوید که: قرآن حکیم است زیرا که حکمت و حقائق معارف در آن مستقر است. بنظر میاید که: قرآن مجید را در اطلاق این صفت یک شخص عاقل و محکم کار فرض کنیم همانطور که شخص را در اثر حکمت کردار و محکم کار بودنش حکیم میگوئیم هکذا قرآن در تعالیم خود مثل یک شخص محکم کار است و اطلاق حکیم بر قرآن و یک شخص دانا بنا بر آنچه گفته شد یکسان است. قرآن حکیم است یعنی از روی تشخیص دستور میدهد و محکم کار و حکمت کردار است. و آن یک محل که حکیم وصف امر آمده این آیه است فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ دخان: ۴ میشود گفت: حکیم در این آیه بمعنی مفعول و محکم کاری شده است معنی آیه چنین میشود: در آنشب هر امریکه از روی تشخیص و محکم کاری است از هم جدا میشوند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۵

در میزان بقرینه «يُفْرَقُ» حکیم را بسیط و آنچه اجزایش مشخص نیست، معنی میکند نظیر آنکه در آیه أُخْرِجَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ كُتُبًا مِّنْهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ بقره: ۱۰۹ گفته شد. باستثنای شش مورد فوق، کلمه حکیم ۹۱ بار وصف خداوند متعال آمده است مثل إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ بقره: ۳۲- لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ آل عمران: ۶- وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ نساء: ۲۶.

محکم: ج ۲، ص: ۱۶۵

محکم: هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ آل عمران: ۷ از مقابله محکمت با متشابهات بدست میاید: محکمت آیاتی است که در آنها تشابه نیست بلکه یک صورت دارند و معنای آنها روشن و واضح است. برای تفصیل بیشتر به «ام» رجوع شود. فَإِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةً مُحْكَمَةً وَ ذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ... محمد: ۲۰ ظاهراً مراد از سوره محکمه آنست که دستورهای آن کاملاً روشن و واضح الدلالة باشد و جنگ را بدون شبهه توصیه کند.

حلف: ج ۲، ص: ۱۶۵

حلف: (بکسر اول و فتح آن) سوگند. ذَلِكْ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذْ حَلَفْتُمْ ... مائده: ۸۹ آنست کفّاره سوگندهای شما چون سوگند خوردید و شکستید. در اقرب و مفردات گوید: حلف سوگندی است که با آن پیمان گرفته میشود سپس در هر سوگند بکار میرود. وَ لَا تُطْعِ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ قَلَمٌ: ۱۰ حلاف کسی است که زیاد قسم میخورد. سوگند خوردن از نظر اسلام خوب نیست و سوگند دروغ حرام و سوگند راست مکروه است مگر آنکه احقاق حق بسته بآن باشد و حتی وارد است که شخص در صورت امکان خسارت را قبول کند و سوگند نخورد و اگر کسی سوگندی خورد و آنرا شکست باید کفّاره بدهد و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۶

کفّاره آن طبق آیه ۸۹ مائده اطعام ده نفر فقیر یا لباس ده نفر و یا یک بنده آزاد کردن است و در صورت عدم تمکن باید سه روز روزه بگیرد.

حلق؛ ج ۲، ص: ۱۶۶

حلق: گلو. راغب در مفردات گوید: اصل حلق بمعنی گلو است و گویند: «حلقه» یعنی گلوی او را برید سپس در قطع مو (تراشیدن) بکار رفته است. وَ لَا تَحْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ ... بقره: ۱۹۶ سر خود را تراشید (و از احرام خارج نشوید) تا قربانی بمحل خود برسد. آیه در باره کسی است که محصور شده و قربانی را بوسیله دیگری فرستاده است چنین کسی باید بعد از اطلاع از ذبح قربانی سر تراشد و از احرام خارج شود لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ ... فتح: ۲۷. از این ماده فقط دو مورد فوق در قرآن یافت میشود.

حلقوم؛ ج ۲، ص: ۱۶۶

حلقوم: گلو. در اقرب گوید: حلقوم بمعنی حلق است و او و میم بر آن اضافه شده. فَلَوْ لَا إِذْ بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ وَ أَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ واقعه: ۸۳ پس چرا وقتی جان بگلو رسید و شما در آنوقت نظاره میکنید. این کلمه فقط یکبار در قرآن بکار رفته است.

حل؛ ج ۲، ص: ۱۶۶

حلّ: (بفتح اول) باز کردن. (صحاح - مفردات) وَ أَحْلَلْ عُقَدَةً مِنْ لِسَانِي طه: ۲۷ گره از زبان من باز کن. حلول که بمعنی نزول است اصل آن باز کردن بار وقت نزول است سپس در مجرّد نزول بکار رفته. مثل وَ مَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى طه: ۸۱ هر که غضب من بر او نازل شود حقاً که سقوط کرده است. حلّ بکسر حاء بمعنی حلال استعاره از باز کردن گره (معنی اصلی) است مثل هَذَا حَلَالٌ وَ هَذَا حَرَامٌ نحل: ۱۱۶ (از مفردات) پس حلال آنست که از ممنوعیت باز شده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۷

وَ إِذْ حَلَلْتُمْ فَاصْبِرُوا ... مائده: ۲ منظور از «حَلَلْتُمْ» خروج از احرام است یعنی چون از احرام خارج شدید پس صید کنید دیگر شکار بر شما حرام نیست. وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا ... بقره: ۲۷۵ احلال بمعنی حلال کردن و رفع ممنوعیت است وَ حَلَالٌ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ ... نساء: ۲۳ منظور از حلیله‌ها، زنان پسران صلبی است که بر شخص حرام‌اند. قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ ... تحریم: ۲ تحله و تحلیل هر دو مصدراند (مجمع) یعنی خدا باز کردن سوگندها را برای شما معین کرده است گویند مراد از آن کفّاره قسم است.

حلم؛ ج ۲، ص: ۱۶۷

حلم: بکسر اول بردباری. ضبط نفس (مفردات) قاموس آنرا بردباری و عقل گفته است. صحاح نیز آنرا بردباری گفته. راغب گوید: بعضی آنرا عقل گفته‌اند ولی معنای اصلی آن عقل نیست بلکه عقل از مستببات آن است یعنی عقل از بردباری است. مؤید قول راغب آیه فَبَشِّرْ نَاهُ بِغَلَامٍ حَلِيمٍ صافات: ۱۰۱ است این آیه درباره اسمعیل است و چند آیه بعد از آن، داستان ذبح اسمعیل آمده که به پدرش گفت سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ و آنوقت معلوم شد که اسمعیل واقعا حلیم و بردبار است. ایضا اگر حلیم بمعنی عاقل باشد در آیاتی نظیر وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ نساء: ۱۲ باید گفت معنی آن «و الله عليم عاقل» است حال آنکه عاقل از اسماء حسنی نیست و حتی در دعای جوشن کبیر هم نیامده است با آنکه شامل هزار اسم مییاشد. ایضا در نهج البلاغه خطبه ۱۴ هست: «خَفَّتْ عقولکم و سفهت حلومکم» از مقابله حلوم با عقول معلوم میشود که حلم غیر از عقل است. وَ إِذِ الْاَطْفَالُ مِنْكُمْ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۸

الْحَلْمُ فَلَيْسَ تَأْذِنُوا نور: ۵۹ حلم (بر وزن عنق و قفل) چیزی است که در خواب دیده شود (قاموس) در اقرب گوید: لکن غالباً در خواب پریشان و قبیح بکار میرود چنانکه رؤیا در خواب خوب. مراد از حلم در آیه بلوغ اطفال است که بآن احتلام نیز گویند معنی آیه چنین است: و چون کودکان بلوغ رسیدند باید اجازه بگیرند. راغب حلم را در آیه شریفه از حلم (بکسر اول) گرفته و گوید: بلوغ حلم، رسیدن بحالی است که میتواند حلم و بردباری داشته باشد. * أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ طور: ۳۲ ممکن احلام جمع حلم بمعنی بردباری و یا جمع حلم بمعنی خواب باشد در صورت اول منظور تائی و دقت است یعنی یا دقت و تفکرشان باین، امر میکند یا قومی طغیانگراند و در صورت دوم گویا منظور خیالات است زیرا خوابهای پریشان نیز یکنوع خیالاند. قَالُوا أَضْغَاثُ أَخْلَامٍ وَ مَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَخْلَامِ بِعَالَمِينَ يوسف: ۴۴ اضغاث مختلطات است احلام جمع حلم بمعنی خوابهای آشفته است چنانکه از اقرب نقل شد یعنی گفتند: خوابهای در هم و بر هم و آشفته است و ما بتعبیر چنین خوابها واقف نیستیم. در این آیه خوابهای پریشان بدسته‌های علف و غیره تشبیه شده است.

حلیم: ج ۲، ص: ۱۶۸

حلیم: بردبار. این کلمه از اسماء حسنی و صیغه مبالغه است و معنی آن در باره خدا چنانکه طبرسی ذیل آیه ۲۲۵ بقره گوید: مهلت دهنده است وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ خدا چاره ساز و مهلت دهنده است، بگناهکاران مهلت میدهد و در عذاب آنها عجله نمیکند. نا گفته نماند مهلت دادن یکنوع بردباری است. پس خدا حلیم است یعنی در عقوبت عجله و در هر نادانی بنده، غضب نمیکند. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۹

حلیم مجموعاً ۱۵ بار در قرآن شریف استعمال شده، ۱۱ بار در باره خداوند و چهار بار در باره ابراهیم، اسمعیل، و شعیب. إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ توبه: ۱۱۴ - إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ هود: ۸۷.

حلی: ج ۲، ص: ۱۶۹

حلی: (بر وزن فلس) زیور جمع آن حلی (بضم اول و کسر دوم و بکسر اول و دوم) است چنانکه در اقرب گفته است. وَ اتَّخَذَ قَوْمٌ مُوسَى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا ... اعراف: ۱۴۸ قوم موسی بعد از وی از زینت آلات خود گوساله‌ای ساختند. يُحْلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ ... كهف: ۳۱ در بهشت زینت داده میشوند با دستبندهای مخصوص از طلائی بخصوصی. حلیه نیز بمعنی زیور است وَ تَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً ... فاطر: ۱۲

حامیم: ج ۲، ص: ۱۶۹

حامیم: کلمه حم در اول هفت سوره از سوره‌های قرآن کریم واقع است و آنها عبارت‌اند از غافر، فصّلت، شوری، زخرف دخان، جائیه، و احقاف. و در اول شوری کلمه «عسق» بر آن اضافه شده است. مفسّران درباره حروف مقطعه اقوال مختلف دارند و روایاتی نیز در این باره نقل شده که تنقیح آنها کار مفصّلی است. حبیب الله نوبخت نویسنده کتاب دیوان دین معتقد است که حروف مقطعه در اوائل سور مطالب آن سوره‌هاست البتّه مختصر و منحوت عنوان. بعقیده وی مطالب سوره‌های حم باستثنای سوره شوری، همه در باره حیات و موت است و «ح» در همه آنها مختصر حیات و «م» مختصر و منحوت موت یا ممات است. آیاتی چند از سوره‌ها را در باره حیات و موت شاهد آورده و از کشف الغمّه اربلی نقل میکند که امیر المؤمنین علیه السّلام در صفین برای جنگجویان خود شعاری اختیار کرد و فرمود: هر که یکنفر را بکشد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۰

با فریاد بلند بگوید «حم» و شریح بن اوفی از یاران آنحضرت، چون نیزه خود را بسینه محمد بن طلحه فرو برد فریاد کشید: «حم» این شعار بدان معنی بود که: اینک حدّ فاصل میان حیات و ممات. دیوان دین ص ۴۱۴-۴۱۹. بنا بر قول ایشان «عسق» در سوره شوری باید اشاره به عیسی سلیمان و قیامت باشد ولی در سوره شوری از سلیمان خبری نیست و شاید «س» اشاره سماوات است که مکرر در آن سوره یاد شده است. در المیزان اول سوره شوری بعد از نقل احتمالات میگوید: ممکن است حدس زد که میان حروف مقطعه و مضامین سوره‌هائیکه با آنها شروع میشوند ارتباط خاصی باشد. و شاید این سخن معنی آن روایت است که اهل سنت از علی علیه السّلام بنا بر نقل مجمع نقل کرده‌اند فرمود: برای هر کتاب صفوه و خالصی است و صفوه این کتاب حروف تهجی است. ناگفته نماند بنا بر قول دیوان دین و المیزان، میان ق و مضامین این سوره ارتباط خاصی است زیرا ق مختصر قیامت و مضامین سوره ق در باره قیامت است ولی کشف دکتر رشاد در باره مقطعات بسیار عالی و در «عسق» نقل شده است.

حماء: ج ۲، ص: ۱۷۰

حماء: لجن سیاه بد بو. در مفردات گوید: «طین اسود متنن» صحاح و اقرب گل سیاه گفته‌اند، کشف گل سیاه متغیر، مجمع آنرا جمع حماء و گل متغیر بسیاهی و در ذیل آیه ۸۶ کهف گل سیاه بد بو گفته است. مجموع این کلمات در کلمه «لجن سیاه بد بو» خلاصه میشود. و لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ حجر: ۲۶ انسان را از گل خشک از گل سیاه بد بو آفریدیم. راجع بتفصیل بیشتر به «آدم» رجوع شود. این کلمه سه بار در قرآن آمده است سوره حجر، آیات ۲۶-۲۸-۳۳

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۱

حَتَّىٰ إِذْ بَلَغَ مَغْرَبَ الشَّمْسِ وَجِدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ ... کهف: ۸۶ «عَيْنٍ حَمِئَةٍ» یعنی چشمه‌ایکه در آن گل سیاه هست (مجمع - اقرب) ناگفته نماند: کسیکه در خشکی است چنان میدانند که آفتاب از زمین طلوع و در زمین غروب میکند و کسیکه در دریاست چنان می‌بیند که آن از دریا طلوع و در دریا فرو میرود، از آیه شریفه بدست میاید که ذو القرنین باخرین آبادی در مغرب رسید که پس از آن دریا بود و آفتاب در نظر بیننده در آبیکه در اثر لجن، سیاه بنظر میامد و یا در آبیکه روی لجن را پوشانده بود، غروب میکرد لذا فرموده «وَجَدَهَا تَغْرُبُ» یعنی او چنان یافت نه اینکه واقع از آن قرار بود. طبق تحقیقات ابو الکلام آزاد محقق هندی ذو القرنین (بنظر او کوروش کبیر) در سفر اول خود برای سر کوبی دولت لیدی بطرف غرب (آسیای صغیر) حرکت کرد و آفتاب را چنان دید. میگوید: اکنون نقشه سواحل غربی آسیای صغیر را برابر خود بگذاریم، در این نقشه می‌بینیم که بیشتر ساحل به خلیج‌های کوچک منتهی میشود مخصوصا در نواحی حدود «ازمیر» که دریا تقریبا صورت یک چشمه بزرگ بخود میگیرد. سارد (پایتخت کشور لیدی) در نزدیکی ساحل غربی قرار داشت و چندان از شهر از میر فعلی فاصله نداشت، در اینجا میتوانیم بگوئیم کوروش بعد از استیلاء بر سارد به نقطه‌ای از سواحل دریای اژه نزدیک از میر میرسد و در آنجا متوجه میگردد که دریا صورت

چشمه‌ای بخود گرفته و آب نیز از گل و لای ساحل تیره رنگ بنظر میرسد. در حوالی غروب اگر کسی اینجا ایستاده باشد خواهد دید که قرص خورشید چنان می‌نماید که در آب محو میشود، این آن چیزی است که قرآن از آن تعبیر باین جمله می‌نماید وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ یعنی چنین دید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۲

که خورشید در محلی که آب آن تیره رنگ بود فرو میرفت. مسلم است که خورشید در محلی معین غروب نمیکند ولی اگر در سواحل دریا ایستاده باشیم، در نتیجه کرویت زمین و انحای سطح آب خواهیم دید که خورشید هنگام غروب کم کم و آرام آرام در سینه دریا جای میگیرد (ذو القرنین ترجمه باستانی پاریزی ص ۹۳).

حمد؛ ج ۲، ص: ۱۷۲

حمد: ستایش. ثنا گوئی. ستودن. وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا... آل عمران: ۱۸۸ و دوست دارند برای کاریکه نکرده‌اند ستوده و مدح شوند. در نهج البلاغه خطبه ۲۲۰ آمده: «أَطَّلَعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ فَرَضِي سَعِيهِمْ وَحَمْدَ مَقَامِهِمْ» خدا بآنها توجه کرد. از سعی شان خشنود شد و مقامشان را ستود. و در حکمت ۱۳۱ در باره دنیا فرموده: «فَدَمَّهَا رِجَالُ عَدَاةِ النَّدَامَةِ وَحَمْدَهَا آخِرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» دنیا را مردانی در صبح پشیمانی ذم کردند و مردان دیگری روز قیامت آنرا ستودند. زیرا که دیدند بوسیله آن صاحب بهشت شده‌اند. تدبیر در موارد استعمال نشان میدهد که: حمد بمعنای ستودن، ستایش، ثنا گوئی، مدح، و تعریف کردن است. راغب در مفردات گوید: حمد خدا بمعنی ثنا گوئی اوست در مقابل فضیلت. حمد از مدح اخص و از شکر اعم است، زیرا مدح در مقابل اختیاری و غیر اختیاری میشود مثلاً شخص را در مقابل طول قامت و زیبایی اندام که غیر اختیاری است و همچنین در مقابل بذل مال و سخاوت و علم مدح میکنند ولی حمد فقط در مقابل اختیاری است. و شکر تنها در مقابل نعمت و بذل بکار میرود پس هر شکر حمد است ولی هر حمد شکر نیست و هر حمد مدح است ولی هر مدح حمد نیست. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ فاتحه: ۲ این تعبیر شش بار در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۳

قرآن مجید آمده است یونس: ۱۰ صافات ۱۸۲، زمر ۷۵، غافر ۶۵ انعام ۴۵ و هیجده بار «الْحَمْدُ لِلَّهِ» و چندین بار «لَهُ الْحَمْدُ» ذکر شده است. الف و لام در «الْحَمْدُ» برای استغراق یا برای جنس است و لام در «لِلَّهِ» برای اختصاص و ملک است معنی آیه چنین میشود: جنس حمد یا هر حمد مخصوص خداست خدائیکه پروردگار همه مخلوقات است. یعنی هر حمد و ستایش از هر کس در باره هر کس و هر چیز که بوده باشد مخصوص خدا و از برای خداست مردم خواه خدا را حمد کنند، خواه شخص دیگر و شیء دیگر را، همه آنها مال خدا و از آن خداست. المیزان در توضیح جنس و استغراق چنین گوید: خداوند میفرماید: ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ غافر: ۶۲ با این روشن میکند که هر چیز مخلوق خداست و نیز فرماید الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ سجده: ۷ و با این ثابت میکند هر چیز از لحاظ خلقت و از لحاظ نسبت بخدا خوب است... اینها از جهت فعل و اما از جهت اسم، فرموده اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى طه: ۸... پس خدا از حیث افعال و اسماء جمیل و نیک است... و هر جمیلی که در مقابل آن حمد میشود از اوست پس جنس حمد و هر حمد برای خدای سبحان است (باختصار). وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ بقره: ۳۰ وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ... رعد: ۱۳ وَ إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ... اسراء: ۴۴ باء در «بِحَمْدِهِ» در این آیات و غیره چه بانی است و چه معنی دارد؟ طبرسی ذیل آیه ۵۲ سوره اسراء گوید: با «بحمد» برای حال است. ایضا در کشاف ذیل آیه ۳۰ بقره گوید: بِحَمْدِكَ در موضع حال است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۴

بنا بر این معنی نَسَبِحْ بِحَمْدِكَ آنست که تو را تسبیح می‌گوئیم در حالیکه حامدیم.. وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ یعنی: هر چیز خدا را در حال حمد تسبیح می‌گوید. بعید نیست: باء بمعنی مع و مصاحبت باشد چنانکه در اذْخُلُوهَا بِسَلَامٍ حجر: ۴۶. نُوْحٌ اٰهْبِطْ بِسَلَامٍ مِّنَا هُوْد: ۴۸ گفته‌اند. گر چه با حال از لحاظ معنی یکی است. این معنی کاملاً ساده و روان است و معنی آیات چنین میشود: ما تو را تسبیح و حمد می‌گوئیم، رعد خدا را تسبیح می‌گوید و می‌ستاید- و هر چیز تسبیح خوان و حمد گوی خداست ناگفته نماند: تسبیح راجع بتنزیه خداوند و پاک دانستن او از نقائص است و حمد راجع به نعمتهای خداوندی است پس يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ راجع بهر دو مطلب است و اینکه بعضی گفته‌اند حمد خدا تسبیح است و خدا را با حمد تسبیح کن درست نیست. یَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَ تَظُنُّونَ إِن لَّبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا اسراء: ۵۲ آیه شریفه می‌فهماند که روز قیامت بشر چون زنده شد اعاده و بعث را فعل جمیل شمرده و خدا را در این باره حمد خواهد کرد چون حقائق بر وی منکشف گشته و قیامت را از لحاظ حکمت خدائی واجب خواهد دید (از میزان) یعنی: روزی شما را میخواند شما او را حمد گویان اجابت میکنید. محمود: ستوده. عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا اسراء: ۷۹ حمید: ممکن است بمعنی فاعل باشد یعنی ستاینده و ممکن است بمعنی مفعول باشد یعنی ستوده. و آن از اسماء حسنی است و هفده بار در قرآن مجید آمده است و اَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ بقره: ۲۶۷ بدانید خدا بی‌نیاز و ستوده است. یا بدانید خدا بی‌نیاز و ستاینده است و اعمال بنده را می‌ستاید. چنانکه در مجمع نقل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۵

شده است. ولی معنای اول بهتر بنظر میرسد. محمد: راغب گوید محمود آنست که ستوده شود، محمد آنست که خصال پسندیده‌اش بسیار باشد. جوهری گوید: «المحمّد: الذی کثرت خصاله المحموده» اقرب الموارد نیز عین این جمله را دارد. در مجمع ذیل آیه ۱۴۴ آل عمران گوید: محمّد یعنی جامع تمام محامد زیرا تمحید در باره کمال محامد بکار میرود. علی هذا کلمه محمّد بعنوان وصف بکسی اطلاق میشود که دارای محامد بوده باشد و تفعیل در آن بمعنی کثرت است و این کلمه که نام مبارک حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است چهار بار در قرآن مجید آمده است و مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنِّي قَبْلِهِ الرُّسُلُ آل عمران: ۱۴۴ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبًا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ احزاب: ۴۰ وَاٰمَنُوا بِمَا نَزَّلَ عَلٰی مُحَمَّدٍ ... مُحَمَّد: ۲ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ ... فتح: ۲۹. محمّد هر چند اسم و علم آنحضرت است ولی بنا بر صفاتی که حق تعالی برای آنحضرت در قرآن می‌شمارد و از جمله وَاِنَّكَ لَعَلٰی خُلِقَ عَظِيْمٌ اللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ و غیره، روشن میشود که در ذکر نام مبارک آنحضرت، صفات محموده‌اش ملحوظ است. گر چه این نام بوسیله خانواده‌اش در کودکی بوی نامگذاری شده است الله اعلم.

احمد: ج ۲، ص: ۱۷۵

وَ اِذْ قَالَ عِيسٰى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي اِسْرٰٓئِيْلَ اِنِّي رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التّوْرٰٓةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُوْلٍ يّٰتِي مِنْ بَعْدِي اَسْمٰٓةُ اَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنٰتِ قَالُوْٓا هٰذَا سِحْرٌ مُّبِيْنٌ صَف: ۶ آیه شریفه صریح است در اینکه حضرت عیسی آمدن حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم را خبر داده است در آیات دیگر نظیر آیه الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُوْلَ النَّبِيَّ الْمُرْسَلَ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التّوْرٰٓةِ وَ الْاِنْجِيْلِ ... اعراف: ۱۵۷

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۶

بودن خبر آنحضرت در تورات و انجیل تصریح شده است. ناگفته نماند روزیکه این آیات نازل شد یهود و نصاری آنها را شنیدند و دم نزدند و اگر در تورات و انجیل این مطالب و خبر آمدن آنحضرت نبود هرگز ساکت نمی‌شدند و فریادشان باعتراض بلند میشد آنها همیشه در پی ایراد باسلام بودند. محمد صادق فخر الاسلام رحمه الله که از دانشمندان نصاری بود و بشرف اسلام نایل گردید و کتابهای متعددی در باره اسلام نوشت در کتاب انیس الاعلام علت اسلام آوردن خود را چنین مینویسد ... در سنّ دوازده سالگی

خواستم عقاید ملل و مذاهب مختلفه نصاری را تحصیل نموده باشم بعد از تجسس بسیار خدمت یکی از قسسین عظام از فرقه کاتولیک رسیدم که در علم و زهد و تقوی در میان اهل ملت خود شهرت تمام داشت. و مردم در سئوالات دینی بدو مراجعه میکردند من از او استفاده علم میکردم هر روز در حدود چهار صد یا پانصد نفر در پای درس او حاضر میشدند عده‌ای از زنان تارک دنیا نیز در درس‌ها گرد میآمدند. از میان همه بحقیر محبت خاصی داشت، کلیدهای مسکن و خزائن ماکل و شرب خود را بحقیر سپرده بود مگر کلید یک خانه کوچکی را که بمنزله صندوقخانه بود، حقیر خیال میکردم که آنجا خزانه اموال اوست و از این جهت با خود میگفتم که او اهل دنیاست. روزی وی را عارضه‌ای روی داده از مجلس درس تخلف نمود و بحقیر گفت: ای فرزند روحانی تلامذه را بگوی که من امروز حالت تدریس ندارم. حقیر از نزد او بیرون آمده دیدم شاگردان مذاکره میکنند صحبت ایشان بمعنی کلمه فارقلیط در سریانی و پرگلوپوس در یونانی که یوحنا صاحب انجیل چهارم آمدن او را در باب ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ از جناب عیسی علیه السلام نقل نموده است که آنجناب فرمودند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۷

بعد از من فارقلیط خواهد آمد، پس جدالشان بطول انجامید هر کسی در این باب رأی بخصوصی داشت و چون متفرق گشتند حقیر بنزد قسس بر گشتم گفت: ای فرزند روحانی امروز در غیبت من چه مباحثه‌ای رخ داد؟ ماجری را بیان کردم. گفت: حق واقع، خلاف همه این اقوال است. من خودم را بقدمهای او انداخته و گفتم: ای پدر روحانی تو از همه کس بهتر میدانی که سعی من در تحصیل علم و تعصیبم در باره نصرائت تا چه حد است. چه میشود اگر احسانی کرده معنی این اسم شریف را بیان فرمائی؟ شیخ مدرّس بشدت گریست بعد گفت ای فرزند روحانی بخدا تو در نزد من اعزّ ناسی اگر چه در تحصیل معنی این اسم شریف فائده بزرگی است و لیکن بمجرد انتشار این اسم متابعان مسیح مرا و تو را خواهند کشت. مگر اینکه عهد نمائی در حال حیات و ممات من این معنی را اظهار نکنی یعنی اسم مرا نبری. که موجب صدمه کلی است در حال حیات از برای من و بعد از من برای اقارب من. سوگند اکید یاد کردم که هرگز نام شما را اظهار نخواهم کرد. پس از اطمینان گفت: ای فرزند روحانی این اسم از اسماء مبارکه پیغمبر مسلمین میباشد یعنی بمعنی محمد و احمد است پس کلید آن خانه کوچک سابق الذکر را بمن داد و گفت: در فلان صندوق را باز کن فلان و فلان کتاب را نزد من بیاور من کتابها را آوردم این دو کتاب قبل از ظهور حضرت ختمی مرتبت بخط یونانی و سریانی با قلم بر پوست نوشته شده بود و در دو کتاب لفظ فارقلیط را بمعنی احمد و محمد ترجمه نموده بودند بعد گفت: ای فرزند روحانی بدانکه علماء و مفسرین و مترجمین مسیحیه قبل از ظهور حضرت محمد، اختلافی نداشتند که بمعنی احمد و محمد است. بعد از ظهور آنجناب، قسسین و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۸

خلفاء تمامی تفاسیر و کتب لغت و ترجمه‌ها را از برای بقاء ریاست خود در تحصیل اموال و جلب منفعت دنیویّه و عناد و حسد و سایر اغراض نفسانیه تحریف و خراب نمودند و معنی دیگر از برای این اسم شریف اختراع کردند که آن معنی اصلا و قطعاً مقصود صاحب انجیل نبوده و نیست. زیرا که جناب عیسی آمدن فارقلیط را مشروط و مقید می‌نماید برفتن خود و میفرماید: تا من نرم فارقلیط نخواهد آمد و اینکه میگویند: مقصود روح - القدس است درست نیست که او با بودن جناب عیسی و حواریون از برای آنجناب و حواریون نازل شده بود. پس نزول روح القدس مشروط برفتن مسیح نبود. پس منظور از لفظ فارقلیط نیست و نبود مگر احمد و محمد و معنی این لفظ همین است. گفتم: در باره دین نصاری چه میگوئید؟ گفت دین نصاری منسوخ است بسبب ظهور شرع شریف محمد (ص) و این لفظ را سه مرتبه تکرار نمود. آنگاه مرحوم فخر الاسلام بقیه ماجری را شرح میدهد که احتیاج بنقل آن نیست و روشن میکند که سبب اسلام آوردن وی همین قضیه و کلمه فارقلیط بوده است. طالبین تفصیل به انیس الاعلام و مقدمه رساله خلاصه الکلام آن مرحوم که بقلم حاج میرزا ابو الفضل زاهدی قمی نوشته شده رجوع کنند. بهتر است چند جمله از انجیل

یوحنا که فعلا- در دست است در این باره نقل نمائیم: باب ۱۴ بند ۱۷: و من از پدر سؤال میکنم و تسلّی دهنده دیگر بشما عطا خواهد کرد تا همیشه با شما بماند. بند ۲۶: لیکن تسلّی دهنده که پدر او را باسم من می‌فرستد او همه چیز را بشما تعلیم خواهد داد و آنچه بشما گفتم بیاد شما خواهد آورد. بند ۳۰: بعد از این بسیار با شما

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۹

نخواهم گفت زیرا که رئیس این جهان میاید و در من چیزی ندارد. باب ۱۵ بند ۲۶: لیکن چون تسلّی دهنده که او را از جانب پدر نزد شما میفرستم آید او بر من شهادت خواهد داد. باب ۱۶ بند ۷: رفتن من برای شما مفید است زیرا اگر نروم تسلّی دهنده نزد شما نخواهد آمد. بند ۱۳: و لیکن چون او آید شما را بجمیع راستی هدایت خواهد کرد زیرا که از خود تکلم نمیکند بلکه آنچه شنیده است سخن خواهد گفت و از امور آینده بشما خبر خواهد داد او مرا جلال خواهد داد. پیداست که این سخنان از پیغمبر آینده خبر میدهد جیمز هاکس در قاموس کتاب مقدس ذیل کلمه تسلّی دهنده گوید: تسلّی دهنده که در یونانی فارقلیط گویند بمعنی آموزگار و شفیع و راحت آور است. ترجمه کنندگان انجیل چون بکلمه تسلّی دهنده میرسند از جانب خود میگویند یعنی روح راستی، یعنی روح القدس. پر روشن است که این یعنی‌ها تفسیر از جانب خودشان و برای اغفال کردن مردم و وارونه نشان دادن حقیقت است و الا چنانکه از مدرّس فخر الاسلام نقل شد و از کلمات بالا روشن گردید حمل تسلّی دهنده بر روح القدس غلط است مثلاً آنجا که میگوید «اگر نروم تسلّی دهنده نزد شما نخواهد آمد» چطور حمل بر روح القدس میشود؟! آیا بتصدیق انجیل چنانکه از مدرّس فخر الاسلام نقل شد روح-القدس (جبرئیل) در زمان آنحضرت نیامده و نازل نشده بود؟ وانگهی جملاتی که از باب ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ انجیل یوحنا نقل شد بچیزی جز بر آینده قابل حمل است؟ و اینکه در بند ۱۷ باب ۱۴ گوید: تا همیشه با شما بماند اشاره بخاتمت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ابدی بودن شریعت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۰

آنحضرت است. در خاتمه ناگفته نماند ممکن است مراد از احمد در آیه یأتی من بعدی اسمُهُ أَحْمَدُ ... معنای وصفی باشد یعنی کسیکه در ستودن خدا از دیگران برتر است و یا کسیکه در ستوده بودن از دیگران بالاتر است. در این صورت حضرت عیسی از صفت آنحضرت نیز خبر داده است چنانکه آیه ۱۵۷ سوره اعراف و صف آنحضرت را از تورات و انجیل نقل میکند الرَّسُولَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَا أُمَّرَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ ... و ممکن است مراد فقط اسم آنحضرت باشد چنانکه «اسمُهُ أَحْمَدُ» قرینه آن است در این صورت باید دانست که محمد و احمد هر دو از نامهای مشهور آنحضرت است حضرت ابو طالب صلوات الله و سلامه علیه در اشعار خود در باره آنحضرت میگوید: لم تعلموا أنا وجدنا محمدا رسولا كموسى خط في أول الكتب و لقد علمت بأن دين محمدا من خير ادیان البریة دینا لقد اكرم الله النبي محمدا فاکرم خلق الله في الناس احمد و شق له من اسمه ليجله فذو العرش محمود و هذا محمدا لعمرى لقد كلّفت وجدا باحمد و احبته حب الخليل المواصل (الغدیر ج ۷ ص ۳۳۲ - ۳۴۰) چنانکه می‌بینیم هر دو نام را در اشعار خود آورده است. در مجمع البیان ذیل آیه ما نحن فيه از یک شاعر نقل میکند. صلی الاله و من یحفظ بعرشه و الطیبون علی المبارک احمد طبرسی و ابن کثیر در تفسیر خود از صحیح بخاری از حضرت رسول (ص) نقل میکنند که فرمود: برای من نامهایی است منم محمد، منم احمد، منم ماحی ...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۱

در تفسیر صافی از کافی از امام صادق علیه السلام نقل است که عیسی بامت خود فرمود: بزودی بعد از من پیغمبری از اولاد اسمعیل میاید که نامش احمد است او مرا و شما را تصدیق میکنند ...

حمار: خر. مَثَلُ الَّذِينَ حُمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا جمعه: ۵ جمع آن در قرآن حمر (بر وزن عنق) و حمیر آمده است مثل وَالْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْحَمِيرِ لِيَتَّزَكِبُوا... نحل: ۸ كَانَتْهُمْ حُمْرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ مَدَّثَر: ۵۰ گوئی خران رم کرده‌اند که از شیر گریخته‌اند. نا گفته نماند: منظور از ذکر حمار و حمر، فهماندن مطلب و تجسیم واقعیت است و گرنه آنطور که ما در مثل زدن بالاغ قصد تحقیر حیوان و یا شخص را داریم در میان عرب معمول نیست و حتی تشبیه بالاغ گاهی مدح و مراد از آن صبور و فرمانبردار بودن است. در آیه شریفه نیز نظر عدم فائده اهل تورات از تورات است چنانکه الاغ از بار کتاب استفاده نمیکند، همچنین در تشبیه اعراض کنندگان از کلام حق به خران رم کرده. و ایضا در آیه إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ لقمان: ۱۹ بیان واقعیت است و گرنه الاغ اهلی حیوان مطیعی است که مورد استفاده انسان است و در آیه ۸ نحل که گذشت خداوند آنرا از نعمت‌های خود شمرده و آنرا در مقام امتنان آورده است. وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُا... فاطر: ۲۷ حمر در آیه شریفه جمع احمر بمعنی سرخ است یعنی: و از کوه‌ها تکه‌های سفید و سرخ برنگهای گوناگون است.

حمل: ج ۲، ص: ۱۸۱

حمل: (بفتح اوّل) برداشتن بار و بار. فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ... طلاق: ۶ بر آنها خرجی دهید تا بار خویش را بگذارند. حمل (بکسر اوّل) بار ظاهری

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۲

مثل باریکه بر دوش گیرند مثل نَفَقْدُ صَوَاعِ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلٌ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ یوسف: ۷۲ پیمانۀ پادشاه را میجوئیم هر که آنرا بیاورد برای اوست یک بار شتر و من بآن عهده دارم. راغب گوید: حمل یک معنی دارد و در چیزهای بسیار بکار میرود فعل آن در همه یکی است ولی در مصدر آن فرق گذاشته باشیائیکه در ظاهر حمل میشوند مثل باریکه بر دوش گیرند حمل (بکسر اوّل) گفته‌اند و باشیائیکه در باطن حمل میشوند مثل فرزند در شکم، آب در ابر، میوه بر درخت، حمل (بفتح اوّل) گفته‌اند. طبرسی ذیل آیه ۷۲ یوسف فرموده: حمل بکسر اوّل بار منفصل و بفتح اوّل بار متصل است. در صحاح از ابن سکیت نقل میکند: حمل (بفتح) آنست که در شکم و بر درخت باشد و حمل (بکسر) آنست که بر سر یا بر دوش باشد. ولی فعل آن در بار متصل و منفصل و معنوی یکسان است مثل حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا... احقاف: ۱۵ و مثل وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا طه: ۱۱۱ و مثل إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ... حاقه: ۱۱. خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا طه: ۱۰۱ و إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يَحْمِلْ مِنْهُ شَيْءٌ فاطر: ۱۸. در این دو آیه مراد از حمل (بکسر اوّل) بار گناه است ولی چرا حمل گفته شده بنا بر آنچه از اهل لغت نقل شد لازم بود حمل (بفتح) گفته شود زیرا گناه بار متصل و بار معنوی است؟ باید دانست گناه بار منفصل و مانند بار بر دوش است گر چه در دنیا مجسم و محسوس نیست، آیات لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزله: ۷-۸ - ۹ كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسْرَاتٍ عَلَيْهِمْ بقره: ۱۶۷ يَوْمَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۳

تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحَضَّرًا وَّمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ آل-عمران: ۳۰ مجسم و محسوس بودن آنرا روشن میکند علی هذا باید بآن حمل (بکسر) گفته شود چنانکه در قرآن مجید آمده است. آیه گذشته خود از دلایل روشن این مسئله است و ما قبل آن چنین است مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا. خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا ضمیر «فیه» به «وزر» راجع است یعنی آنها در آن وزر ابدی‌اند علی هذا وزر یک موجود خارجی است. پس آن بار منفصل میباشد. وَالدَّارِيَاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا. فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا ذَارِيَات: ۱-۳. در (ج ری) گذشت که مراد از حاملات ابرهای حامل باران و بخار آب‌اند و نیز از کتاب آغاز و

انجام جهان نقل شد که حاملات را با تمها حمل کرده است رجوع شود به «جری». * تحمیل: بار کردن. مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ جَمْعَهُ: ۵ یعنی تورات بر آنها بار شده و بآنها داده شده است رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ بقره: ۲۸۶ پروردگار ما آنچه را که طاقت نداریم بر ما بار مکن حمولة: شتریکه بر آن بار نهند، اسم جمع است و از لفظ خود مفرد ندارد (مجمع) وَمِنَ الْأَنْعَامِ حُمُولَةً وَفَرُشًا كَلُّوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ... انعام: ۱۴۲ و از چهار پایان بار بردار و کوچک از آنها بشما داد بخورید از آنچه خدا روزی داده است. وَكَأَيُّنَ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ عنكبوت: ۶۰ در المیزان فرموده: حمل رزق ذخیره آن است که انسان و از حیوانات مورچه، زنبور عسل و موش ذخیره میکند. احتمال: بمعنی حمل است (اقرب) فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَيْدًا رَأِيًا رعد: ۱۷ فَفَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا نساء: ۱۱۲

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۴

ممکن است احتمال برای طلب یا مبالغه باشد که این دو از معنای افتعال اند. معنی دو آیه چنین میشود: سیل بشدت کف بلندی برداشت - حقا که بهتان و گناه آشکار را بر خود بار کرده است.

حمم: ج ۲، ص: ۱۸۴

حمم: حمیم: آب داغ. در مجمع گوید: «الحمیم الماء الحار» راغب گوید: «الحمیم: الماء الشدید الحرارة» لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ انعام: ۷۰. در مفردات گوید: آب گرمی را که از منبع خود خارج میشود، حمّه گویند. و بدین اعتبار بعرق انسان و حیوان حمیم گفته میشود. حمّام را بجهت آب گرم و یا بجهت اینکه سبب عرق کردن است حمّام گفته اند. علّت اینکه تب را حمّی گفته اند آنست که در آن حرارت زیاد هست و یا سبب عرق کردن است. و بخویشاوند مهربان حمیم گفته اند گوئی که در حمایت قرابت خود حادّ و داغ میشود. فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَ لَأَ صِدِيقٍ حَمِيمٍ شعراء: ۱۰۱ برای ما واسطه‌هایی نیست و نه دوست مهربانی هست. بنظرم حمیم بمعنی مطلق مهربان باشد که در حمایت طرف، گرم و محکم است و احتیاج بخویشاوند بودن نیست مثل آیه گذشته که در باره صدیق است و مثل مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَ لَأَ شَفِيعٍ يُطَاعُ غافر: ۱۸. حمیم بیست بار در قرآن مجید بکار رفته شش مرتبه بمعنی مهربان و بقیّه بمعنی آب جوشان.

يحموم: ج ۲، ص: ۱۸۴

يحموم: دود. وَ أَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ فِي سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ وَ ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ واقعه: ۴۳ صحاح آنرا دود و قاموس هر شیء سیاه گفته است در اقرب دود و هر شیء سیاه آمده، راغب و طبرسی شیءیکه از سوختن پیه بوجود آید معنی کرده اند. راغب علّت تسمیه آنرا حرارت شدید و یا سیاهی که در آن هست احتمال میدهد. معنی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۵

آیه چنین است: اصحاب شمال چه اصحاب شمال؟ در آتشی نافذ و در آب جوشان اند. و در سایه‌ای از دود غلیظ.

حمی: ج ۲، ص: ۱۸۵

حمی: حرارت شدید. در صحاح گوید: «حمی النهار و حمی الثّور: اشتدّ حرّهما و احمیت الحديد فی النار فهو حمی» راغب گوید: آن حرارتی است که از فلزات سرخ کرده و از بدن برخیزد. یَوْمَ يُحْمَى عَلَیْهَا فِی نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ... توبه: ۳۵ روزیکه بآنها در آتش جهنم حرارت داده شود و با آنها پیشانی‌ها و پهلوها و پشت‌هایشان داغ کرده شود. تَصَلَّى نَارًا حَامِيَةً غاشیة: ۴ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ نَارٌ حَامِيَةٌ قارعه: ۱۱. حامیه بنا بر آنچه گذشت بمعنی گرم و سوزنده است در نهج البلاغه خطبه ۱۸۸

در وصف آتش آخرت فرموده: مظلمة اقطارها. حامیه قدورها. فظیعة امورها. اما چرا نار، با حامیه توصیف شده؟ شاید مراد شدت و گدازنده بودن آتش است چنانکه آنرا نهایت سوزنده بودن گفته‌اند.

حام: ج ۲، ص: ۱۸۵

حام: جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ وَلَا وَصِيْلَةٍ وَلَا حَامٍ ... مائده: ۱۰۳ آیه در باره بدعت‌های جاهلیت و پوچ بودن آنهاست. در رسوم جاهلیت اگر ناقه‌ای پنج بار میزائید و آخری نر بود گوش آن ناقه را شکافته و رها میکردند بآن سوار نمیشدند و ذبح نمیکردند و از آب و چرا مانع نمیشدند و شخص خسته اگر آنرا در راه میدید سوارش نمیشد. نام آن بحیره بود. سائبه: آن بود که کسی نذر میکرد اگر مرضم شفا یابد یا مسافر از سفر باز گردد ناقه من سائبه یعنی رها شده است سپس آنرا مثل بحیره رها میکردند. وصله: گوسفند اگر بچه ماده میزائید برای آنها بود و اگر بچه نر میزائید آنرا برای خدایان ذبح میکردند و اگر در یکدفعه نر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۶

و ماده میزائید میگفتند: ماده ببردش وصل است و بچه نر را برای خدایان ذبح نمیکردند. حام: شتر نری که از صلب آن ده شتر میشد میگفتند: پشت خود را قرق کرده دیگر سوار آن نمیشدند و مثل بحیره آزاد میکردند (نقل از مجمع) اقوال دیگری نیز در مجمع و غیره نقل شده که ذکر آنها لازم نیست.

حمیه: ج ۲، ص: ۱۸۶

حمیه: خود داری. امتناع غیرت. در مجمع گوید: چون کسی اهل غضب و امتناع باشد گویند: حمیت ناپسند دارد. بنا بر این، حمیت از خشم سر چشمه میگیرد. در اقرب آنرا از حمایت گرفته و گوید: بمعنی امتناع است که سبب حمایت و طرفداری است در نهاییه امتناع و غیرت گفته است إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَتَحَ: ۲۶ «اذ» اگر متعلق به هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ باشد که در آیه ما قبل است معنی آیه چنین میشود: شما را وقتی از مسجد الحرام منع کردند که کفار در دل‌های خود تکبر و امتناع قرار دادند، امتناع و تکبر جاهلیت. نا گفته نماند: حمیت در صورتی مذموم است که در باره باطل و ناحق باشد و اگر از برای حق باشد مرغوب و پسندیده است در نهج البلاغه خطبه ۳۹ هست: «أما دين يجمعكم ولا حمية تحمشمكم» آیا دینی نیست که شما را جمع و حمیتی نیست که شما را بغضب آورد. پیداست که مراد حمیت پسندیده است و قید «حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ» نیز این مطلب را روشن میکند.

حنت: ج ۲، ص: ۱۸۶

حنت: گناه. (مفردات) وَ كَانُوا يُصَعِّرُونَ عَلَى الْحِنْتِ الْعَظِيمِ واقعه: ۴۶ و بودند که بر گناه بزرگ اصرار میکردند. طبرسی آنرا نقض عهد و از مجاهد و قتاده گناه نقل میکند. در قاموس گناه و شکستن قسم و میل بباطل و بالعکس گفته است. ولی گناه با آیه گذشته بهتر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۷

میسازد. وَ خُذْ يَدِكَ ضِعْفًا فَاصْرَبْ بِهِ وَلَا تَحْنُتْ ص ۴۴ راجع بمعنی آیه رجوع شود به «اتوب» اگر حنت را گناه گوئیم معنی آیه چنین میشود: بدست خویش دسته‌ای تر که برگیر و زنت را با آن بزنی و در قسم یا عهد خود گناه مکن و اگر بمعنی نقض عهد باشد یعنی: با تر که بزنی و نقض عهد نکن.

حنجر: ج ۲، ص: ۱۸۷

حنجر: گلو. در اقراب گوید: «الحنجرة: الحلقوم» جمع آن حناجر است و إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ ... احزاب: ۱۰ رسیدن دلها بگلو کنایه از شدت اضطراب و ترس است یعنی گوئی قلبها از جای خود بالا آمده و بگلو رسیده‌اند. طبرسی آنرا جوف حلقوم معنی کرده است و أَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ ... غافر: ۱۸.

حنذ: ج ۲، ص: ۱۸۷

حنذ: بریان کردن (قاموس) قَالَ سَلَامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ هود: ۶۹ گفت سلام بر شما و درنگ نکرد که گوساله بریان پیش آورد. راغب گوید: آن بریانی است که میان دو سنگ بریان کنند. طبرسی آنرا مطلق بریان و از زجاج بریان بوسیله سنگ تفته نقل کرده است. در آیه دیگر چنین آمده فَرَاغَ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ ذاریات: ۲۶.

حنف: ج ۲، ص: ۱۸۷

حنف: (بر وزن فرس) میل بحق: راغب گفته حنف میل از ضلال باستقامت و جنف میل از استقامت بضلال است. مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا آل عمران: ۶۷ ابراهیم نه یهودی بود و نه نصرانی بلکه مایل بحق و مسلمان بود. گویا منظور آنست که ابراهیم کسی بود که از قبول حق امتناع نداشت. و هر چه حق بود میپذیرفت. و أَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ یونس: ۱۰۵

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۸

توجه خود را برای دین کن حال آنکه مایل بحقی و از مشرکان مباش. جمع آن حنفاء است مثل و مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ بینه: ۵ حنیف ده بار و حنفاء دو بار در قرآن آمده است. احنف کسی است که در پایش کجی بوده باشد طبرسی در ذیل آیه ۱۳۵ بقره آورده: گفته‌اند حنیف کسی است که بر دین راست، ثابت باشد، ابن اثیر در نهاییه گوید: حنیف کسی است که باسلام مایل و در آن ثابت باشد. نا گفته نماند: این سخن حق است زیرا که حنیف صفت مشبهه است و آن دلالت بر ثبوت دارد. ابن اثیر از رسول خدا (ص) نقل کرده که فرمود: «بعثت بالحنيفية السهلة السمحة» مراد از حنیفیه دین اسلام است که بحق مایل و یا از یهودیت و نصرانیت بدین ابراهیم مایل است.

حنک: ج ۲، ص: ۱۸۸

حنک: (بر وزن فرس) چانه. اعم از چانه انسان و حیوان بمنقار کلاغ نیز حنک گویند (مفردات) لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا اسراء: ۶۲ اگر مرا تا روز قیامت مهلت دهی فرزندان وی را جز اندکی مهار نمیکنم. احتناک بمعنی لگام زدن اسب است. ممکن است مراد از آن در آیه مهر کردن و لگام زدن باشد و ممکن است مراد استیلا و غلبه باشد گویند: «احتنك الجراد الارض» ملخ با چانه خود بر زمین مستولی شد و آنرا خورد (مفردات) در اقراب الموارد هست: «احتنكه یعنی استولی علیه» در اینصورت مقصود آنست که فرزندان او را جز اندکی اغوا نمیکنم. بهر حال منظور اغواء و اضلال است. مثل آیه قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ حجر: ۳۹-۴۰. از این ماده فقط یکبار در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۹

قرآن آمده است.

حنن: ج ۲، ص: ۱۸۹

حنن: حنان: مهربانی (مجمع) و آتیناه الحکم صبیاً و حناناً من لدنا و زکاة و کان تقیاً مریم: ۱۲-۱۳ و در طفولیت او را از جانب خود حکم و مهربانی و پاکیزگی دادیم و پرهیز کار بود. در اقرب آمده: حنان بر وزن سحاب بمعنی مهربانی است عرب گوید: حنانک یا ربّ و حنانیک یا ربّ یعنی رحمت و مهربانی تو را میخواهم ای پروردگار. در مجمع از ابو عبیده نقل است که این کلمه بیشتر بلفظ تنه بکار میرود ابن اثیر در نهاییه گوید: حنانیک یا ربّ یعنی «ارحمنی رحمه بعد رحمه» و آن از مصادر تنه است که فعلش ظاهر نمیشود مثل لبیک و سعیدیک. حنان: صیغه مبالغه و از اسماء حسنی است یا حنان یا منان: ای بسیار مهربان و ای بسیار عطاء کننده. نا گفته نماند: اصل حنین بمعنی شوق و شدت گریه است چنانکه قاموس گفته است و مهربانی معنای لازم آن است لذا حنین بمعنی ناله، مهربانی و شوق بکار میرود. در نهج البلاغه خطبه ۵۲ فرماید: «فو الله لو حننتم حنین الوله العجال ... لکان قلیلاً فیما أرجو لکم من ثوابه». محمد عبده در شرح آن گوید: هر ماده که فرزند خود را از دست بدهد واله و والهه است. عجال بکسر عین شترهائی اند که بچه‌هایشان را از دست داده‌اند. بهر حال منظور از حنین در این جمله ناله است. و در حکمت ۹ همان کتاب هست: «و ان عشتم حنوا الیکم» که مراد شوق یا مهربانی است.

حنین: ج ۲، ص: ۱۸۹

حنین: (بر وزن حسین) لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ توبه: ۲۵ حنین چنانکه در مجمع و قاموس گفته، بیابانی است ما بین طائف و مکه که جنگ معروف حنین در آن اتفاق افتاد و قبیله

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۰

هوازن و ثقیف بر سر مسلمانان ریخته و آنها را شکست دادند. مسلمین رو بفرار گذاشتند سپس خداوند بحضرت رسول یاری کرد و آنحضرت استقامت ورزید و فرار نکرد بالاخره مسلمانان فاتح شدند. طبرسی از اصحاب تفسیر و سیر نقل کرده که حضرت رسول (ص) بعد از فتح مکه بجنگ آنها شتافت قرآن مجید در باره آن جنگ چنین گفته: حقا که خدا شما را در جاهای بسیار یاری کرد مخصوصاً روز حنین آندم که بسیار بودندتان شما را بشگفت آورده بود، اما کاری برایتان نساخت و زمین با همه فراخی بر شما تنگ شد، و عاقبت رو بفرار گذاشتید، سپس خدا آرامش خویش را بر پیغمبرش و بر مؤمنان نازل کرد و سپاهانی فرود آورد (ملائکه) که ندیدید و کفار را عذاب کرد که سزای کافران همین است (توبه: ۲۵-۲۶). دکتر محمد حمید الله در کتاب خود که بنام رسول اکرم (ص) در میدان جنگ بتوسط آقای سید- غلامرضا سعیدی ترجمه شده در باره محل حنین بسیار گفتگو کرده است طالبین بانجا رجوع کنند.

حوب: ج ۲، ص: ۱۹۰

حوب: گناه. و لا تأکلوا أموالهم إلى أموالکم إنه کان حوباً کبیراً نساء: ۲ اموال یتامی را با اموال خود با هم نخورید که گناه بزرگی است در نهج البلاغه خطبه ۲۱۲ هست: «و استفتح التوبه و اماط الحوبه» باب توبه را باز کرد و گناه را از خود کنار نمود. ناگفته نماند حوب بفتح اول و ضم آن هر دو بمعنی گناه آمده است (اقرب). ابن اثیر گوید حوب بمعنی حاجت آمده در دعا هست: «الیک ارفع حوبتی یعنی حاجتی» ولی ممکن است این نیز بمعنی گناه باشد یعنی گناه خود را بسوی تو میاورم تا به بخشائی و نیز گوید: ابو ایوب خواست زن خود را طلاق دهد حضرت فرمود: «ان طلاق ام ایوب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۱

لحوب» یعنی طلاق مادر ایوب گناه است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حوت؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حوت: ماهی. فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ صافات: ۱۴۲ جمع آن حیتان است إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَعًا اعراف: ۱۶۳ آنگاه که ماهی هایشان روز استراحت آشکارا میامدند. در قصیه حضرت موسی و عالم هست: فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ كهف: ۶۳. نا گفته نماند از موارد استعمال آن در قرآن بدست میاید که حوت بر ماهی بزرگ و کوچک هر دو گفته میشود مثل ماهی یونس و ماهی موسی و جوانش. راجع ب ماهی یونس در «یونس» انشاء الله بحث خواهد شد در اقرب الموارد میگوید: اغلب استعمال حوت در ماهی بزرگ است.

حاجه؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حاجه: نیاز. احتیاج. راغب گوید: حاجت، نیاز بشیء است با دوست داشتن آن. وَ لَتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ غافر: ۸۰ و تا سوار بر آنها بحاجت و مقصدی که در دل دارید برسید. باید دانست که حاجت اسم مصدر بمعنی محتاج الیه و خواسته است و مصدر آن حوج میاید چنانکه از اقرب مستفاد میشود ولی قول راغب مفید مصدریت است میشود گفت که مصدر و اسم هر دو آمده است چنانکه مفهوم وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا حشر: ۹ مصدر بودن است.

حوذ؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حوذ: راندن سریع و احاطه (قاموس) طبرسی ذیل آیه ۱۴۱ نساء گوید: استحواذ تسلط و غلبه است. و آن لازم راندن و احاطه است. اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ ... مجادله: ۱۹ شیطان بر آنها مسلط شد و یاد خدا را فراموششان کرد. وَ إِن كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَ نَمْنَعُكُم مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ نساء: ۱۴۱ آیه در باره منافقان است که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۲

در صورت غلبه کفار بر اهل ایمان، بکفار میگفتند: آیا بر شما در رأی غلبه نکردیم؟ و از گرویدن بمؤمنین باز نداشتیم؟ پس در این فتح ما را نیز بهره‌ای باید باشد یا ما بر شما منت داریم.

حور؛ ج ۲، ص: ۱۹۲

اشاره

حور: رجوع. إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ انشقاق: ۱۴ او گمان کرد که هرگز بر نخواهد گشت. طبرسی گوید: «الحور: الرجوع حار يحور، اذا رجع و كلمته فما حار جوابا ای ما ردّ جوابا» و نیز گوید: محور را از آن محور گویند که چرخ بدور آن میچرخد تا بمحل اولی برگردد. علی هذا بگفتگو از آن محاوره گویند که طرفین کلام خود را بیکدیگر بر میگردانند وَ اللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَهُمْ كَمَا مجادله: ۱ خدا گفتگوی شما را می شنود. راغب آنرا تردّد گفته و محاوره و محور را از آن گرفته است و حیرت را نیز تردّد دانسته است قول او با مجمع چندان فرقی ندارد در نهاییه شواهدی از موارد استعمال آن نقل شده که قول مجمع را تأیید میکند همچنین آیه انشقاق که گذشت و با تردّد جور در نیاید.

زنان بهشتی؛ ج ۲، ص: ۱۹۲

كَذَلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عَيْنٍ دُخَانَ: ۵۴ حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْحِيَامِ رَحِمَن: ۷۲. حور جمع حوراء و آن بمعنی زن سفید بدن و سیمین تن است عین جمع عیناء و آن زنی است که حدقه چشمش بزرگ باشد که سبب مزید زیبایی است (مجمع). قرآن کریم در باره زنان بهشتی توصیف بخصوصی دارد که ذیلاً اشاره میشود: ۱- وَ لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۲۵ وَ أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ آل عمران: ۱۵ لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ ... نساء: ۵۷.۲- كَذَلِكَ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عَيْنٍ دُخَانَ: ۵۴ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عَيْنٍ طور: ۲۰ وَ حُورٌ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۳

عَيْنٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ واقعه: ۲۲.۳- فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِنَّسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ ... كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَ الْمَرْجَانُ رَحِمَن: ۵۶-۵۸.۴- فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ ... حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْحِيَامِ ... لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِنَّسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ رَحِمَن: ۷۰-۷۴.۵- وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عَيْنٌ. كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ صافات: ۴۸ وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَثْرَابٌ ص ۵۲ إنا أنشأناهنَّ إنشاءً فجعلناهنَّ أبكاراً عُرْباً أَثْرَاباً واقعه: ۳۵-۳۷ وَ كَوَاعِبُ أَثْرَاباً نباء ۳۳. طهارت در آیات أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ مطلق و شامل همه نوع پاکی است یعنی آنها در ظاهر و باطن از حیث اخلاق و خلقت و کثافات و پلیدیها و چیزهای تنفر آور بتمام معنی پاک و مطهراند. و جمله كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ نیز مؤید این مطلب است زیرا مروارید نهفته از کهنه شدن و تغییر رنگ مصون است و صفا و طراوت خود را از دست نمیدهد. قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ قاصر لازم و متعدی هر دو آمده است بنظر میاید که در اینجا لازم بکار رفته است یعنی زنانیکه نگاهشان کوتاه و منحصر بشوهرانشان است و احتمال دارد که قدرت نگاه بدیگران ندارند و اگر متعدی باشد معنی این است زنانیکه نگاه خود خود را منحصر بشوهران خود کرده‌اند و لازمه‌اش آن است که بغیر شوهران خود علاقه و محبت ندارند بعقیده المیزان قصر عین کنایه است از نگاه کردن با ناز و کرشمه است که حوریان بهشتی بشوهران خویش با ناز و عشوه نگاه میکنند. این مطلب در مجمع بصورت قول نقل شده است. كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَ الْمَرْجَانُ گویا مراد آنست که قیافه آنها صفا و طراوت یاقوت و مرجان را دارد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۴

و شاید مراد از «بَيْضٌ مَكْنُونٌ ... لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ» نیز صفا و زیبایی و پاکی آنهاست. خَيْرَاتٌ حِسَانٌ شاید مراد از خیرات اخلاق خوب باشد یعنی نیک خویان خوب رویان. لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِنَّسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ طمئ بمعنی خون حیض و بکارت است چون زن قاعده و یا ازالۀ بکارت شود گویند «طمئت المرثه» یعنی: پیش از شوهران نه انسی و نه جتی با آنها نزدیکی نکرده و ازالۀ بکارت نموده است. «أَثْرَابٌ» جمع ترب بمعنی همسال است ظاهراً مراد آنست که با شوهرانشان همسال‌اند و احتمال دارد که مراد از آن همتائی باشد یعنی از حیث سنّ و سال و قیافه و زیبایی و غیره با شوهران خود همتا هستند. رجوع شود به «ترب» «أَبْكَاراً، ... عُرْباً ...، كَوَاعِبُ» گفته‌اند مراد از ابکار آن است که همیشه باکره‌اند در صافی روایتی بدین مضمون از امام صادق علیه السلام نقل است. «عرب» مثل «عق» جمع عروبه و آن زنی است که الفت و عشق و محبت خود را بشوهر اظهار میدارد پس عرب یعنی مهربانان نسبت بشوهران. «كَوَاعِبُ» جمع کاعب و آن دختری است که پستانهایش بر آمده باشد یعنی: نار پستانها. خلاصه آنچه در وصف ازواج بهشتی گفته شد بدین قرار است. ۱- پاکان و پاک نهادان. ۲- سیمین تنان. ۳- بزرگ چشمان. ۴- یاقوت و مرجان و مروارید صفتان. ۵- نیکو خویان و زیبا رویان. ۶- همسالان با شوهران. ۷- نگاه دوختگان بشوهران خود یا نگاه کنندگان با ناز و کرشمه. ۸- همیشه دوشیزگان. ۹- مهربانان بشوهران خود. ۱۰- نار پستانها. ۱۱- زنانیکه احدی بآنها دست نزده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۵

در روایات اهل بیت علیه السلام در وصف حوریان بهشتی اوصاف و احوال دیگری هست که از بحث این کتاب خارج است.

حواریون: جمع حواری و آن از حور بمعنی سفیدی است (مجمع) یاران مخصوص را حواری گویند که گویا قلوبشان در یاری کردن پاک و مانند جامه سفید است. این کلمه در قرآن کریم فقط در یاران خاص حضرت عیسی بکار رفته است ولی در روایات در یاران مخصوص حضرت رسول و ائمه اطهار علیهم السلام نیز استعمال شده است **قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ ...** آل عمران: ۵۲ این لفظ مجموعاً پنج بار در قرآن آمده است: مائده ۱۱۱ و ۱۱۲، وصف ۱۴. ناگفته نماند در مفردات راغب و مجمع البیان و غیره در علت این تسمیه و جوهی نقل شده که بعید بنظر میرسد.

حوز: ج ۲، ص: ۱۹۵

حوز: جمع کردن. ضم کردن. حیز: مکان (اقرب) و مَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّفِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ... انفال: ۱۶ متحیز بمعنی موضع گیرنده است و اصل آن چنانکه در اقرب و غیره گفته از حوز است. و حیازت نیز از همین ماده میباشد گوئی موضع گیرنده مکان را بخود ضم میکند که معنی اصلی آن است. غرض آیه آن است که مسلمان در حال جنگ نمیتواند پشت بدشمن کند و عقب نشیند مگر آنکه منظورش از عقب نشینی حمله و جنگ و یا موضع گرفتن در نزد دسته دیگر باشد معنی آیه چنین میشود: هر که بآنها پشت کند حقا که قرین غضب خداست مگر آنکه برای حمله و جنگ منحرف شود و یا نزد دسته دیگر موضع گیرد. این کلمه تنها یکبار در قرآن یافته است.

حوش: ج ۲، ص: ۱۹۵

حوش: وَقُلْنَا حَاشَ لِلَّهِ مَا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۶

هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ... - قُلْنَا حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ يَوْسُفَ: ۳۱ و ۵۱. حاش و حاشا هر دو کلمه استثناء است (اقرب) در میزان گوید: از ادب ملتین است که چون خواهند کسی را تبرئه کنند، ابتدا خدا را تبرئه و تنزیه میکنند سپس آنکس را که اراده کرده‌اند، زنان مصر چون خواستند یوسف را تنزیه کنند و بگویند: مَا هَذَا بَشَرًا، ابتدا خدا را تنزیه کردند و گفتند: حَاشَ لِلَّهِ: پاکیزه است خدا، مثل آیه مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ نور: ۱۶ که پیش از آنکه شخص مورد نظر را تبرئه کند خدا را تنزیه کرده است. در کشاف نیز قریب باین مضمون گفته است گر چه توضیح آن بروشنی میزان نیست. طبرسی در مجمع در باره آیه اولی گوید: یعنی یوسف دور است از این اتهام زیرا که از خدا میترسد و این قول بیشتر مفسرین است که گفته‌اند: این کلمه تنزیه یوسف از اتهام است. بنا بر این لام «لله» برای علت و حاش بمعنی فعل است و در آیه دوم گفته: معاذ الله ما در یوسف بدی ندانسته‌ایم. مخفی نماند قول میزان از هر حیث قانع کننده است. معنی آیه‌ها چنین میشود: گفتند: از خدا بدور، این بشر نیست این فرشته بزرگواری است - گفتند: سبحان الله ما بر یوسف بدی ندانسته‌ایم

حوط: ج ۲، ص: ۱۹۶

حوط: فرا گرفتن. در قاموس گوید: حوط، حیطة و حیاطه بمعنی حفظ، صیانت و مراقبت است. راغب گوید: حائط دیواری است که مکان مخصوصی را فرا گیرد، احاطه در اجسام بکار میرود مثل فلان چیز را احاطه کردم و نیز در حفظ استعمال میشود مثل إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ: خدا حافظ و نگهدارنده هر چیز است و نیز بمعنی علم میاید نحو إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا (باختصار).

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۷

نا گفته نماند معنی اصلی همان فرا گرفتن و احاطه است و آن با علم و نگهداری و مراقبت و بلائی که شخص را فرا میگیرد سازگار است. وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا طلاق: ۱۲ حَقًّا که خدا در دانائی هر چیز را فرا گرفته است. نظیر و أَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ جن: ۲۸ وَ قَدْ أَحَاطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا كهف: ۹۱. بلی مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ... بقره: ۸۱ بلی هر که بدی را کسب کند و گنااهش او را فرا گیرد آنها یاران آتش‌اند. ظاهر آیه آنست که عمل مثل هاله اطراف انسان را فرا میگیرد و راهی برای ورود رحمت و هدایت بقلش باقی نمیگذارد، اعمال که بصورت نیرو از عامل خارج میشوند از او جدا نمیگردند بلکه حتی بر روی قلب زنگار میشوند چنانکه فرموده بَلْ رَأَوْا عَلَيَّ قُلُوبَهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ مطفین: ۱۴. در سوره یس، احاطه اعمال بصورت زنجیرها و سدها ذکر شده است إِذْ مَا جَعَلْنَا فِي أَعْدَائِهِمْ أَغْلًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سِدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سِدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهْمًا لَّا يُبْصِرُونَ یس: ۸-۹ زنجیرهاییکه در گردن تا چانه رسیده‌اند و سدّ بخصوصی که از جلو و پشت سر، آنها را پوشیده است جز واقعیت اعمال بد نیستند. وَ أَحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَيَّ مَا أَنْفَقَ فِيهَا كهف: ۴۲ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ یوسف: ۶۶. مراد از «احیط» و «یحاط» احاطه و فرا گرفتن بلا- است و تقدیر چنین است: «احیط البلاء- بثمره- ان یحاط البلاء بکم» معنی دو آیه چنین میشود: میوه‌اش با بلا احاطه شد پس دو دست خویش را بحسرت برای مالیکه خرج کرده بود بهم می‌مالید. حتما باید او را بیاورید مگر آنکه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۸

با پیش آمدی احاطه شوید. يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ عنكبوت: ۵۴ عذاب را بعجله از تو میخواهند حال آنکه جهنم کافران را فرا گرفته است. آیه شریفه مبین آنست که جهنم در حال حاضر کفار را فرا گرفته است ولی متوجه آن نیستند همانطور که برق در ابر و آتش در سنگ پنهان است و ما متوجه نیستیم هکذا جهنم در این زندگی مخفی است و اهل کفر را فرا گرفته ولی متوجه آن نیستند. نظیر این، آیات إِنَّ الْمَأْتَرَةَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفَجَارَةَ لَفِي جَحِيمٍ. يَصِلُونَهَا يَوْمَ الدِّينِ. وَ مَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ انفطار: ۱۳-۱۶ است بنا بر آنکه جمله‌های اسمیه دلالت بر حال و استمرار دارند. وَ اللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ بقره: ۱۹ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ فصلت: ۵۴ إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ هود: ۹۲ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا نساء: ۱۲۶. محیط: از اسماء الله الحسنی است یعنی احاطه کننده. فرا گیرنده که با علم و حفظ قابل جمع است و میشود آنرا فرا گیرنده، عالم، و حافظ معنی کرد إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ خدا آنچه را که میکنند فرا گرفته و عالم و نگهدارنده است. و چون محیط در جای حافظ بکار رود قهرا شدت حفظ و تمام علم را میفهماند زیرا معنی اصلی کلمه فرا گیرنده است در مجمع ذیل آیه ۱۲۶ نساء گفته: معنی محیط بالشیء آنست که من جمیع الجهات بآن داناست. در خاتمه باید دانست که افعال و مشتقات این ماده در قرآن کریم همه از باب افعال بکار رفته است و کلمه محیط مجموعاً یازده بار آمده است هشت بار درباره خدا، دو بار در خصوص جهنم، و یک دفعه در مورد عذاب.

حول: ج ۲، ص: ۱۹۸

حول: تغیر و انفصال. راغب گوید: اصل حول تغیر شیء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۹

و انفصال آن از دیگری است. باعتبار تغیر گویند: «حال الشیء یحول» و باعتبار انفصال گویند: «حال بینی و بینک» سال را از آن حول گویند که متغیر است و انقلاب و دوران دارد. جانب و طرف شیء را حول گویند که میتواند بآن متحوّل شود و برگردد. حال انسان و غیر انسان همان امور متغیره است در نفس و جسم و مال (مثل صحت، شادی، ثروت و ...) حول انسان نیروی اوست در یکی از امور فوق که متحوّل و متغیر است. (باختصار) طبرسی ذیل آیه ۲۳۲ بقره گوید: حول بمعنی سال است و آن از انقلاب مأخوذ است گوئی: «حال الشیء عما کان علیه» شیء از حال خود منقلب شد و گفته‌اند که از انتقال اخذ شده که گوئی: تحوّل عن

المكان: از مکان منتقل شد. حال که معنی اصلی و مفردات آن معلوم شد لازم است بچند آیه اشاره شود. وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ انفال: ۲۴ بدانید که خدا میان شخص و قلبش حائل و فاصله میشود چون خدا مالک انسان و هر چیز است قادر است که شخص چیزی را اراده کند و خدا او را منصرف نماید و فکر و اراده‌اش را عوض کند. وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَنَاقُضُوا مِنْ حَوْلِكَ ... آل عمران: ۱۵۹ اگر خشن و سنگدل میبودی از دور تو پراکنده میشدند. اینجاست که حول بمعنی دور و اطراف آمده و علت این تسمیه چنانکه گذشت آنست که شخص میتواند بجانب خود منتقل شود. همچنین آیه وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ ... زمر: ۷۵ و غیره. وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّهًا لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۰

جَدَّاحٌ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ بقره: ۲۴۰. «وَصِيَّهٌ» مفعول فعل مَقْدَر است یعنی «لیوصوا وصیَّه» معنی آیه چنین میشود: آنانکه از دنیا میروند و زنانی از خود میگذارند: برای زنان خویش متاعی تا یکسال وصیت کنند آنگاه ورثه زنان را از خانه متوفی خارج نمایند و اگر خودشان خارج شوند برای شما گناهی نیست ... گفته‌اند: این حکم پیش از تشریح عدّه وفات وارد بود و آیات ارث که برای زنان هشت یک و چهار یک معین کرد همچنین عدّه وفات که چهار ماه و ده روز تعیین شد، این حکم را نسخ کرده است. در تفسیر عیاشی نقل کرده که راوی از امام علیه السلام از حکم این پرسید. فرمود: این آیه منسوخ است بآیه يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا و نیز بآیه میراث. و ایضا نظیر آن را از ابو بصیر نقل میکند. از فیض کاشانی ره در توضیح روایت نقل کرده‌اند که: تَرَبَّصْ یکساله با آیه عدّه وفات و نفقه یکساله با آیه ارث نسخ شده است و آیه عدّه وفات هر چند قبل از این آیه واقع است ولی از حیث نزول بعد از این آیه است. (آیه عدّه وفات ۲۳۴ بقره است). ناگفته نماند اگر شیعه و اهل سنت بمنسوخ بودن آیه تصریح نکرده بودند و روایاتی در این زمینه نقل نمیشد ممکن بود که گفته شود: این آیه مطلب دیگری را میرساند و آن این است که شخص میتواند وصیت کند زنش پس از فوت او یکسال از خانه خارج نشود و از مال شوهر در این مدت ارتزاق نماید و ورثه قدرت اخراج او را در آن مدت ندارند و اگر خودش بماند و خارج شود و ازدواج نماید بر ورثه حرجی نیست. طبرسی در ذیل آیه فرموده:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۱

علماء اتفاق کرده‌اند که این آیه منسوخ است و امام صادق علیه السلام فرموده: در جاهلیت چون مردی از دنیا میرفت از اصل مال بزن او یکسال تمام اتفاق میشد سپس بدون میراث اخراج میگردد پس آیه ربع و ثمن آنرا نسخ کرد و بزن از نصیب خودش داده میشود و نیز از آنحضرت نقل است که: این آیه را آیه يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا و آیه موارث نسخ کرده است. در المنار آنچه را که بنظر ما آمده از ابو مسلم نقل کرده و از فخر رازی نقل میکند که قول ابو مسلم را پسندیده و نسخ را نفی کرده است. احتمال دیگری بنظر نگارنده میرسد و آن این است که امام علیه السلام فرموده: وجوب حکم این آیه بوسیله آیه ارث و عدّه وفات نسخ شده است ولی جواز و بهتر بودن آن در صورتیکه مرد وصیت کند و زن عمل نماید از بین نرفته است. در هر حال باید دانست که مضمون این آیه مدتی حکم زنان اسلامی بوده است. وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْمِ الرِّضَاعَةَ ... بقره: ۲۳۳ مادران فرزندان خود را دو سال تمام شیر میدهند این برای کسی است که بخواهد شیر دادن را تمام و کامل کند. یعنی اگر مادران نخواهند شیر تمام بدهند میتوانند کمتر از دو سال بدهند. محقق در شرایع فرموده: نهایت رضاع دو سال است و جایز است به بیست و یک ماه اکتفا شود و کمتر از آن جایز نیست و اگر کسر کند بر فرزند جور کرده است ولی میشود یکماه دو ماه از دو سال زیاد شیر بدهد. این فتوی مضمون روایاتی است که از اهل بیت علیهم السلام نقل شده از آنجمله سماعه از امام

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۲

صادق علیه السلام نقل کرده فرموده: شیر دادن بیست و یک ماه است. هر چه از آن ناقص گردد بر طفل ظلم است. در حدیث دیگری از آنحضرت نقل است: واجب در رضاع بیست یک ماه است هر چه از آن نقص شود از شیر دهنده است (نه از شریعت) و اگر بخواهد شیر تمام بدهد دو سال کامل است (وسائل کتاب نکاح ابواب احکام اولاد باب ۷۰). نا گفته نماند: غرض از تفصیل این بحث، جمع ما بین این آیه و آیه حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا وَ حَمَلُهَا وَ فَصَالُهَا ثَلَاثُونَ شَهْرًا أَحْقَافًا: ۱۵ است. این آیه مدت حمل و رضاع را سی ماه معین میکند. و با حذف دو سال اقل مدّت حمل شش ماه میشود. شیخ مفید در ارشاد نقل میکند: زنی را پیش عمر آوردند که در شش ماه زائیده بود. عمر خواست او را سنگسار کند «بخیال آنکه زنا کرده چون لازم بود در ۹ ماه بزاید) امیر المؤمنین علیه السلام بعمر گفت: اگر این زن بحکم کتاب خدا مخاصمه کند بر تو غالب آید. خدا فرماید: وَ حَمَلُهَا وَ فَصَالُهَا ثَلَاثُونَ شَهْرًا وَ فرماید: وَ الْوَالِدَاتُ يُرْضَعْنَ عَنْ أَوْلَادِهِنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرِّضَاعَةَ چون زن دو سال تمام شیر دهد و شیر دادن و باز کردن از شیر سی ماه باشد مدّت حمل او شش ماه خواهد بود. عمر چون این بشنید زن را رها کرد. با این حکم (اقل مدّت حمل) ثابت شد صحابه و تابعین بدان عمل کردند و فعلا نیز چنین است (ارشاد فصل قضایای آنحضرت در زمان عمر). علامه امینی این نادره را در ج ۶ الغدیر ص ۹۶ ببعده در سه صورت از کتب اهل سنت نقل کرده است و در همانجا است که عمر گفت: «لو لا علی لهلك عمر». امام علیه السلام از جمع این دو آیه اقل مدّت حمل را بیان فرموده است. استفاده دیگری که میشود از جمع دو آیه فوق کرد آنست که بگوئیم مراد از سی ماه، در آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۳

مجموع دوران رضاع واجب و اکثر مدّت حمل است. اکثر مدّت حمل نه ماه و رضاع واجب بیست یک ماه است و جمعا سی ماه میشود و میتوان گفت که هر دو مطلب در آیتین ملحوظ است. النهایه استفاده امام صلوات الله علیه از منطوق آیه و آنچه ما گفتیم از مفهوم آیه است. حول (بر وزن عنب) اسم فعل است بمعنی انتقال چنانکه در اقرب گفته خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا كهف: ۱۰۸ در بهشت همیشگی اند و انتقال از آن را نمیخواهند. اینکه فرموده: مایل بانتهال نمیشوند دلیل آنست که در زندگی بهشتی خستگی و ملالت نیست در زندگی دنیا هر قدر که عالی و مرفّه باشد لذّت یکنواخت خسته کننده و ملال آور است ولی زندگی آخرت و بهشت ملالی ندارد بلکه همیشه تازه و دلپسند است. آیه فوق در نوبت خود دقیق و قابل دقت است کدام لذات و کدام عیش دنیوی است که انسان از ادامه آن خسته نشود و یکنواخت بودنش از رونق نیاندازد؟ حیلۀ بمعنی چاره است که شخص در تدبیر کارش بآن منتقل میشود و آن یکنوع تغیر و انفصال از حال اولی است لَا يَسْتَتِيعُونَ حِيلَهُ وَ لَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا نساء: ۹۸ نه بعلاجی قادراند و نه براهی راه میابند. تحویل: بمعنی انتقال و نقل هر دو آمده است فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَ لَا تَحْوِيلًا اسراء: ۵۶ قادر نیستند ضرر را از شما بدور کنند و نه بدیگری انتقال دهند. «تحویل» در این آیه متعدی بکار رفته است. فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا فاطر: ۴۳. میشود که تحویل در آیه لازم و بمعنی انتقال باشد یعنی بروش خدا هرگز تبدیلی و انتقالی نخواهی یافت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۴

تبدیل چنانکه میزان گوید آنست که عافیت و نعمت بجای عذاب گذاشته شود و تحویل آنست که عذاب (مثلا) از قوم مستحق بغير مستحق انتقال یابد. رجوع شود به «سنّه» در اقرب الموارد گفته: تحویل لازم و متعدی هر دو آمده است.

حوایا: ج ۲، ص: ۲۰۴

حوایا: روده‌ها. و آن جمع حویّه است (مفردات) نا گفته نماند: حوی بمعنی جمع کردن است در اقرب گوید: «حواه یعنی جمعه و ملکه و احرز» و چون روده در شکم جمع شده و مستدیر است لذا بآن حویّه و حویا گفته‌اند (استفاده از مجمع). وَ عَلَي الدِّينِ هَادُوا حَزْمًا كُلِّ ذِي ظُفْرٍ وَ مِنَ الْبَقْرِ وَ الْغَنَمِ حَزْمًا عَلَيْهِمْ شُحُومُهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ

بَغِيهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ انعام: ۱۴۶ یعنی: بر یهود هر ناخنداری را حرام کردیم و از گاو و گوسفند نیز پیه را بر ایشان حرام کردیم جز آنچه بر پشت آندو و یا بر روده‌ها باشد یا باستخوان پیوسته باشد. این تحریم بجرم سرکشی آنها بود و ما راستگو هستیم. آیه شریفه روشن میکند که اشیاء فوق در نتیجه تجاوز کاری بر یهود حرام شده است چنانکه آیه فَبَطَّلْنَا مِنْ آلِ لُوطٍ حَرَمًا عَلَيْهِمْ طَبِيبَاتٍ أُحْلَتْ لَهُنَّ... نساء: ۱۶۰ در این مضمون صریح است. در سفر لاویان از تورات فعلی باب ۱۱ گوشتهای حلال و حرام یهود نقل شده و شاید بتوان از آن در تفسیر آیه شریفه استفاده کرد. مقداری از آنها از محرّمات اسلامی و بعضی از محلّلات آن، از جمله گوشت شتر را حرام و نجس دانسته است. و ظاهراً چون یهود انکار میکردند. که این تحریم در شریعت موسی برای مجازات بوده باشد و این محرّمات از اوّل حرام بوده‌اند قرآن در ردّ آن فرمود:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۵
 كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِيَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ... فَأَتُوا بِالتَّوْرَةِ فَأَتَوْهَا إِنَّ كُتُبًا صَادِقِينَ آل عمران: ۹۳.

حوا: ج ۲، ص: ۲۰۵

حوا: وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمُرْءِيَّ فَجَعَلَهُ غُذَاءً أَخْوَىٰ أَعْلَىٰ: ۵ در مجمع گوید: أَخْوَىٰ یعنی سیاهتر حَوْه: سیاهی. راغب نیز أَخْوَىٰ را شدید السواد گفته است بهر حال منظور از آن تیره رنگ است یعنی: آنکه چراگاه را رویانید و آنرا خشک و تیره‌تر کرد. میشود گفت که غُذَاءً راجع بعلف و أَخْوَىٰ راجع بزمین چراگاه است یعنی علف آنرا خشک و زمین آنرا که سبز بود تیره‌تر کرد.

حيث: ج ۲، ص: ۲۰۵

حيث: ظرف مکان و مبنی بر ضمّ است و لازم الاضافه و مضاف اليه آن پیوسته جمله است بعضی ادعا کرده که مضاف اليه آن گاهی مفرد میاید و بقول را جز استدلال کرده است: «أما ترى حيث سهيل طالعا»... ولی جمهور این مطلب را انکار نموده و گفته‌اند: سهيل مرفوع و مبتداء و خبر آن محذوف است (اقرّب). وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ بقره: ۱۹۱ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ بقره: ۱۹۹. حيث بجمله فعلیه و اسمیه هر دو اضافه میشود ولی در قرآن مجید مضاف اليه آن همه جمله فعلیه است. و چون ماء کافه بر آن لاحق شود معنای شرط میدهد و جازم دو است (اقرّب) مثل وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ بقره: ۱۵۰ در قرآن مجید فقط دو فقره «حَيْثُ مَا» * آمده است بقره: ۱۴۴ و ۱۵۰ و بقيه «حيث» و بیست نه بار بکار رفته است.

حيد: ج ۲، ص: ۲۰۵

حيد: وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ مَا كُنْتُمْ مِنْهُ تَحِيدُونَ: ۱۹ حيد بمعنی کنار شدن و عدول است مثل «حاد عن الطريق حيدا: مال عنه و عدل». در نهج البلاغه خطبه ۱۸۹ در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۶

وصف دنیا فرموده: «و العنود الصّيدود و الحيود، الميود» حيود صيغۀ مبالغه از حيد است یعنی: دنیا بسيار لجوج و مانع و بسيار کنار شونده و مضطرب است. معنی آيه چنین است: بیهوشی مرگ بحق آمد آن چیزی است که از آن میگریختی و متنفر بودی. این کلمه بیشتر از یکبار در کلام الله مجید نیست.

حيران: ج ۲، ص: ۲۰۶

حيران: سرگردان. وَنُرْدُ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ انعام: ۷۱ «حار الرجل في امره يحار:

جهل وجه الصواب» راغب آنرا مردّد بودن در کارها گفته که همان سرگردانی است. یعنی: آیا بعد از آنکه خدا هدایت‌مان کرده عقبگرد کنیم؟ مانند کسیکه شیاطین او را در حال حیرت بسقوط و هلاک خوانده است. کلمه حیران در قرآن فقط یکبار یافت میشود.

حیض: ج ۲، ص: ۲۰۶

حیض: عدول. کنار شدن. «حاص عنه حیصا عدل و حاد» علی هذا این کلمه معنی و وزنا مثل حید است که گذشت. محیص اسم مکان بمعنی فرارگاه و محل کنار شدن است و آن در قرآن پنج بار آمده است سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَمْ جَزَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ ابراهیم: ۲۱ برابر است بر ما خواه ناله کنیم یا صبور باشیم ما را فرارگاهی از عذاب نیست.

حیض: ج ۲، ص: ۲۰۶

حیض: خون قاعدگی (مفردات- المنار) وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَدَىٰ فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ... بقره: ۲۲۲. در مفردات گوید: محیض بمعنی حیض و وقت حیض و مکان حیض است. ابن اثیر در نهاییه گفته: محیض، مصدر و اسم زمان و اسم مکان و بمعنی خون حیض استعمال میشود. بهتر است محیض اول را در آیه بمعنی خون و محیض دوم را بمعنی زمان بگیریم معنی آیه چنین میشود

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۷

ترا از خون قاعدگی میپرسند بگو: آن یکنوع آزار است، از زنان در وقت حیض کنار شوید و با آنان مقاربت نکنید تا پاک شوند. و اگر محیض اول بمعنی مصدر باشد معنی چنین است ترا از قاعده بودن میپرسند بگو آن آزاری است الخ. «يَسْتَلُونَكَ» نشان میدهد که قاعدگی و مباشرت با زنان در آن حال مورد اختلاف و گفتگو بوده تا کار بسؤال از آنحضرت کشیده است و ضمنا مطلب دارای اهمیت بوده تا قرآن مجید بیحسب از آن پرداخته است. در تورات فعلی راجع بزنان در حال قاعده بودن احکامی سخت و غیر قابل تحمل نقل شده است در سفر لاویان باب ۱۵ گوید: هر بستریکه زن حائض در آن بخوابد نجس است همچنین هر چه زن روی آن به نشیند نجس است هر که بستر حائض را دست زند باید لباس خود را بشوید و با آب غسل کند و تا شب نجس است. و اگر زن حائض بچیزی دست زند آنچه تا شام نجس است و اگر مرد در آنحال با وی همبستر شود تا هفت روز نجس خواهد بود ... در المنار گوید: نقل است که نصاری امر حیض را سهل میگرفتند و ایضا در المنار و مجمع هست که مردم جاهلیت با زن حائض مثل یهود در یکجا نمی نشستند و طعام نمیخوردند. این امور سبب گردیده که مردم نظر اسلام را از حضرت رسول (ص) در باره حیض پرسند و آیه شریفه در جواب آنها آمده است. ناگفته نماند اسلام در باره حائض حکم کرده که مرد را حرام است با زن خود در حال حیض جماع کند و غیر از آن سایر لذتها حلال است و آنچه از تورات و رسوم جاهلیت نقل شد همه از نظر اسلام پوچ و بی معنی است و نیز زن در ایام عادت باید نماز نخواند و روزه نگیرد و روزه را بعدا قضا نماید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۸

و فروع مختصر دیگری هم دارد که نقل آنها را لزومی نیست. بدین طریق متوجه میشویم که لازم بوده قرآن مجید این مطلب را مطرح کند و رسومات ناهنجار جاهلیت و یهود را لغو نماید تا در این باره کمکی بزنان شود. وَاللَّائِي يَيْسُنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةُ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحْضُنَّ طَلَاقٌ: ۴ آیه شریفه در بیان عده طلاق است که اگر در یائسه بودن زن شک شود یا زن جوان باشد ولی بعلتی قاعده نشود هر دو باید بعد از طلاق، سه ماه عده نگاه دارند. یعنی زنانیکه از قاعدگی مأیوس اند اگر در یائسه بودن بتردید افتادید و همچنین زنانیکه قاعده نمیشوند، عده آنها سه ماه است.

حیف؛ ج ۲، ص: ۲۰۸

حیف: أَمْ يَخْأَفُونَ أَنْ يَحْجِفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ نورا: ۵۰ حیف بمعنی میل در حکم است (مفردات) که آنرا حکم جور گویند. «حاف علیه حیفا: جار و ظلم». در نهج حکمت ۲۶۱ فرموده ...: «ان كانت الرعايا قبلی لتشکو حیف رعاتها و اننی الیوم لاشکو حیف رعیتی» رعیتها پیش از من از ظلم زمامداران شکایت میکردند ولی من امروز از ستم رعیت شکایت دارم. معنی آیه چنین است: یا میترسند که خدا و رسول بر آنها ستم کند.

حیق؛ ج ۲، ص: ۲۰۸

حیق: احاطه. فرا گرفتن. وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءَ الْعَذَابِ غافر: ۴۵ آل فرعون را عذاب بد فرا گرفت در اقرب الموارد هست «حاق به حیقا: احاطه به» وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ فاطر: ۴۳ حیلۀ بد احاطه نمیکند و نمیرسد مگر اهل آنرا. راغب گوید: گفته‌اند اصل آن حق است قاف اول به یا قلب شده است. بنا بر این باید معنی ثبوت و لزوم در آن ملحوظ باشد چنانکه در اقرب هست «حاق بهم الامر:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۹

لزمهم و وجب عليهم». در قرآن مجید فعل ماضی آن ۹ بار و فعل مضارعش یکبار آمده و همه با باء متعددی شده است و افعال ماضی همه در بارۀ عذابهایی است که منکرین انبیاء را محو و نابود کرد و در گرفتاری موقتی بکار نرفته است و شاید مراد از احاطه در «لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ» هم احاطۀ همیشگی باشد که با معنی ثبوت و لزوم مناسب است.

حین؛ ج ۲، ص: ۲۰۹

حین: وقت. (صحاح) وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ بقره: ۳۶ شما را در زمین تا وقتی قرارگاه و متاع هست وَ إِن تَشَاءُوا عَنْهَا حِينٌ يُنْزَلُ الْقُرْآنُ تُبَدِّلُكُمْ ... مائده: ۱۰۱ اگر وقت نزول قرآن از آنها بپرسید بر شما آشکار و روشن میشود. راغب گوید: حین، وقت رسیدن و حصول شیء است و آن مبهم است و با مضاف الیه معلوم میگردد. بعد گوید: بمعنی مدت و سال و آن و مطلق زمان میاید. نا گفته نماند آنها همه از مصادیق وقت‌اند. در آیه هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ ... انسان: ۱ گفته‌اند: حین بمعنی مدت است. در اقرب گوید: حین بمعنی وقت مبهم است بهر زمان صلاحیت دارد کوتاه باشد یا دراز. ولی در مجمع ذیل آیه ۳۶ بقره گفته: بیشتر در زمان دراز بکار میرود. این کلمه در قرآن مجید ۳۴ بار آمده است و یکبار بصورت حینئذ وَ أَنْتُمْ حِينئذِ تَنْظُرُونَ واقعه: ۸۴ که بمعنی «حین اذ کان کذا» است و نیز با اسم و فعل هر دو اضافه شده و مقطوع الاضافه نیز آمده مثل وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينِ الْبَأْسِ بقره: ۱۷۷ وَ لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينِ تَرِيحُونَ وَ حِينِ تَشْرَبُونَ نحل: ۶ فَذَرَهُمْ فِي غَمْرَتِهِمْ حَتَّى حِينِ مُؤْمِنُونَ: ۵۴. كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْمٍ فَتَادُوا وَ لَاتَ حِينٍ مِّنَاصٍ ص: ۳

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۰

گفته‌اند لات همان لا است که تاء بآن لاحق شده و بمعنی لیس است و اسم آن محذوف و حین خبر آنست یعنی: «لیس الحین حین مناص» آنوقت وقت نجات نیست معنی آیه چنین میشود: چه بسیار مردمانی که پیش از آنها هلاک کردیم هنگام هلاکت ناله و استغاثه کردند ولی آنوقت مهلت و نجات نیست.

حی؛ ج ۲، ص: ۲۱۰

حی: زنده. وَ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ... آل عمران: ۲۷ زنده را از مرده و مرده را از زنده خارج می‌کند. در صحاح گوید: حیاة ضدّ موت و حیّ ضدّ میّت است ناگفته نماند: حیات در کلام الله مجید به حیات عادی انسان و حیوان و نبات، و بحیات دینی و ایمانی گفته شده مثل وَ أَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا مَرِيْم: ۳۱ و نحو وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا انبیاء: ۳۰ و نحو أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ انعام: ۱۲۲ که در این آیه مراد از «احییناه» حیات دینی و بصیرت است. و نیز بحیات آخرت اطلاق شده مثل يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي فجر: ۲۴ و هکذا بآدم فهيم و عاقل حیّ گفته شده لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقُّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ يس: ۷۰ اینک چند آیه را بررسی می‌کنیم: وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ نحل: ۶۵ در این آیه مثل چند آیه دیگر زنده شدن زمین مورد نظر است. ممکن است بگوئید زنده شدن زمین همان روئیدن تخم‌ها و دانه‌های درون زمین است ولی با مراجعه بآیه دیگر خواهیم دید که زمین قطع نظر از دانه‌ها شخصا زنده میشود گر چه بر ما محسوس نیست در سوره حج آیه ۵ چنین است ... وَ تَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۱

اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ وَ أَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ حج: ۶ اهتراز بمعنی جنبش و حرکت و «رَبَّتْ» بمعنی بالا آمدن مثل آمدن خمیر است علی هذا خاک شخصاً حرکت میکند و مثل خمیر می‌آید یعنی: زمین را خشک و افسرده بینی و چون آب بر آن نازل کردیم بجنبند و بر آید و از همه گیاهان بهجت انگیز می‌رویند. مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا مائده: ۳۲ بنظر می‌آید: این آیه مانند تسیب و دلالت بر کار است مثلاً گوئیم آنکه ابتدا هواپیما را طرح ریزی کرد گویا همه هواپیماها را او ساخته است و آنکه بر تأسیس بیمارستان دلالت کرده گویا همه بیمارستانها را او ساخته است. هکذا چون قتل عدوانی یکفرد زیر بنای قتل‌های دیگر و احیاء یکفرد پایه احیای دیگر است لذا گوئیم هر که یکفرد را کشت مثل آنست که همه را کشته الخ. و یا منظور آنست که افراد بشر از نظر خدای سبحان بحکم یک پیکرند قاتل یکنفر مثل قاتل همه و محیی یکی مانند احیا کننده همه است. يَسْؤُمُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يَقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ ... اعراف: ۱۴۱ استحياء طلب حیات و بمعنی زنده نگاه داشتن و آنرا خواستن است آیه در باره بیان مصیبت بنی اسرائیل است که فرعون برای جلوگیری از تولد حضرت موسی پسران آنها را سر می‌برید معنی آیه چنین است: عذاب بد را بشما تحمیل می‌کردند و آن این بود که پسران را میکشند و زنان را زنده نگه میداشتند و زنده ماندن آنها را طالب بودند، شاید از آنجهت که خدمتکار فرعونیان باشند. بعضی گفته‌اند: ممکن است مراد از بین بردن عفت زنان باشد یعنی کاری می‌کردند که سبب زوال حیاء آنها بود ولی از کلمه يَقْتُلُونَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۲

وَ يُدَبِّحُونَ که همیشه قبل از این کلمه آمده است مانع از این حمل میباشد. إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَمُ اللَّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ انعام: ۹۵ ناگفته نماند زنده آنست که چهار عمل جذب، دفع، حرکت و تولید مثل داشته باشد مثل انسان و حیوان و علف زنده. و اگر دارای این خواص نباشد مرده است. دانه و تخم تا زیر خاک نرفته است مرده و بی حرکت است و سلول خفته‌ای میان آن هست ولی چون زیر خاک رفت در اثر حرارت و رطوبت بحرکت می‌آید و زنده شده رشد می‌نماید و چون بگیاه مبدل گردید دانه‌ها و تخم‌های خود را که در نوبت خود مرده‌اند بزمین میریزد و بدین شکل زنده از مرده و بالعکس بیرون می‌آید و این عمل از اسرار عجیب خلقت و در جهان دائمی است، زنده شدن و روئیدن انسانها از زمین در روز قیامت بآن تشبیه شده است يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ روم: ۱۹. معنی آیه اول چنین است: خدا شکافنده دانه و هسته است زنده را از مرده خارج میکند و بیرون آورنده مرده از زنده است آن است خدا پس بکجا می‌روید؟! وَ لَكُمْ فِي الْقِصَصِ حِكْمَةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ بقره: ۱۷۹ آیه عجیبی است در بیان موقعیت قصاص. کوتاهترین جمله در جاهلیت در این باره آن بود که میگفتند: «القتل انفی للقتل» ولی قرآن با این کلمه فی الْقِصَصِ حِكْمَةٌ آنرا از

رونق انداخت. نا گفته نماند اگر قاتل در مقابل قتل کشته شود دیگران بقتل مردم جری نمیشوند و آن سبب محفوظ ماندن خونهاست لذا قرآن فرمود: ای خردمندان در قصاص حیات هست.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۳

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ عنكبوت: ۶۴. در مجمع از ابو عبیده نقل میکند که حیوان (بر وزن قمران) و حیات هر دو بیک معنی است قاموس نیز چنین گوید. یعنی: این زندگی دنیا فقط مشغولیت و بازیچه است و خانه آخرت آن زندگی حقیقی است ایکاش میدانستند. در اقرب نقل است که مراد از آن حیاتی است که مرگ در پی ندارد. اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ بقره: ۲۵۵- آل عمران: ۲ وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ طه: ۱۱۱ وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ فرقان: ۵۸ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ غافر: ۶۵. حی از اسماء حسنی است و آن صفت مشبیه است و دلالت بر دوام و ثبات دارد. حیات خداوند عین ذات اوست، حیات همه موجودات از خداست و از آنها قابل انفکاک است ولی حیات خدا از خدا قابل انفکاک نیست. دلیل این مطلب قید الَّذِي لَا يَمُوتُ است که گذشت یعنی: زنده‌ایکه هرگز مرگ ندارد و آیه هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ که قصر حقیقی است یعنی زنده واقعی و حقیقی فقط او است و زندگی سایر موجودات عارضی و از جانب غیر است و حکم هلاکت بر آنها عمومیّت دارد كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ قاصص: ۸۸. اگر گویند: چه میگوئید در خلود قیامت که اهل بهشت و جهنم زنده بودنشان ابدی است؟ گوئیم: ابدیت و خلودشان از جانب خداست نه عین وجودشان. وَإِذْ أَحْيَيْتُمْ بِرَحْمَتِنَا فَنَحْيِيهِمْ فَأَحْيُوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا بِكُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا نساء: ۸۶. تحت: هر دعا و ثنا و تعارفی است که شخص در روبرو شدن با شخص دیگر بر زبان میآورد و آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۴

در اصل. مصدر حَيَّاكَ اللَّهُ است (المنار). نظر باصل ماده، معنای زنده ماندن و زنده نگه داشتن میدهد چنانکه مجمع آنرا سلام کردن و بقا گفته و راغب گوید: آن از حیات است و سپس دعا بر حیات را تَحْيَتٌ گفته‌اند. در اقرب میگوید: «حَيَّاكَ اللَّهُ تَحْيَةً» یعنی خدا عمر او را زیاد کند. علی هذا تَحْيَتِ اَعْمَ از سلام کردن است و سلام کردن از مصادیق آن میباشد چنانکه در مجمع ذیل آیه فوق از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که تَحْيَتِ سلام کردن و سایر نیکی‌هاست. و روایت هست: کنیزی طاقه ریحانی پیش امام حسین صلوات الله علیه آورد، حضرت او را آزاد کرد، گفتند: یک طاقه ریحان چه ارزشی دارد تا او را آزاد کنی؟ فرمود: خدا ما را چنین ادب فرموده آنگاه امام علیه السلام آیه وَإِذْ أَحْيَيْتُمْ... را خواند و فرمود: بهتر از هدیه او آزاد کردنش بود و از آیه... تَحْيَتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ ابراهیم: ۲۳ نیز روشن میشود که سلام کردن از مصادیق تَحْيَتِ است. معنی آیه اول چنین است: چون بشما از کسی تَحْيَتِ شد، تَحْيَتِ بهتر از آن یا مثل آنرا برگردانید خدا بر همه چیز حسابگر است. اگر سلام کردن را مصداق آیه بگیریم معنی آنست چون کسی بشما سلام علیکم گفت در مقابل سلام- علیکم و یا سلام علیکم و رحمة الله بگوئید و اگر نیکویی دیگری و یا دعائی را مصداق بدانیم مراد آن میشود که با مثل آن یا با بهتر از آن تلافی کنید. فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحْيَةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ... نور: ۶۱ چون بخانه‌ها وارد شدید بر خودتان سلام کنید آن تَحْيَتِ است از جانب خدا مبارک و پاکیزه است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۵

در مجمع از حضرت صادق علیه السلام نقل است که آن، سلام شخص بر اهل بیت است و آنها جواب میدهند و آن سلام شماسست بر خودتان تَحْيَةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مشعر آنست که سلام کردن بجای تَحْيَتِ که در جاهلیت بود تشریح شده است.

حیاء: ج ۲، ص: ۲۱۵

حیاء: شرم ... إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ ... احزاب: ۵۳ آن کار پیغمبر را آزار میدهد و از شما شرم میدارد ولی خدا از گفتن حق شرم نمیدارد. همچنین است آیه ۲۶ بقره.

یحیی؛ ج ۲، ص: ۲۱۵

یحیی: علیه السلام از انبیاء بنی - اسرائیل: پسر زکریا است، نام مبارکش پنج بار در قرآن مجید آمده است. او در اثر دعای پدرش که از خدا فرزند خواست متولد گردید و ولادتش خارق عادت بود زیرا زکریا در آنموقع پیر و ناتوان بود و زنش فرتوت و از اول نازا بود قَالَ رَبِّ اَنْتَ يَكُونُ لِي غَلَامًا وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ وَ امْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ آل عمران: ۴۰ همچنین است آیه ۷ مریم. او مصدق و بشارت دهنده عیسی بود و پیشوای قوم خود و پارسا و پیغمبر خدا و از شایستگان و صلحا بود ... أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَ حَصُورًا وَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ آل عمران: ۳۹ بعضی از بزرگان در تفسیر خود «حصور» را کنار گیرنده از زنان گفته است ولی چنانکه در «حصر» گذشت معنای پارسائی بهتر است و خود داری از زنان بمعنی عدم تزویج حسن نیست. خدا باو دستور داد که کتاب را محکم گیرد و در کودکی بوی فهم و درک داد، و مهربانی و عاطفه مخصوصی عنایت فرمود، او پاک و متقی بود و پدرو مادرش نیکوئی میکرد و ستمکار و عصیانگر نبود. سلام بر او روزیکه بدنیا آمد، روزیکه از دنیا رفت و روزیکه سر از قبر بر میدارد. يَا يَحْيَى

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۶

خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا وَ حَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَاةً وَ كَانَ تَقِيًّا. وَ بَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَ لَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا. وَ سَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَ يَوْمَ يَمُوتُ وَ يَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا مریم: ۱۲-۱۵. او همچون پدرش زکریا و عیسی و الیاس از نیکو کاران و از عباد الله الصالحین بود و زکریا و یحیی و عیسی و الیاس کُلُّ مِنَ الصَّالِحِينَ انعام: ۸۵. قرآن مجید در باره شهادت او چیزی نگفته است. در باره قتل وی نوشته اند که: هیروودیس حاکم فلسطین عاشق هیروودیا دختر برادرش شد و تصمیم گرفت با وی ازدواج کند اقوام و خویشان باین کار راضی بودند، این خبر یحیی رسید یحیی اعلام کرد که این نکاح حرام و باطل و بر خلاف دستور تورات است و شروع بمبارزه کرد. فتوای او دهان بدهان بهمه رسید. هیروودیا پس از شنیدن این مطلب طوری دل هیروودیس را ربود که او را وادار بقتل یحیی کرد. بدستور او حضرت یحیی را سر بریدند و سرش را پیش هیروودیس و معشوقه اش آوردند.

حیه؛ ج ۲، ص: ۲۱۶

حیه: مار. قَالَ اَلْقَهَا يَا مُوسَى. فَالْقَاهَا فَاِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى طه: ۲۰ فرمود ای موسی آنرا (عصا) بیانداز آنرا انداخت در دم ماری شد که بتندی حرکت میکرد. در «ثعبان» گذشت که چرا راجع بعصای موسی گاهی ثعبان گفته شده و گاهی حیه و گاهی جان و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۷

خ؛ ج ۲، ص: ۲۱۷

خاء؛ ج ۲، ص: ۲۱۷

خاء: هفتمین حرف از حروف الفبای عربی است. جزء کلمه واقع میشود، بتنهائی معنائی ندارد. در حساب ابجد ششصد است.

خبء؛ ج ۲، ص: ۲۱۷

خبء: پوشیده. نهان (اقرّب) راغب گوید: هر ذخیره شده پوشیده را خبأ گویند «خباء الشیء خبأ: ستره». این کلمه در اصل مصدر است که بمعنای مفعول میاید در نهج-البلاغه حکمت ۵ آمده: «والمسالمة خبأ العیوب»: تسالم پوشیدن عیبهاست. و در حکمت ۱۴۸ هست: «المرء مخبوء تحت لسانه» مرد زیر زبانش پنهان است یعنی چون سخن گوید قدرش معلوم میشود. **أَلَا يَسْتَجِدُّوْا لِلّٰهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ نَمَل: ۲۵** شیطان اعمالشان را بر آنان آراسته تا خدائی را که در آسمانها و زمین نهان را آشکار میکند و آنچه پنهان میکنید و آشکار میدارید میداند، سجده نکنند. این ترجمه بنا بر آنست که «الآ» را در اول آیه مشدّد بخوانیم. ظاهر قرآن آنست که این آیه سخن هدهد است که خطاب بسلیمان در باره قوم سباء گفته است ولی کلمه ای عجیب و قابل دقت است. نهان را آشکار میکند یعنی چه؟ نا گفته نماند: برق در میان ذرات ابر و عسل و شیر در گلها و علفها نهان است خداوند بوسیله تخلیه الکتریکی برق نهان را از میان ابرها آشکار میکند و بوسیله زنبور عسل و گاو، عسل و شیر نهان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۸

را ظاهر میسازد. و ایضا تمام حیوانات و میوه‌ها و غیره در گازه‌های هوا و املاح دریا و خاک و آب، پنهان و نهان‌اند خداوند بوسیله گلها و گیاهان و درختان آنها را هر سال باندازه معین آشکار میسازد و در اختیار مردم قرار میدهد و نیز نسل‌های آینده بشر و حیوانات و حشرات همه در عالم مخفی و مستوراند و بتدریج آشکار میشوند و بوجود خود ادامه میدهند. سبحان الله چه واقعیتهایی است!! درک هدهد چه درک عجیبی است؟! و شاید معنی آیه و **إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ حَجْر: ۲۱** همین باشد.

خبث: ج ۲، ص: ۲۱۸

خبث: (بر وزن فلس) زمین هموار. (مفردات) در مجمع زمین هموار وسیع گفته است. راغب گوید: سپس اخبات بمعنی نرمی و تواضع بکار رفته است **إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ... هود: ۲۳** در مجمع گوید: اخبات بمعنی اطمینان است. گویا مراد از اطمینان حتمی دانستن وعده خداست. معنی آیه چنین است: آنانکه ایمان آوردند و اعمال نیک انجام دادند و بخدا مطمئن شدند، یاران بهشت‌اند. **فِيؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ حَج: ۵۴** تا بآن ایمان آورند و دلشان بدان مطمئن باشد. **فَالِهٰكُمُ إِلٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ حَج: ۳۴** معبود شما یگانه است باو تسلیم شوید و متواضعان را بشارت بده.

خبث: ج ۲، ص: ۲۱۸

خبث: (بر وزن قفل) نا پاکی. پلیدی. «خبث خبثا: ضد طاب» و **الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ بِطَائِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا** اعراف: ۵۸ سر زمین پاک روئیدنیش باذن پروردگارش میروید و سرزمینیکه پلید و نا پاک است نباتش نمیروید مگر کم. راغب، خبیث را ناپسند معنی کرده نا پسندی که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۹

در اثر پلیدی است. در مجمع ذیل آیه ۲۶۷: بقره گوید: خبیث بمعنی پلید است و خبث نقره و آهن همان است که بعد از گداختن از نقره و آهن جدا میشود، اصل آن رذات (پلیدی) است. علی هذا خبیث آن است که ناپاک، پلید و تنفر آور باشد اعم از انسان و کلام و قانون و طعام و غیره و ضد آن طیب است که بمعنی پاک و دلچسب است. «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَٰئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ نور: ۲۶ مراد از خبیثات و خبیثین زنان و مردان

نا پاک است. آیه شریفه بعد از آیات زنا و لعان و افک واقع شده گویا مراد آنست که مردان و زنان پاک بحکم ایمان از این نسبتها بدوراند و برای آنها مغفرت و روزی خوش آیند هست. بقیه سخن در «طیب» است. و اینکه فرموده: زنان پاک برای مردان پاک و زنان نا پاک برای مردان نا پاک اند گویا منظور انس و تمایل و الفت است زیرا میان پاکان یکنوع کشش معنوی هست که بیکدیگر تمایل میکنند چنانکه نا پاکان نیز چنین اند. کند همجنس با همجنس پرواز. در مجمع از امام باقر و صادق صلوات الله علیهما نقل است که فرمودند: این آیه نظیر آیه الزانی لا ینکح إلا زانیه او مشرکه و الزانیه لا ینکحها إلا زانیان او مشرک است از قرآن مجید بدست میاید اهل ایمان و عمل، طیب و اهل کفر و فساد خبیث اند. و فرق خبیث و طیب در انسان، با ایمان و عمل و عدم آندو است. و یحل لهم الطیبات و یحرّم علیهم الخبائث اعراف: ۱۵۷ طیبات هر چیز پاک و دلچسب و خبائث هر چیز پلید و تنفر آور است. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۰

آیه شریفه در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است و دلیل آنست که هر پاکیزه در اسلام حلال و هر پلید حرام است، ظاهراً در خارج از نصیه‌های خاص که مبین حلال و حرام اند میشود بعموم آیه استناد کرد بعبارت دیگر در چیزهایی که راجع بآنها حکم بخصوصی نرسیده میشود از این آیه حکم استنباط نمود بقیه مطلب را در لفظ «طیب» مطالعه کنید. و مثل کلمه خبیثه کشجره خبیثه اجتثت من فوق الارض ما لها من قرار ابراهیم: ۲۶ کلمه خبیثه را کلمه کفر و شرک گفته اند چنانکه کلمه طیبه را در آیه ما قبل کلمه توحید. ولی میشود گفت: مراد از آن عموم شرک و قانونهای غیر طبیعی و کلمات نا حق باشد و مراد از کلمه طیبه خلاف آن. رجوع شود به «طیب».

خبر: ج ۲، ص: ۲۲۰

خبر: (بر وزن فغل) دانستن و علم بشیء. «خبر الشیء خبراً: علمه» و خبر (بر وزن فرس) آنچه نقل و حکایت میشود (اقرب) کذلک و قد اخطنا بما لمدیه خبراً كهف: ۹۱ آنچه را نزد او بود احاطه کردیم و دانستیم و کیف نصبر علی ما لم نخط به خبراً كهف: ۶۸ چگونه شکبیا میشوی در آنچه دانش تو احاطه نکرده است. اذ قال موسی لأهله إني آنست نارا سآتیکم منها بخبر... نمل: ۷ موسی بخانواده اش گفت: من آتشی دیدم بزودی از آن برای شما خبری میاورم. راغب گوید: خبر (بفتح اول و دوّم) علم باشیاء است از طریق اخبار و حکایت و گفته اند: خبره دانستن باطن کار است. خبیر: دانا و آن از اسماء حسنی است و چهل پنج بار در قرآن مجید آمده است إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ مائده: ۸ وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَ هُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ انعام: ۱۸ در المیزان فرموده: خبیر از خبره مأخوذ است و آن بمعنی علم بجزئیات است و آن اخصّ از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۱

علیم است. وَ لَا يُبْئِنُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ فاطر: ۱۴ فاعل «يُبئِنُكَ» محذوف است و «مِثْلُ خَبِيرٍ» جای آنرا گرفته است و شاید فاعل آن «احدی» باشد یعنی: احدی بتو مثل مخبر دانا خبر نمیدهد در المیزان تقدیر آنرا چنین گفته: خبر نمیدهد ترا از حقیقت امر مخبری مثل مخبر دانا.

خبر: ج ۲، ص: ۲۲۱

خبز: نان. وَ قَالَ الْآخِرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْرًا يوسف: ۳۶ و دیگری گفت من خودم را می بینم که بالای سرم نان حمل میکنم. این لفظ تنها یکبار در قرآن یافت میشود. در دعای حضرت رسول (ص) در باره نان هست: «اللهم بارک لنا فی الخبز و لا تفرّق بیننا و بینه فلو لا الخبز ما صمنا و لا صلینا و لا اذینا فرائض ربنا» (سفینه البحار: خبز): خدایا نان ما را برکت ده، میان ما و آن جدائی نیانداز، اگر نان نبود روزه نمیگرفتیم، نماز نمیخواندیم، واجبات خدا را ادا نمیکردیم.

خبط: ج ۲، ص: ۲۲۱

خبط: ضرب شدید. «خبطه بخبطه: ضربه شدید» (قاموس) راغب آنرا نا هموار زدن گفته مثل زدن درخت بعضا و زدن شتر پایش را بزمین. مجمع نیز چنین گفته است. در نهاییه در باره مکه و مدینه نقل شده: «نهی ان یخبط شجرها» نهی فرمود از اینکه درخت مکه و مدینه با عصا تکان داده شود و گوید: خبط شجر آنست که درخت را با عصا بزنی تا برگش بریزد. در اقرب هست «تخبطه: ضربه شدید» الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا... بقره: ۲۷۵. مس در آیه بمعنی جنون و و ممسوس بمعنی مجنون است (کشاف) راغب گوید: آن کنایه از جنون است «مِنَ الْمَسِّ» قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۲

متعلق به «يَتَخَبَّطُهُ» است و «من» برای بیان است (مجمع). معنی آیه چنین میشود: کسانی که ربا میخورند بر نمیخیزند (زندگی نمیکند) مگر مانند کسی که شیطان باو دیوانگی و اختلال حواس رسانده باشد. زیرا آنها میگویند بیع مثل رباست حال آنکه خدا بیع را حلال و ربا را حرام کرده است. ارباب تفاسیر «لَا يَقُومُونَ» را بمعنی برخاستن از قبر در روز حشر گرفته و گفته اند: ربا خواران دیوانه از قبر سر بر میدارند ولی قید ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا... مانع از این معنی است. در المنار و میزان آنرا قیام زندگی گرفته یعنی: ایستادن چنین مردان در زندگی مثل شخص دیوانه است زیرا طریق متعادل زندگی آنست که معاوضه برای رفع حاجت باشد مثل معاوضه پول با نان و شخصیکه پول را با پول با اضافه معاوضه میکند از طریق زندگی متعادل خارج شده و مثل دیوانه است. و اما مؤثر بودن شیطان در جنون. در المنار پس از نقض و اثبات احتمال داده که مراد از شیطان در آیه میکرب باشد و پیداست که میکرب علت پیدایش بسیاری از امراض است و گوید: این سخن را در تأویل روایتی که نقل شده: «الطاعون من وخز الجن» یعنی طاعون از ضربت جن است، گفته ایم. بنظر میزان: اشعار آیه بر اینکه در بعضی از دیوانگان جن را شأنی هست، یقینی است. نگارنده: احتمال المنار را قریب میدانم، شیطان بمعنی شیر و مودی است و در غیر ابلیس نیز بکار رفته است مثل وَإِذْ خَلَوْا إِلَىٰ شَيْطَانِهِمْ... بقره: ۱۴ وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ... انعام: ۱۱۲. بنا بر این شاید مراد از شیطان میکرب باشد و در «ایوب» در باره آیه مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ نیز احتمال دادیم که وسوسه است نه اینکه شیطان سبب بیماری قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۳

او بود. ولی از انصاف نباید گذشت که: ظهور «يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ» در ابلیس و جن است و الله العالم. و اما آنچه زمخشری و بیضاوی گفته که این سخن بنا بر معمول عرب است که در باره جن چنین عقیده داشتند. سخنی بی پایه و باطل است زیرا قرآن مجید این مطلب را بصورت قبول نقل میکند اگر رسوم عرب در نظر بود هرگز چنان در قالب قبول نمیآورد.

خبل: ج ۲، ص: ۲۲۳

خبل: فساد (صحاح) خبال نیز بمعنی فساد است چنانکه راغب گفته لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا آل عمران: ۱۱۸ از غیر خودتان همراز مگیرید که در فساد شما کوتاهی نمیکند لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا توبه: ۴۷ اگر منافقان با شما بجنگ بیرون میشدند شما را فقط تباهی میافزودند. نا گفته نماند همراز بودن کافر و رفیق بودن منافق در جنگ، سبب اعوجاج فکر است زیرا آنها همیشه با وسوسه ها و سخنان باطل، افکار را پریشان میکنند. پس خبال هر تباهی نیست بلکه تباهی و فساد فکری است. لذاست که راغب در معنی آن گفته: آن فساد است که بر حیوان عارض میشود و موجب اضطراب میگردد مثل جنون یا مرضی که در فکر و عقل مؤثر است در اقرب گفته خبال بمعنی فساد است که در افعال و ابدان و عقول باشد. خبل را افساد نیز گفته اند. این کلمه فقط در دو آیه فوق آمده است.

خَبْو: ج ۲، ص: ۲۲۳

خَبْو: (بر وزن فلس) خاموش شدن. «خبت النار و الحرب خبوا: سکت و خمدت». «مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا اسراء: ۹۷ هر وقت که شعله‌اش فرو نشیند شعله‌ای بر آنها بیافزائیم. راغب گوید خبو آتش، فرو نشستن شعله آن است که پرده‌ای از خاکستر روی آنرا میپوشاند و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۴

اصل خباء بمعنی پرده‌ای است که با آن چیزی را می‌پوشانند. در نهج خطبه ۱۹۶ در وصف قرآن فرموده: «و سراجا لا یخبو توقده» چراغیکه نورش فرو نمی‌نشیند. احتمال دارد مراد از آیه شریفه آن باشد که: شعله آتش آخرت هرگز فرو نمیشیند و احتمال دارد که کاسته میشود ولی خدا ناقص آنرا جبران و بلکه اضافه میکند. این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است.

ختر: ج ۲، ص: ۲۲۴

ختر: غدر. حيله (نهایه) در مجمع و اقرب بدترین حيله گفته است. وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُنُفٌ لِّمَن لِّقْمَانِ: ۳۲ آیات ما را تکذیب نمیکند مگر هر عهد شکن کفران پیشه، ظاهرا مراد حيله در عهد شکنی است. در حدیث آمده: «ما ختر قوم بالعهد الا سَلَطَ اللهُ عليهم العدو» (نهایه) هیچ مردمی پیمان شکنی نکردند مگر آنکه خدا دشمن را بر آنها مسلط کرد. این کلمه تنها یکدفعه در قرآن آمده است.

ختم: ج ۲، ص: ۲۲۴

اشاره

ختم: مهر زدن. گاهی بنفسه متعدی میشود و گاهی به «علی» (اقرب) و أَضَلَّهُ اللهُ عَلِيَّ عَلِمَ وَ خَتَمَ عَلِيَّ سَمِعِهِ وَ قَلْبِهِ جاثیه: ۲۳ در آیه دیگری بجای ختم، طبع آمده است أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ سَمِعِهِمْ وَ أَبْصَرَهُمْ نحل: ۱۰۸ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُؤْتَدِينَ يونس: ۷۴. خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ عَلِيَّ سَمِعِهِمْ وَ عَلِيَّ أَبْصَرَهُمْ غشاوةً وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ بقره: ۷ ظن قوی آنست که «غشاوة» مبتدای مؤخر و «علی سَمِعِهِمْ» خبر مقدم و «علی أَبْصَرَهُمْ» معطوف بر «علی سَمِعِهِمْ» باشد. معنی آیه این میشود: خدا بدلای آنها مهر زده و بر گوش‌ها و چشمهای آنان پرده بخصوصی هست و آنها راست عذاب بزرگ.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۵

نا گفته نماند در اینصورت جمله بعدی دلیل ختم الله علی قلوبهم است یعنی بر دلهایشان مهر زده چون بر گوش و چشم پرده دادند پیدا است که اگر گوش از شنیدن حق و چشم از دیدن آیات حق در پرده باشد، قلب مهر زده میشود. علی هذا این آیه نظیر آیه قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللهُ سَمْعَكُمْ وَ أَبْصَارَكُمْ وَ خَتَمَ عَلِيَّ قُلُوبَكُمْ ... انعام: ۴۶ است که مهر فقط برای قلب است و چون گوش و چشم مأخوذ شده دل مهور میگردد. در آیه دیگری مهر برای قلب و گوش و پرده برای چشم ذکر شده است. أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللهُ عَلِيَّ عَلِمَ وَ خَتَمَ عَلِيَّ سَمِعِهِ وَ قَلْبِهِ وَ جَعَلَ عَلِيَّ بَصَرَهُ غشاوةً جاثیه: ۲۳. بنظر میاید علت این تعبیر جمله أَضَلَّهُ اللهُ عَلِيَّ عَلِمَ باشد چون دانستن نوعا بوسیله شنیدن است کسیکه دانسته گمراه باشد قلب و گوش او هر دو مهور است. و اگر گوشش مهر نداشت با وجود دانستن گمراه نمیشد. لذا است که غشاوه فقط برای چشم آمده است. يُشِيقُونَ مِنْ رَجِيْقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ وَ فِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ مطففين: ۲۵-۲۶. رحيق: خمر مخصوصی است. مجمع آنرا شراب خالص گفته است. ختام را طبرسی و راغب ما یختم به و آخر طعم گفته‌اند یعنی طعم آخر آن طعم مشک مخصوصی است. بعضی‌ها آنرا مهر گفته‌اند علی هذا معنی آیه

این است: از شراب خالص مهر خورده نوشانده میشوند مهر آن نوعی مشک است پس رغبت کنندگان در آن همچشمی کنند. **كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا** احزاب: ۴۰. نا گفته نماند: پایان دادن و بآخر رسیدن یکی از معانی ختم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۶

است «ختمت القرآن» یعنی قرائت قرآن بآخر رساندم (راغب). این از آنجهت است که پایان دادن یک شیء نوعی مهر زدن است. **خَاتَمٌ** را در آیه شریفه فقط عاصم بفتح تا خوانده بقیه قراءه بکسر تاء خوانده‌اند و آن بنا بر قرائت کسر بمعنی ختم کننده و تمام کننده است زیرا که پیغمبران را ختم کرده و بآخر رسانده است. و بنا بر قرائت فتح بمعنی آخر النبیین است (مجمع) در صحاح: گوید: «ختمت القرآن» یعنی بآخرش رسیدم. اختتام ضد افتتاح است. **خاتم** بکسر تاء و فتح آن هر دو بیک معنی است **خاتمه** شیء یعنی آخر آن. در اقرب و قاموس **خاتم** (بکسر تاء و فتح آن) انگشتر و آخر قوم و عاقبت شیء و غیره آمده است. در کشاف و تفسیر بیضاوی و غیره نیز بمعنی آخر الانبیاء آمده است. ناگفته نماند: انگشتر را از آنجهت **خاتم** گفته‌اند که نامه را با آن ختم و مهر میکرده‌اند چنانکه در نهاییه در باره **خاتم** سلطان گفته است که برای ختم نامه احتیاج بخاتم دارد. جرجی زیدان در تاریخ تمدن اسلام ج ۱ ص ۲۲ (ترجمه) ذیل کلمه **خاتم** گوید: همینکه پیغمبر (ص) در صدد نامه نوشتن بشاهنشاه ایران و امپراطور روم بر آمد بحضرتش یاد آور شدند که اگر نامه بی مهر باشد ایرانیان آنرا نمی‌پذیرند پیغمبر مهری از نقره تهیه فرموده که روی آن جمله محمد رسول الله نقش شده بود. بعضی‌ها ندانسته و نفهمیده گفته‌اند: **خاتم** بمعنی انگشتر است و چون انگشتر زینت انگشت است لذا **خاتم النبیین** بمعنی زینت پیغمبران است و از آیه شریفه آخرین پیامبر بودن آنحضرت مستفاد نیست. چه قدر احمقانه است که آیه را چنین تفسیر کنیم با آنکه اطلاق لفظ **خاتم** بانگشتر چنانکه گفته شد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۷

برای آن بود که نامه را با آن ختم و مهر میکردند. صدر آیه شریفه در باره ازدواج حضرت رسول (ص) با دختر عمه خودش زینب است. زید که پسر خوانده آنحضرت بود زینب را بزنی گرفت و پس از طلاق دادن، حضرت او را تزویج نمود، مردم سر و صدا راه انداختند که آنحضرت زن پسرش را بعقد نکاح خود در آورده است. و چون زید بن حارثه پسر خوانده آنحضرت بود و بحکم **وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ** احزاب: ۴ پسر خوانده پسر نیست و ازدواج با زن او حرام نمی‌باشد قرآن فرمود: محمد پدر هیچ یک از مردان شما نیست، تا ازدواج او با زن زید مانعی نداشته باشد. در کشاف و المیزان گوید: اما قاسم و طیب و طاهر و ابراهیم که پسران آنحضرت بودند پیش از حد بلوغ از دنیا رفتند و «**رِجَالِكُمْ**» بآنها شامل نیست همچنین حسنین علیهما السلام که آنحضرت قبل از بلوغ آنها از دنیا رفت و از «**رِجَالِكُمْ**» در وقت نزول آیه خارج بودند. مراد از آیه آنست که آنحضرت پدر هیچ یک از مردان شما نیست نه اینکه پدر کودکان هم نیست. معنی آیه چنین میشود: محمد پدر هیچ یک از مردان شما نیست (و زید یکی از مردان است پدر او هم نیست و ازدواج با زن زید برای او بلا مانع است). و لیکن او رسول خدا و آخر پیامبران است و با او نبوت پایان رسیده و خدا بهر چیز داناست آنچه فرموده از روی علم و حکمت است. در باره اینکه **خاتم نبیین** مستلزم خاتم رسولین نیز هست رجوع شود به «رسل».

خاتمیت آنحضرت؛ ج ۲، ص: ۲۲۷

اگر گویند: چرا آنحضرت خاتم پیغمبران است و چرا بعد از وی پیغمبری نخواهد آمد؟. گوئیم: علت خاتمیت آنحضرت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۸

دو چیز است یکی آنکه: احکام و دین آنحضرت با تمام ترقی و پیشرفت و تمام مراحل زندگی قابل تطبیق است و جامعیت آن از

لحاظ جهان بینی و جهان‌داری و تأمین احتیاجات فرد و اجتماع و مادی و معنوی بحدی است که دیگر احتیاج بقانون جدید و پیغمبر جدید نیست. بقول یکی از متفکرین: اگر پنجاه نفر دانشمند ممتاز از ممالک جهان انتخاب کرده و همه گونه وسائل در اختیارشان بگذاریم و بگوئیم: پنجاه سال بنشینید و مشاوره کنید تا قانونی که شامل تمام شئونات زندگی بشری باشد تنظیم نمایند. این دانشمندان در عرض این مدت نمیتوانند قانونی بجامعیت اسلام اعم از آنکه مطابق با واقع باشد یا نه تدوین نمایند. این سخن حق است و هر که بفقہ اسلام مخصوصاً از نظر ائمه اهل بیت علیهم السلام وارد باشد واقعیت این ادعا برایش روشن خواهد شد. دیگری آنکه حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم در روزگاری مبعوث شد که بشریت بحد بلوغ و رشد رسیده بود و میتوانست با در دست داشتن برنامه اسلام و با راهنمایی عقل و فهم خود زندگی کند و پیش برود در این صورت آمدن پیغمبر جدید لغو و باطل خواهد بود. توضیح اینکه: پدر و مادر و استاد تا مدتی کودک را تربیت میکنند و راهنمایی‌های لازم را بجای میاورند و چون بحد رشد و درک رسید گویند: تو دیگر بقدر کفایت فهم و درک داری و میتوانی با فهم و عقل خود و راهنمایی‌هایی که کرده‌ایم به تنهایی زندگی کنی دیگر احتیاج پیدر و مادر و مربی نداری برو زندگی کن کار بد و خوبت هر دو دیگر بیای تو است و بکسی مربوط نیست. بشریت نیز در چنین حالی قرار داشت میتوانست از فهم و عقل و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۹

قوانین خدا استفاده کرده بزندگی ادامه دهد دیگر حاجتی بکتاب جدید و پیامبر جدید نداشت. در مجمع ذیل آیه شریفه میگوید: این حدیث از جابر بصحت رسیده که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: مثل من در میان انبیاء مثل کسی است که خانه‌ای بنا کرده و در کمال و زیبایی آن کوشید فقط جای خشتی باقی ماند هر که بآن خانه وارد میشد و تماشا میکرد میگفت: این خانه چه زیباست مگر جای این خشت، فرمود: من بجای همان خشت هستم. انبیاء با من بآخر رسیدند این حدیث را بخاری و مسلم نقل کرده‌اند.

خدد؛ ج ۲، ص: ۲۲۹

اشاره

خدد: خدد بمعنی رخسار و چهره است و لَا تُصَيِّرْ عَزَّ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا لِقَمَانِ: ۱۸ راغب گوید: دو خدد انسان همان است که از راست و چپ بینی او را احاطه نموده است. قاموس حد آندو را زیر چشم تا گوشه لب و آن قسمت از صورت که بینی را از چپ و راست احاطه میکند، معین کرده است معنی آیه چنین میشود: از مردم روی نگردان (بمردم بی اعتنا مباش و تحقیر مکن) و در زمین بتکبر و شادمانی گام مزن. قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ ... بروج: ۴ اصحاب گودال هلاک شدند. بقول راغب: خدد و اخدود بمعنی گودالی است مستطیل و عمیق و جمع آن اخادید است در صحاح نیز اخدود را چنین معنی کرده است ولی قید عمیق ندارد. قاموس گوید: خدد بمعنی حفره و اخدود بمعنی جدول است. بنظر راغب اصل آن بمعنی رخسار و استعمالش در گودال استعاره است. در نهج البلاغه خطبه ۶۷ هست «اضرع الله خدودکم»: خدا چهره‌هایتان را ذلیل کند و در خطبه ۱۶۳ در صفت طیور آمده «التي اسكنها اخاديد الارض» آنهايککه در گودالهای زمینی اسکان داده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۰

اصحاب اخدود؛ ج ۲، ص: ۲۳۰

قَصِيَّةُ اصْحَابِ اخْدُودٍ در قرآن مجید چنین آمده است قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ. الذَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ. إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ وَهُمْ عَلَى مَا

يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودًا. وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ بَرُوج: ۴-۸ اهل گودال هلاک شدند که اهل آتش مشعل و هیزمدار بودند آنها بر بالای گودال نشسته بودند. و بر شکنجه‌ایکه بمؤمنان میکردند ناظر بودند. از آنها انتقام نکشیدند مگر برای آنچه بخدای توانا و ستوده ایمان آورده بودند. ظاهر آیات نشان میدهد که واقعه‌ای در کار بوده است و عده‌ای روی طرفداری از ایمان و توحید شکنجه دیده و در گودال آتش انداخته شده‌اند و ستمگران شکنجه ده ناظر شکنجه آنها بوده‌اند و مؤمنان در این باره تقصیری نداشته‌اند و دین آنها دین حق بوده است. در تفسیر برهان از علی بن ابراهیم نقل شده: در یمن پادشاهی بود بنام ذونواس که در دین یهودیت متعصب بود. بوی خیر دادند که در «نجران» عده‌ای بر دین نصرانیت‌اند و بیسای مسیح عقیده دارند. ذونواس برای از بین بردن آنها لشگری بنجران کشید و وادارشان کرد تا از دین خود بر گردند. آنها بوی اهمیت نداده و در دین خود پا فشاری کردند. ذونواس دستور داد خندقی حفر کرده و در آن هیزم فراوان ریختند و آتش در آن افروختند و نصاری را در آغوش آتش افکندند. در این نقل هست که عده‌ای را هم با شمشیر کشتند. ولی قرآن مجید فقط بجزایان سوختگان نظر دارد. آنچه از علی بن ابراهیم نقل شد مطابق همان است که اهل تاریخ در حالات ذونواس نقل کرده‌اند مراجعه و دقت در آیات سوره بروج نشان میدهد که این قضیه در قرآن مجید بدان مناسبت ذکر شده که کفار مکه در صدر اسلام مسلمانان را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۱

اذیت میکردند و شکنجه میدادند و عده‌ای از آنها «المُعذِّبِینَ فی اللّهِ» لقب یافتند و آنگاه قرآن مجید تهدید میکند که این کار باعث خشم خداوندی و عذاب الیم است.

خدع: ج ۲، ص: ۲۳۱

خدع: حيله کردن. فریب دادن. در قاموس گوید: «خدعه خدعا: ختله و اراد به المکروه من حیث لا یعلم» و خدیعه نیز بمعنی حيله است. و إن یریدوا أن یخدعوك فإن حبیبک اللّهُ انفال: ۶۲ هر گاه بخواهند فریب دهند خدا برای کافی است. یُخَادِعُونَ اللّهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَمَا یُخَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا یَشْعُرُونَ بقره: ۹. طبرسی فرموده: یُخَادِعُونَ در آیه بین الاثنین نیست زیرا مفاعله گاهی یکطرفی میاید مثل «عافاه اللّهُ و عاقبت اللّص» در اقرب- الموارد گوید: مخادعه مثل خدع است. ناگفته نماند: مفاعله اغلب برای بین الاثنین است و گاهی برای تکثیر میاید چنانکه در مقدمه المنجد گفته است. بنظر میاید مفاعله در آیه فوق برای کثرت باشد یعنی: منافقان شدیداً با خدا خدعه میکنند. إِنَّ الْمُتَافِقِينَ یُخَادِعُونَ اللّهُ وَ هُوَ خَادِعُهُمْ نساء: ۱۴۲ حقا که منافقان خدا را فریب میدهند خدا فریب دهنده آنهاست. اگر گویند: آیا میشود بخدا نسبت مخادعه داد؟ آیا میشود گفت که خدا فریب میدهد؟ گوئیم: این تعبیر و نظیر آن در قرآن بسیار است مثل وَمَكْرُؤًا وَا مَكْرُؤًا وَا مَكْرُؤًا وَا اللّهُ خَیْرُ الْمَاکِرِیْنَ آل- عمران: ۵۴ وَ قَدْ مَكَرَ الَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلّهِ الْمَكْرُ جَمِیْعًا رعد: ۴۲ وَ مَكْرُؤًا مَكْرًا وَا مَكْرُؤًا مَكْرًا وَا هُمْ لَا یَشْعُرُونَ نمل: ۵۰ وَ یَمْكُرُونَ وَ یَمْكُرُ اللّهُ وَ اللّهُ خَیْرُ الْمَاکِرِیْنَ انفال: ۳۰. مکر ابتدائی مذموم و از صفات ناپسند است ولی مکر در مقابل مکر ممدوح و قابل ستایش است مثلاً کسیکه میخواهد شخصی را بخواب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۲

دهد و پول او را بدزدد این شخص متوجه شده جای پول را عوض میکند. تصمیم اولی مذموم و قبیح است ولی حيله شخص دوم که در واقع چاره جوئی در مقابل حيله است ممدوح میباشد. آنچه در آیات فوق قابل دقت است، این است که مکر و مخادعه خدا در مقام ثانی آمده علی هذا مکر پسندیده است و مذموم نیست. خدا بکسی حيله نمیکند و کسی را فریب نمیدهد، فریب دادن و حيله کردن در اثر جهل و نقصان است و خدا از آن دو بدور است ولی کسیکه از هدایت خدا اعراض میکند خود را مورد غضب خداوند قرار میدهد و گرفتار سخط حق تعالی میشود و این عبارت دیگر، مکر خدائی است. همچنانکه در جای رطوبی نشستن

موجب درد پا و روماتیسم است همانطور شقاوت و بدبختی معلول بی اعتنائی بحق است و چون این علّیت و معلولیت ساخته خدا و مخلوق خداست لذا می‌گوئیم که خدا باو مکر کرد ولی واقع این است که باثر قبیح عمل خود گرفتار شد در اثر حسابی که خدا قرار داده بود.

خدن: ج ۲، ص: ۲۳۲

خدن: (بر وزن خبر) رفیق. (قاموس) جمع اخدان است بمذکر و مؤنث هر دو اطلاق میشود راغب گوید: آن بمعنی رفیق است و اکثر در کسی استعمال میشود که از روی شهوت رفیق میشود. وَآتَوْهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ نساء: ۲۵ اجرت آنها را بطور متعارف بدهید در حالیکه عقیف‌اند و زنا کار و رفیقگیر نیستند. مقصود زنانی هستند که برای خود رفیقی اتخاذ کرده و با او زنا می‌کردند. بعضی‌ها گفته‌اند: مراد از سفاح زنا آشکار و از اتخاذ رفیق زنا مخفی است. و چون سفاح با اتخاذ خدن مقابل است این قول قریب بنظر میرسد. در مجمع

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۳

از ابن عباس نقل کرده که عده‌ای از اهل جاهلیت زنا آشکار را حرام میدانستند ولی زنا سزی را جایز می‌شمردند. خدا از هر دو نهی فرموده. ناگفته نماند: اخدان دو بار در قرآن مجید آمده یکی آیه فوق که در باره زنا است و دیگر آیه ۵ مائده که درباره مردان رفیقگیر است. و نیز ناگفته نماند: خدین بر وزن امیر از این ماده بمعنی رفیق آمده است در نهج البلاغه خطبه ۱۲۴ در باره بعضی از آشنایان فرموده: «فشرّ خدین و الأمّ خلیل» یعنی بدترین رفیق و پستترین دوست است.

خذل: ج ۲، ص: ۲۳۳

خذل: رها کردن. یاری نکردن. «خذله خذلا و خذلانا: ترك نصرته و اعانته» بنظر راغب خذلان آنست که بیاری دوستی امیدوار باشی و او تو را رها کند. وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ آل عمران: ۱۶۰ اگر خدا شما را رها کند و یاری ندهد پس کیست که بعد از او شما را نصرت دهد؟ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا فرقان: ۲۹ خذول صیغه مبالغه است یعنی شیطان بسیار رها کننده و خوار کننده انسان است. امیدوار میکند و خوار میگرداند. فَتَقَعْدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا اسراء: ۲۲. این کلمه تنها سه بار در قرآن مجید آمده است نهج البلاغه در حکمت ۱۷ درباره آنانکه در جنگ امام را یاری نکردند و در خانه‌های خود نشستند فرموده: «خذلوا الحقّ و لم ينصروا الباطل» حق را رها کردند و باطل را نیز یاری نمودند

خرب: ج ۲، ص: ۲۳۳

خرب: (بر وزن فلس) و خراب بمعنی ویران شدن و ویران کردن است. در اقرب الموارد آنرا از باب ضرب یضرب متعدی و از باب علم یعلم لازم گفته است. خرب و اخرب هر دو بمعنی خراب کردن است. وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُدْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا ... بقره: ۱۱۴ کیست

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۴

ستمکارتر از آنکه مانع از یاد خدا در مساجد باشد و در خرابی آنها بکوشد. خراب در آیه ممکن است بمعنی ویران شدن و ویران کردن باشد. صدر آیه میفهماند که خراب شدن مسجد، خالی ماندن آن است گر چه حمل بویران شدن نیز جایز است. يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ حشر: ۲ این آیه در باره بیرون راندن عده‌ای از یهود از اطراف مدینه است که خانه‌های خود را از داخل خراب میکردند تا بعد از رفتن برای اهل اسلام مورد استفاده نشود و مسلمانان از خارج ویران میکردند تا راه باز کرده

گرفتارشان کنند. چون خود سبب اینکار بودند لذا فرموده: خانه‌های خود را بدست خود و بدست مسلمانان خراب می‌کردند.

خروج: ج ۲، ص: ۲۳۴

خروج: بیرون شدن. آشکار شدن. و لَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً ... توبه: ۴۶ اگر بیرون رفتن از برای جهاد مایل می‌بودند وسیله آنرا فراهم می‌کردند. اخراج و خروج در خارج شدن و خارج کردن معمولی مثل خارج شدن از منزل و در ظاهر شدن مثل خروج میوه از درخت و نظائر آن بکار رفته است ولی معنی اولی که همان آشکار شدن باشد در همه جا ملحوظ است و در آیات **قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْهُورًا** اعراف: ۱۸ **فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ** حجر: ۳۴ **فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ** اعراف: ۱۳ شاید منظور، خروج از مقام و مرتبه باشد. **خَرَجَ** در آیه **فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَيَّ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا** کهف: ۹۴ بمعنی مزد و اجرت است و چون آیات بعدی حکایت می‌کند که ذو القرنین از آنها کارگر و تکه‌های آهن و سرب خواست و در جواب آیه فوق گفت: **مَا مَكَّنِي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ** ... لذا پیداست که غرض آنها از خرج مزد و اجرت بوده است نه وسائل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۵

سدّ. و چون مزد از مال اجرت دهنده خارج می‌شود و یا بصورت مزد آشکار و جدا می‌شود بآن خرج گفته‌اند. همچنین است خراج ولی راغب گوید: خرج اعمّ از خراج است و خراج اغلب بحق الارض گفته می‌شود. **أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَّاجٌ رَبُّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ** مؤمنون: ۷۲. در مجمع گوید: اصل خراج و خرج هر دو یکی است و آن غله‌ای است که بر سیل و وظیفه اخراج می‌شود و از آن است خراج ارض. منظور از خراج در آیه **بقرینه «خَيْرُ الرَّازِقِينَ»** رزق است معنی چنین می‌شود: یا از آنها مزدی و اجرتی می‌خواهی و از این جهت قبول رسالت بر ایشان گران است رازق تو خداست روزی پروردگارت بهتر است و او بهترین روزی دهندگان می‌باشد. در آیات قرآن در باره پیامبران و مخصوصاً حضرت رسول صلی الله علیه و آله تکرار شده که آنها بر رسالت مزدی نمی‌خواهند **قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا ... انعام: ۹۰ - شوری: ۲۳.**

خردل: ج ۲، ص: ۲۳۵

خردل: علی است که تخمهای سیاه و بسیار ریز دارد. در المنجد گوید: «نبات له حبّ صغير جدًا اسود» اقرب الموارد آنرا خود دانه گفته است. خردل هم فارسی است و هم عربی چنانکه اقرب تصریح می‌کند و خردل فارسی تخمی مخصوص و تخم تره تیزک است در برهان قاطع زیر کلمه سپندان گوید: خردل فارسی است و آن تخمی است دوائی و تخم تره تیزک را نیز گفته‌اند و بعربی حبّ الرشاد خوانند. بهر حال این کلمه در قرآن مجید دو بار بکار رفته انبیاء ۴۷ و لقمان ۱۶ و در هر دو منظور نشان دادن کوچکی عمل است و **نَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ ... وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ** انبیاء: ۴۷

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۶

برای روز قیامت میزانهای عدل را می‌نهمیم عمل هر چند هموزن دانه خردلی باشد آنرا می‌اریم کفایت کن بر حسابگری ما. غرض آنست که عمل خوب و بد آدمی هر چند باندازه دانه خردل باشد از علم خدا مستور نیست و مورد ثواب و عقاب است.

خرر: ج ۲، ص: ۲۳۶

خرر: خرّ (بر وزن فلس) و خرور (بر وزن عقول) بمعنی سقوط توأم با صدا است (مفردات) خریر صدای جریان آب و باد و غیره است. دیگران خرور را مطلق سقوط و افتادن گفته‌اند. علی هذا در آیاتی نظیر **فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ** نحل: ۲۶ **فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْعَيْبَ مَا لَبُثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ** سباء: ۱۴ **فَكَانَتْ خَرًّا مِنَ السَّمَاءِ** ... حج: ۳۱ مراد سقوط توأم با صدا

است. و در آیه وَ خَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا اعراف: ۱۴۳ موسی بیهوش افتاد گویا منظور افتادن در حال صیحه است. و در آیه إِذِ انْتَلَىٰ عَلَيْهِمُ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا مریم: ۵۸ و نظیر آن، بعقیده راغب بکار رفتن «خَرُّوا» برای تنبیه بدو امر است یکی افتادن و دیگر صدا بتسبیح. و کلمه سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ بعد از خَرُّوا سُجَّدًا سجده: ۱۵ اشاره بآنست که خریر و صدایشان فقط تسبیح و تحمید بوده است.

خرص: ج ۲، ص: ۲۳۶

خرص: سخن گفتن از روی حدس و تخمین. در مجمع دروغ گفتن معنی کرده است. دروغ گفتن و هر سخن که از روی ظن باشد (قاموس) «خرص خرصا: کذب - خرص فیه: حدس» (اقراب). اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ انعام: ۱۴۸ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ انعام: ۱۱۶. بنظر می‌آید که منظور از «تَخْرُصُونَ» تخمین و حدس باشد در این صورت اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ عبارت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۷

آخری اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ میباشد یعنی: فقط از گمان پیروی میکنند و فقط روی تخمین و حدس سخن می‌گویند. شاید ظن نسبت بعقیده و خرص نسبت بقول است. ما قبل آیه اول در این است که مشرکان میگفتند: مشرک بودن و حرام دانستن ما بعضی چیزها را خواست خداست و اگر او نمیخواست چنین نمیشدیم. آنوقت خدا در جواب میگوید: قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ ... علی هذا اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ راجع بعقیده و اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ راجع بقول است و خلاصه آنکه عقیده‌تان روی ظن و سختتان روی تخمین است ما قبل آیه اول نیز مؤید این احتمال است. آیه ذیل دلالتش روشنتر از آیه قبل است و قَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ زخرف: ۲۰ پیدا است که سخن از روی حدس مقابل سخن از روی علم است. قَبَلِ الْخَرَّاصُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي عُمْرِهِمْ سَاهُونَ. يَسْتَمْلُونَ آيَاتِ يَوْمِ الدِّينِ ذاریات: ۱۰-۱۲ خَرَّاصُونَ را کذابون معنی کرده‌اند یعنی دروغگویان هلاک شدند آنانکه در ورطه‌ای غافل و خطا کار مانده‌اند می‌پرسند: روز جزا کی میرسد؟ ولی تدبیر در آیات ما قبل و ما بعد نشان می‌دهد که مراد از آن سخن گویان از روی حدس و تخمین‌اند که درباره قیامت شک کرده و از روی حدس سخن میگفتند.

خرطوم: ج ۲، ص: ۲۳۷

خرطوم: بینی (قاموس - اقراب - صحاح) سَنَبَهُمُ عَلَى الْخُرْطُومِ قلم: ۱۶ حتما روی بینی او علامت می‌گذاریم گویا منظور از علامت، عار و ننگی است که همیشگی باشد مثل داغی روی بینی. از مفردات بدست می‌آید که خرطوم در اصل بینی فیل است و هر گاه در بینی انسان بکار رود مراد قبیح شمردن است گر چه عبارت مفردات تا حدی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۸

مشوش است. زمخشری نیز استعمال آنرا دال بر استخفاف گرفته است: خراطیم قوم بمعنی بزرگان قوم بکار رفته و نیز خرطوم بمعنی خمر آمده است (صحاح) این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار استعمال گردیده است.

خرق: ج ۲، ص: ۲۳۸

خرق: شکافتن. قاموس پاره کردن و شکافتن و غیره گفته است. در مجمع شکافتن آمده است. حَتَّىٰ اِذْ رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ اُ خَرَقْتُهَا لِتُعْرِقَ اَهْلَهَا ... كهف: ۷۱ تا وقتیکه در کشتی سوار شدند کشتی را بشکست (بشکافت) موسی گفت: کشتی را شکافتی تا

اهل آنرا غرق کنی؟! و جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ انعام: ۱۰۰ جن را شریکان خدا قرار دادند حال آنکه جن را خدا آفریده است و بدروغ بی آنکه بدانند برای خدا پسران و دختران ساختند. خرق بمعنی دروغ ساختن و افتراء نیز آمده است در قاموس هست: «خرق الکذب: صنعه» در معنی خرق قید فساد لازم نیست چنانکه راغب گفته بلکه اعم است زیرا در آیه اول «خَرَقَهَا» که حکایت عمل آن عالم است از روی فساد نبود بلکه «أَخْرَقْتُهَا» که کلام موسی است توأم با فساد است زیرا موسی چنان فهمید. همچنین در نهج البلاغه خطبه ۱۰۶ در باره علم خدا آمده: «خرق علمه باطن غیب الشترات» یعنی علم خدا باطن پوشیده‌ها را شکافته است. پیداست که در اینجا و امثال آن قید بدون رویه و قید فساد جاری نیست ولی در خطبه ۱۰۷ «خرقت الشبهوات عقله» قید فساد و بی تدبیری جاری است. و لَا تَمَسَّ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ اسراء: ۳۷ در زمین بتکبر راه مرو، هرگز زمین را نتوانی شکافت.

خزن: ج ۲، ص: ۲۳۸

خزن: (بر وزن فلس) حفظ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۹

شیء و ذخیره کردن آن در خزانه. (مفردات) و خزانه (بکسر اول) مکان حفظ شیء است چنانکه در اقرب آمده و جمع خزانه خزائن است در قاموس و مجمع نیز بمعنی حفظ و نگهداری آمده که توأم با ذخیره کردن میباشد. فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ حجر: ۲۲ خازنین بنا بر آنچه گفته شد بمعنی حافظین است یعنی از آسمان آب نازل کردیم و شما را با آن سیراب نمودیم و شما نگهدارنده آن نیستید بلکه حافظ و ذخیره کننده آن مائیم که از آسمان نازل کرده و در قعر زمین ذخیره و حفظ میکنیم. وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَلَيْنَا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ غافر: ۴۹ خزنه جمع خازن بمعنی حافظ و نگهبان است خزنه جهنم مأموران و نگهبانان آن میباشد چنانکه این کلمه در باره مأموران بهشت نیز آمده است وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طُبْتُمْ فَأَدْخَلُوهَا خَالِدِينَ زمر: ۷۳. قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ ... اسراء: ۱۰۰ وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَقْفَهُونَ مَنَافِقُونَ: ۷ وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. مراد از این خزائن چیست؟ قهرا مکانهایی است که چیزهای بی شمار در آن ذخیره شده و نگهداری میشود. نا گفته نماند: آنچه از انسان و حیوان و سایر جنبندگان و آنچه از اشجار و میوه‌ها و حبوبات تا بحال بدنیا آمده و بعدا خواهند آمد همه بصورت مواد اولیه در هوا و گازها و آبها و املاح دریا و خاکها موجود بوده و هستند و خداوند در هر زمان و هر قدر که بخواهد، مواد اولیه را بهم آمیخته و بصورت انسان و حیوان و خوراک و نباتات و غیره بوجود میآورد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۰

علی هذا در یک مقیاس کوچک میتوان گفت: نور بیکران خورشید طبقات جو، دریاها و وسیع، خاکهای بی حد و حصر خزائن خدا و خزائن رحمت خدا هستند. مواد جنبندگان بی شمار و میوه‌ها و غیره در آنجاها نگهداری میشود و بمشیت خدا بوجود میآیند. آنوقت اگر تمام مواد و نیروهای عالم را در نظر بگیریم و بگوئیم: آنها خزائن خدایند، مطلب روشن خواهد شد وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ. امروز ثابت شده که انواع پرتوها که از کهکشانها و مخصوصا از خورشید بزمین میرسند و اشعه کیهانی و غیره، در حوادث زمین دخالت تمام دارند. آنها همه خزائن رحمت خدایند. و هر چه نازل میشود از آنها و مواد اولیه نازل میشود. سبحان الله و الحمد لله و لا حول و لا قوة الا بالله. شاید معنی خزائن غیر از اینها باشد و الله العالم رجوع به «خب» قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْمُ يوسف: ۵۵ خزائن ارض ظاهرا انبارهای مصر بود که یوسف از پادشاه مصر خواست آنها را بوی واگذار کند تا جمع و تقسیم ارزاق اهل مصر را بعهده بگیرد مخصوصا جمع - آوری هفت سال اول و تقسیم

هفت سال قحط.

خزى: ج ۲، ص: ۲۴۰

خزى: خواری. اصل آن ذلتی است که شرمساری می‌آورد (اقرّب) لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ بقره: ۱۱۴ برای آنهاست در دنیا خواری مخصوص و در آخرت عذابی بزرگ. و این همان است که گاهی بلفظ هون آمده است مثل أَيْمِسُّكَ عَلَيْهِ هُونٌ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ نحل: ۵۹ آیا با خواری و زبونی آندختر را نگاه دارد یا در خاک مدفونش کند و مثل وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ ... حج: ۱۸ هر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۱

که خدا خوارش کند محترم دارنده‌ای نخواهد داشت. خزى گاهی بمعنی شرم آمده و مصدر آن خزیاء (بکسر اول) است چنانکه در اقرّب و مفردات تصریح کرده، در نهج البلاغه خطبه ۱۰۴ آمده: «و احشرنا فی زمرته غیر خزایا و لا نادمین» خزایا جمع خزیان بمعنی شرمنده و خجل است یعنی: ما را در زمره آنحضرت در حالیکه شرمنده و پشیمان نیستیم محشور فرما. ولی در قرآن مجید پیوسته بمعنی خواری بکار رفته است و فقط در آیه وَ لَا تُخْزُونَ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ هود: ۷۸ شاید بمعنی شرمندگی باشد یعنی: مرا در باره میهمانم شرمنده و خجل نکنید آیا در میان شما مرد کاملی نیست؟ و نیز در آیه قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَا تُخْزُونِ حجر: ۶۹ و در آیه فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ مِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ هود: ۶۶ شاید مراد از خزی عذاب و یا زبونی باشد که ناشی از عذاب است. افعال این ماده در قرآن از ثلاثی مجرد و باب افعال هر دو بکار رفته است مثل ... فَتَتَّبِعْ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَنْزِلَ وَ نَخْزِيَ طه: ۱۳۴ و مثل رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تَدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَجْتَهُ آل عمران: ۱۹۲ و نیز اسم تفضیل و اسم فاعل آمده است نحو وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى وَ هُمْ لَا يُنصِرُونَ فصلت: ۱۶ و نحو وَ أَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ توبه: ۲. اینکه خزی را فضیحت و عذاب و عار و غیره گفته‌اند همه آنها اسباب خزی و زبونی‌اند.

خسأ: ج ۲، ص: ۲۴۱

خسأ: طرد شدن و طرد کردن. لازم و متعدی آمده است گویند: «خسأت الكلب فخسأ» یعنی سگ را طرد و دور کردم پس دور شد (اقرّب- مفردات) قَالَ اخْسُوا فِيهَا وَ لَا تُكَلِّمُونِ مؤمنون: ۱۰۸

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۲

گفت دور شوید و با من سخن نگوئید. فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ بقره: ۶۵ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ اعراف: ۱۶۶ خاسئین را رانده شده و دور شدگان گفته‌اند. یعنی: بآنها گفتیم: بوزیگان مطرود شوید. نا گفته نماند در این ماده معنی حقارت و خواری نیز ملحوظ است چنانکه در کشاف و مفردات گفته است. ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَ هُوَ حَسِيرٌ ملک: ۴ خاسئاً را خسته معنی کرده‌اند و شاید منظور آنست که چشم دور مانده و زبون شده است یعنی: دو باره نظر را بگردان چشم دور مانده از هدف بتو باز گردد و او مانده باشد. نا گفته نماند: چنانکه در مفردات و اقرّب و صحاح و غیره است استعمال اولی این کلمه را در باره راندن سگ گفته‌اند و حتی بعضی از مترجمین معاصر، آیه اول را اینطور ترجمه کرده است: ای سگان بدوزخ شوید ... ولی این سخن از ادب قرآن بدور است، و این ماده هر چند در راندن سگ بکار رفته ولی معنی آن همان طرد با حقارت و خواری است، چنانکه موارد استعمال آن در قرآن نیز در باره سگ نیست.

خسر: ج ۲، ص: ۲۴۲

خسر: کم شدن و کم کردن همچنین است خسران (قاموس) در مجمع ذیل آیه ۲۷ بقره، خسران را نقصان رأس المال و از بین رفتن آن گفته است (زیان) و خسر بر وزن فلس، فرس، قفل و عنق آمده است (اقراب) ولی در قرآن مجید فقط بر وزن قفل بکار رفته است مثل وَالْعَصِيرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ عصر: ۱ وَكَانَ عَاقِبَةُ أُمْرِهَا خُسْرًا طلاق: ۹ اَمَّا خَسَارٌ: در مجمع ذیل آیه ۲۷ بقره آنرا هلاکت، در صحاح ضلالت و هلاکت در قاموس ضلالت و زیان نقل شده است. علی هذا معنی وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۳

إِلَّا خَسَارًا اسراء: ۸۲ آنست که: قرآن ظالمان را جز هلاکت و ضلالت نمیافزاید. ناگفته نماند: فعل خسر از باب علم يعلم در قرآن مجید هم لازم آمده و هم متعدی. مثل قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ ... انعام: ۳۱ آنانکه لقاء الله را تکذیب کردند حقا که بزبان افتادند و مثل الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ انعام: ۱۲ آنانکه خود را بزبان انداختند ایمان نمیآورند. باید دانست که: خسر، خسران و خسار یک معنی بیشتر ندارد و آن نقصان و کم شدن است چنانکه صریح آیه و لَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ رَحْمَنُ: ۹ و آیه و إِذِ ان كَالْوَهْمِ أَوْ وَّرَوُهُمْ يُخْسِرُونَ مطففين: ۳ است و اینکه ضلالت و هلاکت را از معانی آن شمرده اند بدانجهت است که ضلالت و هلاکت یکنوع نقصان و زیان است. و مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَ إِنْ أَصَابَتْهُ فَتْنَةٌ اِنْقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ حج: ۱۱. در قرآن مجید فقط این آیه است که خَسِرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ آمده است و این بدانجهت است که شخص متلون در دنیا نفاقش در اثر پیش آمدها روشن شده و مشتت باز میشود و حیثیت و اعتبارش از بین میرود و خوار و بیقدر میگردد و نیز در آخرت خاسر و ذلیل خواهد بود. راجع باین آیه، مطلبی در «حرف» گذشت. فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ زمر: ۱۵ نظیر این آیه، آیه ۴۵ شوری است که فرموده وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ حَفِيٍّ. وَ قَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُقِيمٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۴

منظور از این سخن که: زیانکاران و هلاکت یافتگان، خود و اهل خویش را در روز قیامت بزبان انداخته اند، یعنی چه؟! زیانکار فقط خودش را بهلاکت میاندازد این چه ربطی باهل دارد؟! آنوقت چرا فقط در قیامت بزبان میاندازد حال آنکه عمل و رفتار و تلقین او در دنیا نیز در باره اهلش اثر دارد؟! گفته اند: چون زیانکاران ضلالت خود را بر اهل بیت و خواص خویش تحمیل میکنند بدین علت آنها را نیز خاسر میکنند. ولی این کلیت ندارد و إِنَّ الْخَاسِرِينَ ... جمع محلی بالف و لام مفید کلیت است یعنی همه خاسرین چنین اند. احتمال نزدیک بیقین آنست که مراد از «أهلیهم» اهل آخرت است که از عمل بوجود میاید چنانکه باحتمال قوی مراد از اهل در آیه ... يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا وَ يَنْقَلِبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُورًا انشقاق: ۹ اهل عمل است. اهلیکه از عمل انسان تولید شده، و ربطی باهل این دنیا ندارد. در اینصورت چون زیانکاران عمل صالح ندارند در آخرت اهل ندارند. یعنی اهل خود را هلاک کرده و از بین برده اند. بنظر میاید: منظور از «خسروا- خسران» از بین بردن تمام رأس المال و زیان کلی است، یعنی نه از نفوسشان سرمایه ای مانده و نه اهلی برای آنها بوجود آمده است. و «خسران» در آیه متعدی است در المیزان، بعد از ذکر قول اول احتمال فوق را نقل و پسندیده است و در مجمع آنرا به حسن که یکی از مفسران است نسبت میدهد و از ابن عباس نقل میکند: برای هر کس در بهشت منزلی و اهلی هست، هر که اطاعت خدا کرد باو داده میشود و هر که نافرمانی نمود باتش میرود و منزل و اهلش باهل طاعت تحویل میگردد و این است معنی أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ این سخن با آیه ما نحن فيه قابل تطبیق است. وَالْعَصِيرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۵

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ عصر. بنظر میاید مراد از «خسر» کم شدن معمولی و از بین رفتن عمر است و این یک حساب طبیعی است. هر کسی با دنیا آمدن عمر و زندگانش شروع میشود و با مردن پایان مییابد. گذشت

زمان بتدریج از عمر آدمی می‌کاهد. علی‌هذا همه در نقصان و کم شدن‌اند. اگر گوئی: این حکم شامل همه است، صالح و طالح هر دو چنین‌اند پس چرا اهل ایمان و نیکو کاران استثنا شده‌اند؟ گوئیم: قرآن مجید دنیا و آخرت را یکجا حساب میکند و آندو را از هم جدا نمیداند. در این صورت اگر دو دانه گندم را که یکی بریان شده و سلول زنده‌اش مرده و یکی عادی است در زمین بکاریم هر دو می‌پوسند و تلخ میگردند ولی اولی فقط میپوسد و چیزی از آن باقی نمی‌ماند، اما دومی در حال پوسیدن و تلخ شدن جوانه میزند، ریشه میدواند، سر از خاک بیرون میکند و بجزیر دیگر که عالی و قوی و پر برکت است تبدیل میگردد. حساب مؤمن و کافر همین است کافر فقط تباه و تمام میشود بتدریج زندگانی و مهلت خود را از دست میدهد ولی مؤمن در حال کم شدن بشیء دیگر که عالی و قابل بقاست تبدیل میگردد البته با توأم بودن حساب دنیا و آخرت. وَ نَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا اسراء: ۸۲ «خسار» مجموعاً سه بار در قرآن مجید آمده است یکی آیه فوق و دیگری وَ لَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرَهُمْ إِلَّا خَسَارًا فاطر: ۳۹ و سومی آیه ۲۱ از سوره نوح. و همه با ضلالت تطبیق میشود. آیه اول که در باره قرآن است حاکی از آنست که قرآن نسبت بمؤمنان رحمت و شفای دردهای درونی و بیرونی است ولی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۶

برای کفار موجب فزونی ضلالت و تباهی است. آنها قرآن را میشنوند و بان اعتنا نمیکنند و حجت بر ایشان تمام میشود و آن سبب زیادت خسار است. در دنیا همه چیز از جهتی خیر و بمناسبتی شر است همچنین است قرآن مجید نسبت باشخاص ستمگر شر میباشد. أَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ ... قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ نازعات: ۱۲ حافره چنانکه در «حفر» گذشت بمعنی خلقت اول است. کفار که آیات قیامت را می‌شنیدند میگفتند: یعنی چه بمیریم، خاک شویم، باز بخلقت اول برگردیم؟! این برگشت زیانبار و بی فایده است. حالا که اینطور است چرا می‌میریم؟! «كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ: ای غیر نافع» (اقرّب) بعضی گمان کرده‌اند: مراد از «كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ» آن است که کفار عذاب را تصدیق میکردند و میگفتند: اگر زنده شدیم بدبخت خواهیم بود. ولی بنظر ما این سخن صحیح نیست زیرا آنها عذاب اخروی را باور نداشتند. بلکه بظن قوی مراد آنست که در اول گفتیم. معنی آیه چنین میشود: میگویند: آیا ما پس از پوسیدن بخلقت اول مردود و باز گردانده خواهیم شد ... این عودت و رجعت زیانبار و بی‌حاصل است. لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْآخْسَرُونَ هود: ۲۲ اخسرون اسم تفضیل است و حکایت از آن دارد که در روز قیامت بعضی‌ها خاسر و بعضی‌ها اخسراند. میشود گفت که اهل عذاب همه اخسراند چنانکه در «احسن» گذشت ولی از قرآن مجید پیداست که اهل عذاب در متفاوت‌اند مثل إِنَّ الْمُتَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء: ۱۴۵ لذا بهتر است بگوئیم: اسم تفضیل دارای مفهوم است. فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ هود: ۶۳ مرا جز بخسران انداختن و تباه کردن نمیافزاید.

خسف: ج ۲، ص: ۲۴۶

خسف: فرو رفتن و فرو بردن. «خسفه الله و خسف هو» خدا او را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۷

بزمین فرو برد و او بزمین فرو رفت (راغب) در مجمع میگوید «خسف الله به الارض» خدا او را از زمین نا پدید کرد علی‌هذا بماه گرفتن از آنجهت خسوف گویند که نور ماه در نظر بیننده غائب و زائل میشود. در حدیث آمده که امام کاظم علیه السلام فرمود: چون ابراهیم پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله فوت کرد، در فوت وی سه سنت (دستور و حکم) بر قرار شد یکی آنکه چون او مرد آفتاب گرفت، مردم گفتند: در اثر فوت فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله آفتاب گرفت. حضرت بمنبر تشریف برد و خدا را حمد و ثنا گفت پس از آن فرمود: «إِيهَا النَّاسُ إِنَّ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ، تَجْرِيَانِ بَامْرِهِ، مَطِيعَانِ لَهُ، لَا تَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَ لَا لِحَيَاتِهِ، فَإِذَا انْكَسَفَا وَ أَحَدُهُمَا فَضَلَّوْا ثُمَّ نَزَلَ فَصَلَّى بِالنَّاسِ صَلَاةَ الْكُسُوفِ» (وسائل ابواب صلاة الكسوف باب

۱). ظاهراً بگرفتن آفتاب و ماه از باب تغلیب کسوف اطلاق شده چنانکه در نهاییه و مفردات حدیثی نقل است که در آن بهر دو از باب تغلیب خسوف اطلاق گردیده است. فَحَسَبْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ ... لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا ... قصص: ۸۱-۸۲ قارون و خانه‌اش را بزمین فرو بردیم ... اگر خدا بر ما منت نمیگذاشت ما را نیز فرو میبرد. إِنَّ نَشَأَ نَحْسِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ ... سبأ: ۹ فَأَمَّا مِثْمَمٌ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ ... اسراء: ۶۸ فَإِذَا بَرَقَ الْبَصِيرُ وَخَسَفَ الْقَمَرُ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ قِيَامَةُ: ۸. چون بموجب إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ تکویر: ۱ آفتاب خاموش شود نور ماه نا پدید میگردد و ماه میگیرد و غیر مرئی میشود و شاید از «جُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ» منظور پیوستن ماه بافتاب باشد آنوقت این آیه بیان «خَسَفَ الْقَمَرُ» است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۸

یعنی ماه در آفتاب نا پدید میگردد. نا گفته نماند: تصوّر فرو رفتن در زمین که قارون بدان دچار شد و کفار با آن تهدید شده‌اند، بسیار طبیعی و آسان است زمین بدستور خدا زلزله میکند و در اثر آن دهان گشوده هر چه را خدا خواست در خود فرو میبرد. این ماده در قرآن مجید مجموعاً هشت بار بکار رفته و فقط با «باء» متعدی شده است.

خشب: ج ۲، ص: ۲۴۸

خشب: (بر وزن فرس) چوب ضخیم (اقرب) جمع آن خشب. (بر وزن عنق) است و إِنَّ يَقُولُوا تَسْمِعَ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهِمْ خُشْبٌ مَسْنَدَةٌ منافقون: ۴ هر گاه سخن گویند بسخنشان گوش فرا دهی گوئی آنها چوبهای تکیه داده بدیواراند. آیه در باره منافقان است. برای تو خالی بودن و عدم ایمان بچوب ضخیم تشبیه شده‌اند زیرا فقط قیافه و هیكل و زبان چرب دارند نه قلب روشن و درون پاک. و ممکن است مراد از این تشبیه نا فهمی باشد یعنی حرف حق را در آنها اثری نیست و مانند چوب‌اند راغب میگوید: این کلمه را در باره شخص بی شرم میاورند. ولی از صدر آیه وَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ ... بدست میاید که در وجه شبه همان تو خالی بودن در نظر است.

خشع: ج ۲، ص: ۲۴۸

خشع: خشوع بمعنی تذلل و تواضع است «خشع له خشوعاً: ذلّ و تطأمن فهو خاشع» (... اقرب) راغب میگوید: خشوع بمعنی ضراعة و تذلل است و اکثر استعمال آن در جوارح است چنانکه اکثر استعمال ضراعة در تذلل و تواضع قلبی است. در مجمع ذیل آیه ۴۵ بقره آمده: خشوع و تذلل و اخبات نظیر هم‌اند و ضدّ خشوع تکبر و خود پسندی است و خشوع و خضوع قریب المعنی‌اند مگر آنکه خضوع در تواضع بدنی و اقرار بخدمت و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۹

خشوع در تواضع صدا و چشم است و اصل ماده از نرمی و آسانی است. راغب در ماده خضع، خضوع و خشوع را در معنی یکی دانسته و میان آندو فرقی قائل نیست. جوهری نیز در صحاح چنین گفته است. در قاموس از جمله معانی آن، سکون و فروتنی شمرده شده است. نا گفته نماند: آنچه مسلم است این است که خشوع بمعنی تذلل و تواضع است و آن با سکوت و آرامی و اطاعت و سر بزیر انداختن قابل جمع و تطبیق است. و امّا راجع به تذلل قلبی یا جوارحی و بعبارت دیگر راجع بتذلل درونی و بیرونی، بنا بر تصریح قرآن در هر دو بکار می‌رود و رفته است. مثل أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ ... حدید: ۱۶ آیا برای مؤمنان وقت آن نرسیده که دل‌هایشان بیاد خدا و آن حقی که نازل شده خاشع و متواضع شود. در این کریمه چنانکه می‌بینیم خشوع در تواضع قلبی بکار رفته است. وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا طه: ۱۰۸ صداها برای مذلت در پیشگاه خدا، بیفتد و آرام میشود و جز صدای حقیف نشنوی. خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ قَلَمَ: ۴۳ وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ غاشیة: ۲ و در این

سه آیه در تواضع و تذلل بیرونی استعمال شده است. وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ ... شوری: ۴۵ «مِنَ الدَّلِّ» بیان «خَاشِعِينَ» است یعنی این خشوع و فروتنی در اثر ذلت و زبونی است معنی آیه چنین میشود: آنها را می‌بینی بعد از نزدیکشان کنند در حالیکه از ذلت آرام‌اند و از گوشه چشم مینگرند. نا گفته نماند: خشوع در قرآن قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۰

صفت موجودات جامد نیز آمده مثل لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ... حشر: ۲۱ و مثل وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْتَكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ ... فصلت: ۳۹ آیه اول می‌فهماند که کوهها نسبت بخدا با شعور و درک‌اند و اگر قرآن بآنها نازل میشد از ترس خدا فروتنی و اطاعت میکردند چنانکه در آیه وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ... بقره: ۷۴ نسبت خشیت بسنگ داده شده است. و در آیه دَوْمٌ مَنظُورٌ از خشوع آرام و بی‌حرکت بودن است یعنی: از جمله نشانه‌های خدا آنست که زمین را آرام و بی‌حرکت می‌بینی و چون آب بر آن نازل کردیم حرکت میکند و میاید...

خشیه؛ ج ۲، ص: ۲۵۰

خشیه: ترس شدید. در اقرب الموارد از کلیات ابو البقاء نقل شده: خشیت از خوف شدیدتر است چون این کلمه مأخوذ است از «شجره خشیه» و آن درختی را گویند که بالکلیه بخشکد و خوف بمعنی نقصان و از «ناقفه خوفاء» (شتر مریض) اخذ شده که مریض است ولی از بین نرفته. و خشیت در صورتی گفته میشود که شیء مخوف دارای عظمت باشد ولی خوف از ضعف خائف است. اینکه گوید: خوف از ضعف نفس خائف است، مورد تصدیق قرآن نیست بلکه آن جن است و خوف در بسیاری از موارد قرآن مجید ممدوح آمده است مثل، وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ رَحْمَنٍ: ۴۶ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ مائده: ۲۸. در مفردات میگوید: خشیه ترسی است آمیخته با تعظیم. و اکثرا با علم بچیزیکه از آن می‌ترسند توأم است، و لذا علماء بآن مخصوص شده در آیه إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ فَاطِر: ۲۸. ولی قول راغب کلیت ندارد مثلا در جاهائی از قبیل ... وَ تِجَارَةٌ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۱

تَخْشُونَ كَسَادًا توبه: ۲۴ وَإِذَا لَأَمْسِكُنَّكُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ ... اسراء: ۱۰۰ تعظیم معنائی ندارد و در بعضی جاها که تعظیم استفاده میشود مربوط بمضاف الیه آن است مثل خشیه الرب، خشیه القيامة، خشیه العذاب. نه خود خشیت. بهتر است آنرا ترس شدید بدانیم چنانکه نقل شد. و یا بیم توأم با پرهیز چنانکه از مصادیق آن فهمیده میشود. وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنِينَ فَخَشِينَا أَنْ يُزْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَ كُفْرًا ... كهف: ۸۰ جوهری از اخفش نقل کرده که «خشینا» بمعنی کراهت است مجمع البیان نیز آنرا از بعضی نقل کرده است. ولی اگر آن، در قرآن سخن خدا باشد مطابق گفتگوهای بشر آمده یعنی: پسر، والدینش مؤمن بودند بیم آن داشتیم که پدر و مادرش را بطغیان و کفر در کشد و اگر از کلام خضر باشد مطلب سهل و عادی است. فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى طه: ۴۴ تذکر قبول تذکیر و ایمان بآن است و خشیت از مقدمات قبول میباشد یعنی: بزبان خوش با او سخن گوئید شاید ایمان بیاورد و یا لا اقل بترسد و نزدیک بایمان باشد بعض آنچه را که میگوئید بپذیرد. إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ملك: ۱۲ خشیه بغیب در عده‌ای از آیات بکار رفته مثل آیه فوق و آیه ۳۳ ق و ۱۱ یس، رجوع شود به «غیب» وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَنْ يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَسْقُوقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ... بقره: ۷۴ بعض سنگها نهرها از آن بشکافند و بعضی از آنها شکافته شده و از آن آب بیرون میاید و بعضی از آنها از ترس خدا فرود افتد ... در این آیه، بسنگها نسبت خشیت داده شده که از افعال ذی شعور است همانطور که در آیه لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ حشر:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۲

۲۱ نسبت خشوع بکوهها داده شده است. نا گفته نماند: افتادن سنگها، در اثر زلزله یا جاری شدن سیلابها از کوهها و یا در اثر یخ

بستن قطرات باران میان شکاف سنگهاست که در اثر ازدیاد حجم، سبب شکافته شدن و فرو ریختن آنها میگردد ولی چرا این فرو ریختن، هبوط بسبب ترس از خدا نامیده شده است؟! المیزان در علت این تسمیه میگوید: چون تمام سببها منتهی بخدای سبحان است. افتادن سنگها پیروی از دستور خداست. آنها دستور خدا را می فهمند چنانکه فرموده و إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ اسراء: ۴۴ و فرموده كُلُّ لَه قَانُتُونَ بقره: ۱۱۶ انفعال شعوری همان خشیت است پس آنها از خوف خدا فرود میافتند و آیه مثل وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ رعد: ۱۳ است ... خلاصه این آیه و آیات دیگر روشن میکند که کوهها شعور دارند. إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ مؤمنون: ۵۷ در باره این آیه و آیه ۲۸ سوره انبیاء به «شفق» رجوع شود.

خصص؛ ج ۲، ص: ۲۵۲

خصص: اختصاص بمعنی ویژه شدن است. در مجمع ذیل آیه ۱۰۵ بقره میگوید: اختصاص بچیزی، آنست که در آن تنها باشد و ضد آن اشتراک است. راغب نیز چنین گفته است. وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ بقره: ۱۰۵ اختصاص چنانکه در اقرب الموارد تصریح میکند لازم و متعدی هر دو آمده است و در آیه فوق متعدی بکار رفته یعنی: خدا هر که را خواهد برحمت خویش مخصوص میکند. همچنین است آیه ۷۴ آل- عمران. وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَأْتِيَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً انفال: ۲۵ «خاصه» ضد عامه و در باره چیزی است که بفردی یا بقومی مخصوص باشد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۳

و آن در آیه فوق، مفعول مطلق و یا حال است از الَّذِينَ ظَلَمُوا و تاء آن گفته اند برای تأنیث و گفته اند برای مبالغه است مثل راویه (اقرب) یعنی: بترسید از فتنه ای که تنها بر ستمگران نمیرسد بلکه عموم را فرا میگیرد. وَ يُؤْتُونَ عَلِيًّا أَنْفُسَهُمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ حشر: ۹ خصاصه بمعنی فقر و احتیاج است طبرسی فرماید: اصل آن از اختصاص است گویا انسان در شیء محتاج الیه منفرد و مخصوص میشود. و گویند اصل آن بمعنی شکاف و روزنه است مثل «القمر بدا من خصاص الغيم» یعنی ماه از شکاف ابر آشکار شد. در اقرب گوید: خصاص هر خلل و خرقی است که در درب و پرده و غیره باشد و مفرد آن خصاصه است. معنی آیه چنین میشود: دیگران را بر نفس خود ترجیح میدهند و اختیار میکنند هر چند خود محتاج و فقیر باشند. ماده خصص در قرآن کریم فقط در چهار محل فوق آمده است.

خصف؛ ج ۲، ص: ۲۵۳

خصف: چسباندن. قرار دادن وَ طَفِقًا يَخْصِفُ عَلَيْهِمْ مِنَ وَرَقِ الْجَنَّةِ اعراف: ۲۲- طه: ۱۲۱ شروع کردند بر دو عورت خویش از بر گهای باغ بچسبانند و قرار دهند تا عورتشان مستور گردد. طبرسی فرماید: اصل خصف ضم و جمع کردن است در اقرب الموارد آمده: «خصف العريان الورق على بدنه: الصقه و اطبقه عليه ورقه ورقه ليستتر به و في القرآن وَ طَفِقًا يَخْصِفُ عَلَيْهِمْ مِنَ وَرَقِ الْجَنَّةِ. این کلمه فقط در دو محل فوق در قرآن مجید آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۵۸ در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرموده «یخصف بیده نعل و یرقع بیده ثوبه»: با دست خود کفش خویش را میدوخت و لباس خویش را وصله می زد و حدیث «خاصف النعل» که آنحضرت در باره علی علیه السلام فرمود مشهور است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۴

ابو سعید خدری نقل کرده رسول خدا فرمود از شما کسی است که روی تأویل قرآن میجنگد چنانکه من روی تنزیل جهاد کردم. ابو بکر گفت: او منم؟ فرمود نه. عمر گفت: او منم؟ فرمود: «لا و لکنه خاصف النعل» متوجه شدیم دیدیم علی (ع) کفش آنحضرت را وصله میزند.

خصم: ج ۲، ص: ۲۵۴

خصم: دشمن. وَ هِيلَ أَتَاكَ نِيَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ص: ۲۱ آیا خبر دشمنان را دانسته‌ای؟ آنگاه که از محراب بالا رفتند. «خصم» مصدر و صفت هر دو آمده و نیز در واحد و جمع بکار رفته است چنانکه در آیه فوق منظور از آن جمع است. و همچنین است در آیه هَذَا خَصِمَانِ اِخْتَصِمَا فِي رَبِّهِمْ حج: ۱۹ که مراد دو گروه مؤمن و کافر است. اختصام و تخصم هر دو بمعنی مخاصمه است (اقرّب) لَا تَخْتَصِمُوا لَدُنِّي وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ ق: ۲۸ إِنَّ ذَلِكُمْ لَحَقُّ تَخَاصُمِ أَهْلِ النَّارِ ص: ۶۴ «يَخْصُمُونَ» در آیه مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ يَس: ۴۹ در اصل «يَخْتَصِمُونَ» بود تاء بصاد بدل شده و در آن ادغام گردیده است. خصام در وَ هُوَ الَّذِي خِصَامِ بقره: ۲۰۴ بقول زجاج جمع خصم است و فعل (بفتح اوّل و سکون دوّم) اگر صفت باشد بر وزن فعال (بکسر اوّل) جمع بسته میشود مثل صعب و صعاب و از خلیل نقل شده که آن مصدر است بمعنی مخاصمه (مجمع البیان) ولی در آیه وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ زخرف: ۱۸ یقیناً مصدر و بمعنی مخاصمه است خصم (بر وزن کتف) و خصوم (بفتح اوّل) بمعنی مخاصم و مجادل است مثل ... بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمَةٌ مُونَ زخرف: ۵۸ بلکه آنها مردمی مخاصمه‌گراند. خصیم. بمعنی کثیر المخاصمه میباشد فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ نحل: ۴. قُلْ هُوَ تَبَّأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ عَنْهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۵

مُغْرَضُونَ. مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ. إِنَّ يُوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ ص ۶۷-۷۰ بنظر میاید: مراد از اختصام ملاء اعلی همان مناقشه ملائکه در باره خلقت آدم و خلافت او در روی زمین و مخالفت ابلیس لعین است. مناقشه‌ایکه با خدا کردند و یا مناقشه‌ایکه میان خودشان بود چنانکه آیات بعدی در باره خلقت و خلافت آدم و مخالفت شیطان و قرینه اختصام فوق میباشد. یعنی: من باینها دانا نبودم و خدا وحی کرده است. و شما ای کفار مگه از آن اعراض میکنید و بآن اهمیت نمیدهید. اَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفًا كُمْ بِالْبَنِينَ وَ إِذْ بَشَّرْنَا أَبَدُومًا بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ. أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ زخرف: ۱۶-۱۸ یا از آنچه میافریند دخترانی اخذ کرده و شما را با پسران برگزیده است؟ و چون یکیشان را بچیزی (دختری) که بخدا نسبت داده بشارت دهند چهره‌اش سیاه و دلش پر از غصه میگردد. آیا آنکه در زیور بزرگ میشود و در مخاصمه آشکار کننده دلیل نیست؟ آیه سوّم را چنین معنی کرده‌اند: آیا و برای خدا قرار دادند یا آیا خدا اتخاذ کرده برای فرزندی، دخترانی را که در زیور تربیت و بزرگ میشوند و در موقع مخاصمه بتقریر حجت و دلیل خویش قدرت ندارند؟ بعقیده المیزان این سخن بیان واقع است زیرا زن طبعا از حیث عاطفه از مرد قوی و از حیث تعقل از مرد ضعیف است و مرد بعکس زن میباشد و شاهد واضح عاطفه‌اش همان علاقه شدید او بزیور و ضعف او در تقریر دلیل خویش است. ممکن است بگوئیم: این سخن قول مشرکان است که در موقع بشارت بدختر میگفتند: آیا بشارت میدهید دختری را که ... و اگر از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۶

کلام خدا باشد بیان واقع است چنانکه المیزان گفته.

خضد: ج ۲، ص: ۲۵۶

خضد: خم کردن شاخه نرم و أَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَ طَلْحٍ مَنْضُودٍ واقعه: ۲۸ اصحاب یمین چه اصحاب یمین در کنار درخت سدر مخصوصی اند که شاخه‌اش از کثرت میوه خم شده و درخت مخصوصی که میوه آن بالای هم دیگر است. در مجمع البیان میگوید: اصل خضد خم کردن چوب نرم است. در نهایی آورده: اصل خضد شکستن شیء نرم است بطوریکه از محل جدا نشود و گاهی بمعنی قطع باشد در صحاح نیز: خم کردن گفته است در قاموس و اقرب یکی از معانی آنرا:

شکستن بدون جدا شدن از محل گفته است. علی هذا مراد از «مَخْضُودٍ» در آیه شریفه خم شده از کثرت میوه است. راغب آنرا بمعنی قطع گرفته و مخضود را مکسور الشوک (بی خار) معنی کرده است. در مجمع با آنکه اصل خضد را خم کردن گفته ولی مخضود را درختیکه خارش قطع شده (بی خار) تفسیر نموده. کشاف نیز آنرا درختیکه خار ندارد معنی کرده. بیضاوی احتمال داده که مراد بی خار و یا خم شده از کثرت بار باشد. احتمال دوم در کشاف از مجاهد نقل شده است و محمد عبده در نهج البلاغه خطبه ۱۰۳ که در وصف دنیا فرموده «قد صار حرامها عند اقوام بمنزلة السدر المخضود» نیز هر دو احتمال را داده است. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکدفعه آمده است.

خضرة؛؛ ج ۲، ص: ۲۵۶

خضرة: سبز بودن آلم تر آن الله أنزل من السماء ماء فتصبیح الأرض مخضرة حج: ۶۳ آیا ندیدی که خدا از آسمان آب می باراند و زمین سبز میشود. خضر (بر وزن کتف) بمعنی اخضر و سبز است و مراد از آن در آیه فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا... قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۷

انعام: ۹۹ کشت است یعنی: از آن آب زرع رویانیدیم و از زرع دانه‌های رویهم سوار شده بیرون آوردیم. خضر (بر وزن قفل) جمع اخضر است مثل وَ سَبَّحِ سُبُّلَاتٍ خُضْرٍ وَأَخْرَجَ يَابِسَاتٍ يوسف: ۴۶ و مثل عَلَيْهِمْ يَابُ سَبُّلَاتٍ خُضْرٍ وَإِسْتَبْرَقُ... انسان: ۲۱ و مثل مُتَكَبِّينَ عَلَيَّ رَفُوفٍ خُضْرٍ... رحمن: ۷۶. الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ يس: ۸۰ خدائیکه از درخت سبز برای شما آتشی پدید آورد که از آن میافروزید. نا گفته نماند: در هر درخت سبز آتش نهفته است بطوریکه اگر دو چوب‌تر بهم سائیده شوند میسوزند و آتش میگیرند. آتش سوزی جنگلها که در «عصر» خواهد آمد بواسطه بهم سائیده شدن درختان جنگلی در اثر گرد بادهاست. ولی چون الف و لام «الشجر» در آیه شریفه برای عهد ذهنی است لذا از آن درخت معلومی در نظر است. نقل کرده‌اند: درخت مرخ (بر وزن فلس) و درخت عفار (بر وزن مدار) دو درخت‌اند که با سائیدن بیکدیگر آتش میگیرند و مشتعل میگردند. و از کلمه فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ روشن میشود که عربها با سائیدن آندو بیکدیگر آتش میافروخته‌اند. لذا باید گفت مراد از «الشجر» همان دو درخت است. در آیه شریفه از این مطلب، تقویب معاد در نظر است یعنی: خدائیکه از درخت سبز و تر آتش سوزان خارج میکند، میتواند از استخوان پوسیده آدم زنده بیرون آورد. در قاموس میگوید: مرخ درختی است که زود مشتعل میشود و عفار درختی است که با آن آتش میافروزند.

خضع؛؛ ج ۲، ص: ۲۵۷

خضع: خضوع چنانکه در اقرب و قاموس گوید بمعنی: تواضع، سر بزیر انداختن و آرامی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۸

است. صحاح نیز آنرا فروتنی و سر بزیر انداختن گفته است. راغب میان آن و خشوع که گذشت فرقی نمیداند. فلما تَخَضَعَنَّ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعِ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقَلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا احزاب: ۳۲ آیه در باره زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله است خضوع را در آیه نازک و نرم سخن گفتن معنی کرده‌اند که همان سخن گفتن با ناز و عشوه است. و آن یکنوع تواضع در سخن است. یعنی: در سخن گفتن نرمی (و ناز) نکنید تا مریض القلب در شما طمع کند و سخن بطور متعارف گوئید. إِنَّ نَشَأَ نُزِّلَ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ شعراء: ۴ خضوع اعناق سر بزیر افتادن آنهاست در اثر زبونی و خواری، ولی از آیه ما قبل استفاده میشود که از آن طاعت و فرمانبری مراد است، در اقرب الموارد آمده: چون خضع با لام متعدی شود بمعنی اطاعت آید «خضع له: انقاد» در نهج البلاغه خطبه ۱۸۴ آمده «خضعت الاشياء له و ذلت مستكينه لعظمته» ولی در جمله «ما اقبح الخضوع عند الحاجة و الجفاء عند

الغنی» نهج البلاغه نامه ۳۱، مقصود از خضوع تواضع و فروتنی است. در خاتمه مخفی نماند که در قرآن مجید: این ماده بیشتر از دو مورد فوق نیامده است.

خطأ؛ ج ۲، ص: ۲۵۸

خطأ: اشتباه. نا گفته نماند: خطا و اشتباه سه قسم است. اول آنکه کاری ناشایست را از روی عمد و بی‌اعتنائی انجام دهند، اینگونه خطا مسئولیت آور و مورد بازخواست است و آن مثل جهالت عمدی است که در «جهل» گذشت مثل و لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيراً اسراء: ۳۱ پیداست که مشرکان فرزندان خویش را از روی عمد و اراده میکشند و عِلَّتْ خطا بودن همان ناشایست بودن آن عمل است. «خطاء» در آیه شریفه بکسر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۹

حاء و فتح آن هر دو خوانده شده است. و آنرا بکسر اول، گناه معنی کرده‌اند در قاموس گوید: آن بمعنی گناه یا گناه عمدی است در مجمع آمده: «خطئ یخطئ خطاء» آنگاه گویند که گناه از روی عمد باشد و خاطی نیز از آن است یعنی آنکه از روی عمد خطا کار است راغب نیز در مفردات چنین گفته است. تمام گناهان که از آنها بخطا و خطیئه و خطایا تعبیر شده همه از این قبیل اند مثل بَلِيٍّ مِّنْ كَسَبٍ سَيِّئَةٍ وَ أَخَاطَبْتُ بِهِ خَطِيئَتَهُ فَأَوْلَيْتُكَ أَصْحَابُ النَّارِ بقره: ۸۱ مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأَذْخَلُوا نَاراً نوح: ۲۵ آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيُغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا ... طه: ۷۳. دوم آنکه کار شایسته‌ای اراده کند ولی خلاف آن واقع شود مثل آنکه میخواست پرنده‌ای شکار کند اشتباها انسانی را کشت. این خطا قابل عفو و غیر مسئول است و فاعل آنرا مخطیء گویند نه خاطی مثل و لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً احزاب: ۵ و مثل و مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَفْتُلَ مُؤْمِناً إِلَّا خَطْأً وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً خَطْأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ ... نساء: ۹۲. خطاء و اخطاء هر دو بیک معنی است (اقرب). سوم آنکه کار خلافی را اراده کند و اشتباها کار خوبی را انجام دهد. اینگونه شخص در باره اراده‌اش مذموم بوده و درباره فعلش نیز ممدوح نیست. راجع باین شق در قرآن مصداقی نیامده است. قسم اول چنانکه گفته شد خطای مسئول است و در قسم دوم اراده صواب و فعل خطا و در قسم سوم بعکس است. در تعیین این سه قسم از مفردات استفاده شده است. در اقرب الموارد هست: گفته‌اند: خطا بر سه معنی است گناه، ضد عمد و ضد صواب و در معنی اخیر اکثر با مد آید. بَلِيٍّ مِّنْ كَسَبٍ سَيِّئَةٍ وَ أَخَاطَبْتُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۰

بِهِ خَطِيئَتَهُ فَأَوْلَيْتُكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۸۱ توجیه این آیه در «حوط» گذشت. رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ... بقره: ۲۸۶ اگر مراد از آیه خطا بمعنی دوم باشد صریح است که بعضی از نسیان‌ها و خطاها مؤاخذه دارد مثل اینکه نسیان و خطا در اثر اهمال و بی‌اعتنائی باشد در این صورت هر چند عامل در موقع نسیان و خطا غیر مختار است ولی سبب آندو اختیاری است در باره شخص مجرم آمده که روز قیامت میگوید: خدایا چرا مرا کور محشور کردی خطاب رسد كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَتْهَا ... طه: ۱۲۶ گر چه مراد از نسیان در این آیه بی‌اعتنائی و ترک عمل است. المنار در باره آیه ما نحن فيه توجیه متقنی دارد که قابل توجه است. خاطئون و خاطئين پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره کسانی است که عمدا خطا و گناه کرده‌اند مثل إِنْ فِرْعَوْنُ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ قصص: ۸ و در سابق گفتیم: که خاطی بگناهکار اطلاق میشود و مخطیء بخطا کننده معذور. خاطئه مؤنث خاطی است مثل نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ علق: ۱۶ و در آیه وَ جَاءَ فِرْعَوْنُ وَ مَنْ قَبْلَهُ وَ الْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ حاقه: ۹ بمعنی گناه است چنانکه راغب گفته. در مجمع آنرا مصدر گرفته و اسم مصدر معنی کرده است و در اقرب میگوید: مصدر است مثل عاقبت. وَ مَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا نساء: ۱۱۲ هر که خطا یا گناهی کند و آنرا بگردن بیگناهی افکند، بهتانی و گناهی آشکار بدوش گرفته است. بنظر میاید که مراد از خطیئه شق دوم خطاست که خطای معذور و غیر مسئول

است. راغب نیز چنین معتقد است. در این صورت تردید میان خطیئه و اثم کاملاً روشن است در المیزان خطیئه را بمعنی معصیت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۱

گرفته معصیتی که وبال آن از موردش تجاوز نمی‌کند مثل ترک روزه و خوردن خون، و اثم را بمعنی گناهی گرفته که وبال آن مستمر است مثل قتل نفس و سرقت. و در این باره تحقیق شایانی کرده است. ولی باید دانست که ذیل آیه در باره نسبت گناه بدیگری است «ثُمَّ يَوْمَ بِرَبِّنَا» نسبت ترک روزه و خوردن خون مثلاً بدیگری، با مساق آیه چندان جور در نمی‌آید. بهتر آنست که خطیئه را بمعنی خطای معذور بگیریم چنانکه گفتیم آنوقت معنی آیه کاملاً طبیعی و مطابق فهم میشود یعنی: هر که خطائی مرتکب شود مثلاً کسی را با اشتباه بکشد و یا گناهی مرتکب شود مثلاً پولی بدزدد سپس آنرا بگردن بیگناهی افکند گناهی بزرگ متحمل شده است. کلمه خطیئه بطور مفرد فقط سه بار در قرآن مجید آمده یکی آیه ۸۱ بقره که گذشت و دیگری آیه ۸۲ شعراء و سومی آیه ما نحن فیه. اولی حتماً در باره گناه و دومی محتمل است و سومی بنا بر آنکه گفته شد بمعنی خطای معذور است. فقط این اشکال میماند که آیا خطیئه بر خطای محض اطلاق میشود و یا بآن فقط خطا گفته میشود چنانکه فرموده و مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً.

خطب: ج ۲، ص: ۲۶۱

خطب: (بر وزن فلس) روبرو سخن گفتن. خطب، مخاطبه و تخاطب بمعنی مراجعه در کلام است و از همین است خطبه (بکسر اول و ضم آن) لکن خطبه (بضم) مختص موعظه است و خطبه (بکسر) مخصوص خواستگاری زن. و اصل خطبه (بکسر اول) حالتی است که خواستگار در آنحالت است مثل جلسه و قعده، وصف دومی فقط خاطب میاید (یعنی خواستگار) و وصف اولی خاطب و خطیب است. و خطب (بر وزن فلس) بمعنی امر عظیم است که در آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۲

تخاطب بسیار میشود. (مفردات). در مجمع میگوید: خطب کار بزرگی است که شخص در باره آن رفیق خود را خطاب میکند گویند این خطب جلیل است. در اقرب میگوید: خطب بمعنی شأن و شغل است بزرگ باشد یا کوچک و از آن است این جمله «هذا خطب یسیر و خطب جلیل». و اذ ۱۱ خَاطَبُهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا فرقان: ۶۳ و ۱۱ تَخَاطَبْنِي فِي الدِّينِ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِقُونَ مؤنون: ۲۷ مخاطبه چون با «فی» متعدی شود معنی مراجعه میدهد یعنی در باره ظالمان بمن مراجعه نکن و برگشتن عذاب را خواه. قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ طه: ۹۵ قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَاوَدْتَنِّي يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ يوسف: ۵۱ خطب در این آیات بمعنی امر است و عظمت نیز از آن استفاده میشود چنانکه از طبرسی و راغب نقل شد در نهج البلاغه هست «الحمد لله و ان اتى الدهر بالخطب الفادح» خطبه: ۳۵ «هلم الخطب في ابن ابى سفيان» خطبه: ۱۶۰ از این جملات نیز بدست میاید که محل استعمال خطب امر عظیم است و آنچه از اقرب نقل شد شاید نادر باشد. و آتينا الحكمة و فصل الخطاب ص: ۲۰ فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ ص: ۲۳. نا گفته نماند اگر فصل بمعنی فاصل باشد معنی آنست که بدادود حکمت و کلام فاصل بین الحق و الباطل دادیم و اگر بمعنای مصدر باشد معنی چنین است: باو فهم و تشخیص کلام دادیم و این با قضاوت و غیره میسازد لذا از ابن مسعود قضاوت و فهم نقل شده. معنی آیه دوم چنین است: گفت مرا بر آن کفیل کن و آنرا بمن ده و مراد در سخن گفتن مغلوب کرد. و لَأَجْنَحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبِ النِّسَاءِ أَوْ أَكَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ ... بقره: ۲۳۵ گناهی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۳

بر شما نیست آنچه در باره خواستگاری زنان باشاره گوئید یا در دل خویش نهان کنید. مراد از خطبه در آیه، خواستگاری است.

خطب: ج ۲، ص: ۲۶۳

خط: نوشتن و نوشته. «خط بالقلم و غیره: کتب» و «مَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ يَمِينِكُمْ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ عَنْكِبُوت: ۴۸ پیش از نزول قرآن کتابی نمیخواندی و نه بدست خویش کتابی مینوشتی و اگر نه اهل باطل از کار قرآن بشک در میشدند. در نهج البلاغه خطبه ۱۲۳ هست «و هذا القرآن انما هو خط مستور بين الدفتين» ... این قرآن فقط خطی است نوشته میان دو جلد. و در خطبه ۱۴۵ در باره مردم راجع بقرآن فرموده «و لا يعرفون الا خطه و زبره» نمیشناسند مگر خط قرآن و نوشتن آنرا. نا گفته نماند خطه بمعنی راه و خط هندسی و غیره آمده است ولی در قرآن مجید فقط در معانی نوشتن بکار رفته است. باید دانست که آیه شریفه فقط دلالت دارد که آنحضرت قبل از نزول وحی خواندن و نوشتن نداشت ولی راجع بعد از نزول وحی ساکت است بعضی از روایات حاکی از آنست که آنحضرت بعد از نزول وحی مینوشته است مثلاً باتفاق شیعه و اهل سنت آن بزرگوار در اواخر عمر خود فرمود: دوات و شانه گوسفند بیاورید چیزی برای شما بنویسم تا بعد از من اختلاف نکنید. نمیدانم در کجا دیده‌ام که آنحضرت سوره قدر یا قسمتی از آنرا با انگشت خود در زمین نوشت بابا بکر و عمر فرمود بخوانید. وانگهی آیه شریفه از آنحضرت راجع بقبل از نزول وحی سلب قدرت نمیکند فقط میگوید: پیش از نزول قرآن این دو کار نمیکردی.

خطف: ج ۲، ص: ۲۶۳

خطف: ربودن. راغب میگوید: خطف و اختطاف بسرعت اخذ کردن است. در اقرب آمده «خطفه خطفا: استلبه بسرعه».

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۴

يَكَادُ الْبَرُّ يُخَطَّفُ أَبْصَارُهُمْ ... بقره: ۲۰ نزدیک است برق چشمهایشان را برآید. چون برق زدن بسرعت انجام میگیرد لذا «يُخَطَّفُ» آمده است گوئی برق، چشم را می‌رباید. وَقَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَخَطَّفُ مِنْ أَرْضِنَا ... قصص: ۵۷ گفتند: اگر از هدایت پیروی بکنیم از شهر خویش ربوده میشویم دیگران با قتل و غارت و اسارت ما را از بین میبرند. أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ عَنْكِبُوت: ۶۷ عادت عرب قتل و غارت و دزدی بود ولی اهل مکه با احترام کعبه از این گرفتاریها در امان بودند. غارتگران اطراف حرم را غارت میکردند ولی بحرم جسارت روا نداشتند، آیه شریفه در مقام تذکر این موهبت میگوید: آیا ندانستند که ما حرم را محل امن قرار دادیم و مردم از اطراف اهل مکه بوسیله غارتگران ربوده میشوند با اینحال آیا اینها به باطل و بتان ایمان آورده و بنعمت خدا کفر میورزند؟! إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ صَافَات: ۱۰ «خطفه» مصدر است بمعنی ربودن یعنی مگر آنکس که برآید ربودن معهود پس شهاب نافذی از پی او شود. بیضاوی میگوید: چون مراد از خطفه استراق سمع از ملانکه است لذا با الف و لام آمده است. بهتر است بگوئیم تاء «خطفه» برای قلت و الف و لام آن برای عهد است یعنی برآید ربودن مختصر از ملاء اعلی را...

خطو: ج ۲، ص: ۲۶۴

خطو: خطوه (بضم اول) فاصله میان دو پا در راه رفتن است. و بفتح اول یکدفعه گام برداشتن است (مجمع - مفردات - قاموس) و جمع آن در اولی خطوات (بضم اول و دوّم) و در دوّمی بفتح اول بر وزن ضربات است (قاموس). يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوتَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۵

الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ بقره: ۱۶۸ تابع شدن به خطوات شیطان پیروی از او و پا گذاشتن در جای پای او است و بالاخره مراد تبعیت از وساوس و دغدغه‌های او میباشد. در مجمع از امام باقر و صادق علیهما السلام مروی است که از جمله خطوات شیطان قسم بطلاق، نذر در معاصی، و هر سوگند بغیر خداست. تبعیت واقعی در راه رفتن آنست که تابع پای خویش را در جای پای متبوع

بگذارد و مانند او راه رود، هر که در زندگی تابع وساوس شیطان باشد پا در جای پای او گذاشته و در هر دو جهان بدبخت خواهد شد. این کلمه بصورت جمع در پنج محل از قرآن مجید آمده است: بقره: ۱۶۸ و ۲۰۸-انعام: ۱۴۲ نور: ۲۱ و منظور آنست که آدمی در مسیر زندگی تابع هوی و تسویلات شیطانی نشده و از راه و منطق صحیح که بوسیله پیغمبران پاک عرضه شده پیروی نماید.

خفت: ج ۲، ص: ۲۶۵

خفت: (مثل فلس) آهسته سخن گفتن خفوت بضمّ اول بمعنی ساکت و آرام شدن است در مصباح گفته «خفت الرجل بصوته» یعنی صدایش را بلند نکرد و «خافت بقرائته مخافته» قرائت را با آواز بلند نخواند. و لَا تَجْهَرُ بِصَيْلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا... اسراء: ۱۱۰ نمازت را با صدای بلند و با صدای بسیار آهسته بخوان و میان این دو راهی برگزین. تفصیل این آیه در «جهن» گذشت بنظر ما مراد از «لَا تَجْهَرُ» فریاد و مراد از «تُخَافُ» بسیار آهسته است که خود نماز خوان نیز نشود. يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا طه: ۱۰۳ میان خویش آهسته سخن گویند که توقف نکردید مگر ده روز. فَأَنْطَلِقُوا وَهُمْ يَتَخَفَتُونَ أَنْ لَا يَدْخُلْنَهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مَشْكِينَ قلم: ۲۳ براه افتادند در حالیکه بآرامی میگفتند: امروز فقیری در آن باغ پیش شما نیاید.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۶

خفض: ج ۲، ص: ۲۶۶

خفض: فرو آوردن. راغب میگوید: خفض ضد رفع است و نیز بمعنی راحتی و سیر آرام میباشد. وَأَخْفَضُ لَهُمُ جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ... اسراء: ۲۴ برای آندو بال تواضع را فرود آور. راجع باین آیه در «جناح» مفصلاً صحبت شد. وَأَخْفَضُ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حجر: ۸۸ مراد از خفض جناح تواضع و فروتنی و مهربانی با مؤمنان است که آنحضرت بدان مأمور بود. خَفِضَهُ رَافِعُهُ واقعه: ۳ این آیه در وصف قیامت است یعنی فرود آورنده و بالا-برنده است. بنظر ابن عباس مراد آنست که قیامت مردمی را فرود میآورد و مردمی را بالا میبرد. و از حسن مفسر نقل است که: قومی را بآتش فرو برد و دیگران را به بهشت بالا کند. طبرسی میگوید جامع این دو قول آنست که: قیامت مردمی را که در دنیا عزیز و بلند مرتبه بودند پائین میبرد و با بردن بآتش ذلیل میگرداند و مردم دیگر را که در دنیا ذلیل بودند با ورود به بهشت عزیز و بلند مرتبه می نماید. میشود گفت که مراد آنست قیامت زیر و رو کننده است زیرا ما بعد آن آیه چنین است إِذْ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُتْبَتًا وَآن چنانکه می بینید از در هم ریختن و زیر و رو شدن حکایت دارد.

خفف: ج ۲، ص: ۲۶۶

خفف: خفّ (بر وزن فلس) و خفّت (بکسر اول و فتح آن) بمعنی سبکی است (اقرب) راغب میگوید: خفیف در مقابل ثقیل است. تخفیف بمعنی سبک کردن است «خفّفه تخفیفًا: ضدّ ثقله» مثل... ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ... بقره: ۱۷۸ آن تخفیف و مرحمتی از پروردگار شماست. و مثل فَمَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ بقره: ۸۶. خفاف در آیه انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۷

فی سَبِيلِ اللَّهِ توبه: ۴۱ جمع خفیف چنانکه ثقال جمع ثقیل است یعنی سبکباران و سنگینباران بجنگ بیرون روید و در راه خدا با اموال و جانها جهاد کنید. مراد از ثقیل بودن چنانکه گفته اند، وجود موانع از بیرون رفتن است امثال اولاد، نبودن زاد و راحله، کثرت مشغله و غیره و مراد از سبک بودن عدم وجود موانع است. استخفاف طلب سبکی است فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاطَاعُوهُ... زخرف: ۵۴ معنی

تحت اللفظی آنست که از قوم خویش طلب سبکی کرد که بر وی اطاعت کنند و با در نظر گرفتن آیات ما قبل که فرعون ب مردم گفت: آیا حکومت مصر از من نیست؟ آیا این نهرها در زیر درختان کاخ من جاری نیست؟ روشن میشود که منظور آنست: قوم خویش را بر سبکباری در طاعت و ادب کردن پس از وی اطاعت نمودند. تَشِيءُ تَخْفُوْنَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ ... نحل: ۸۰ آنها را سبک می‌شمارید در روز کوچ و در روز اقامت. وَلَا يَسِيءُ تَخْفَنَكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ روم: ۶۰ آنانکه ایمان ندارند تو را به سبکسری و ندارند استخفاف در آیه اول و سوم در مقام ذم بکار رفته است که عبارت از سبکسری و عدم تصمیم و بی ارادگی است. وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ ... اعراف: ۹ جمله خَفَّتْ مَوَازِينُهُ در سوره مؤمنون ۱۰۳ و قارعه ۸ نیز آمده است و مراد از آن سبک بودن میزانهاست، در «وزن» خواهد آمد که ظاهراً وزن فقط برای اعمال نیک است و سیئات توزین ندارند بلکه سبب سبکی حسنات‌اند.

خفی: ج ۲، ص: ۲۶۷

خفی: خفاء: پنهانی. نهانی. إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ آل عمران: ۵ چیزی در آسمان و زمین بر خدا پنهان و پوشیده نمی‌ماند. نا گفته نماند: فعل این ماده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۸

از باب ضرب یضرب متعدی و بمعنی ظاهر کردن و پنهان نمودن هر دو آمده و آن از اضداد است چنانکه در اقرب الموارد تصریح کرده و از باب علم یعلم لازم و بمعنی پنهانی بکار رفته است. ولی ثلاثی‌های آن در قرآن همه از باب علم یعلم و بمعنای پنهان و پوشیدگی آمده است. اخفاء: پنهان کردن مقابل اعلان و ابداء است مثل و أَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ ممتحنه: ۱ و نحو إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ ... بقره: ۲۸۴. در اقرب الموارد اخفاء را بمعنی ازاله خفاء گرفته و گوید: معنی آیه إِنْ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا ... طه: ۱۵ آنست که نزدیک است پرده آن را زایل کنم و آنرا آشکار نمایم این قول در مجمع از ابو عبیده نیز نقل شده است. ولی قاموس و نهاییه و مفردات اخفاء را بمعنی پنهان داشتن گفته‌اند و تمام موارد استعمال آن در قرآن مجید از باب افعال بمعنی پنهان کردن آمده است بعید بنظر میرسد که آیه فوق بر خلاف آیات دیگر بمعنی اظهار باشد. گرچه در مجمع البیان اخفاء را بمعنی اظهار و پوشیدن هر دو گفته است. استخفاء: طلب پنهان کردن است (مفردات) يَسِيءُ تَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسِيءُ تَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ ... نساء: ۱۰۸ یعنی می‌خواهند خود را از مردم مخفی کنند ولی نمی‌خواهند از خدا پنهان دارند حال آنکه خدا با آنهاست. أَلَا إِنَّهُمْ يَتَّبِعُونَ صُيُُورَهُمْ لِيَشِيءُ تَخْفُوا مِنْهُ ... هود: ۵ بدان آنها سینه‌هایشان را بر میگردانند تا خود را از شنیدن قرآن مخفی بدانند توضیح این آیه در «ثنی» گذشت سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ ... هُوَ مُسِيءٌ تَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَ سَارِبٌ بِالنَّهَارِ رعد: ۱۰ یعنی آنکه در شب خود را پنهان میکند یا در روز آشکارا راه رونده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۹

خافیه: بمعنی پوشیده و شیء پنهان است (اقرب) يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنْكُمْ خَافِيَةٌ حاقه: ۱۸ آنروز آشکار میشوید و هیچ پنهانی که از شماست، پنهان نمی‌ماند. و آن در آیه شریفه بمعنی اسم فاعل است. خفیه: بضم اول مصدر است بمعنی پنهانی. ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ اعراف: ۵۵ یعنی پروردگار خود را بخوانید با تضرع و پنهانی. در المیزان احتمال داده که مراد از تضرع، آشکارا و از خفیه پنهانی باشد و چون آشکارا بودن مناسب عبودیت نیست لذا بجای آن، تضرع آمده است. نا گفته نماند خواندن خدا آشکارا و با صدا اشکال ندارد چنانکه از روایات و اعمال اولیاء علیهم السلام مشهود است، فقط با صدای بلند و فریاد منهی است چنانکه مضمون آیه و اذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَ خِيفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ اعراف: ۲۰۵ است و در «جهر» گذشت که مراد از آن بنظر نگارنده فریاد است. و إِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفَىٰ طه: ۱۷ اگر سخن آشکارا گوئی

او نهان و نهانتر را میدانند. جهر بقول آنست که ما فی الضمیر را آشکار کنی و سرّ همان حدیث مکتوم در نفس است و اخفی اسم تفضیل است و مخفی تر از سرّ بعقیده المیزان آنست که بر خود انسان نیز مخفی باشد یعنی خدا، سخن آشکار و سرّ نهان و سرّیکه حتی بر خود شخص پوشیده است میدانند. در مجمع از صادقین علیهما السلام نقل شده: سرّ آنست که در دل پنهان کرده‌ای و اخفی آنست که بخاطرت رسیده سپس فراموش کرده‌ای. قول المیزان نزدیک باین سخن است. و در این خصوص اقوال دیگری نیز هست که چندان مفید نیستند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۰

خلد؛ ج ۲، ص: ۲۷۰

اشاره

خلد: (بضمّ اوّل) همیشه بودن. مکث طویل. همچنین است خلود. راغب گوید: خلود آنست که شیء از عروض فساد بدور بوده و در یک حالت باقی ماند و نیز هر آنچه تغییر و فساد دیر عارضش شود عرب آنرا با خلود توصیف میکند و بسنگهایی که دیک را روی آن میگذارند خوالد گویند نه برای همیشه بودن بلکه برای مکث طویل و زیاد پایدار بودن. معنی دوّم را اقرب الموارد عیناً از کلیّات ابو البقا نقل کرده است و نیز گفته بآنکه با کثرت سنّ جوان مانده گویند: «خلود خلودا». طبرسی ذیل آیه ۲۵ بقره فرموده: «الخلود هو الدوام» ... در قاموس گفته: خلد و خلود بمعنی دوام و بقا است و نیز در باره جوان ماندن و سنگهای دیک که گفته شد خلود را نقل کرده است. اقرب الموارد نیز قدم بقدم در پی قاموس است. کشاف ذیل آیه ۲۵ بقره گفته: «الخلد: الثبات الدائم و البقاء اللازم الذی لا ینقطع» در جوامع الجامع عن عبارت کشاف را آورده است. وجود استثنا در آیات خالِدینَ فیها ... إِلا ما شاء رَبُّكَ هود: ۱۰۷ و ۱۰۸ خالِدینَ فیها إِلا ما شاء اللهُ انعام: ۱۲۸ نشان میدهد که خلود بمعنی دوام و همیشگی است و گرنه استثنا جا نداشت. ولی در آیات خالِدینَ فیها أَبداً نساء: ۵۷ و ۱۲۳ و ۱۶۹ مائده: ۱۱۹ در صورتی مفید همیشگی است که «أبداً» صرفاً برای تأکید باشد چنانکه بقرینه آیات دیگر تأکید است نه تأسیس. در آیه وَ ما جَعَلنا لِیَشْرِ مِنْ قَبْلِکَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مَتَّ فَهَمُّ الْخَالِدُونَ انبیاء: ۳۴ بنظر میاید مراد از خلد عمر دنیا باشد نه همیشگی. خلود: فقط یکبار در قرآن آمده اذْخُلُوها بِسِلامٍ ذَلِکَ یَوْمُ الْخُلُودِ ق: ۳۴. ولی خلد بضمّ اوّل شش بار بکار رفته است ذُوقُوا عَذابَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۱

الْخُلْدِ یونس: ۵۲ ایضاً شَجَرَهُ الْخُلْدِ طه: ۱۲۰ جَنَّةُ الْخُلْدِ فرقان: ۱۵- دَارُ الْخُلْدِ فصلت: ۲۸ و نظیر آنها. «خلد الیه و اخلد الیه» بمعنی میل و رکون است و لَوْ شِئنا لَرْفَعناهُ بِها وَ لَکِنَّهُ اُخْلِدَ إِلی الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَهُ هَواهُ اعراف: ۱۷۶ مجمع آنرا چسبیدن بزمین فرموده یعنی: اگر میخواستیم او را بوسیله آن آیات والا میکردیم لیکن او بزمین چسبید و بدنیا میل کرد و از هوای نفس پیروی نمود. وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاءُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فیها وَ غَضِبَ اللهُ عَلَیْهِ وَ لَعَنَهُ وَ اَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِیماً نساء: ۹۳ ظهور آیه در آنست که قاتل مؤمن مخلد در آتش است و لو دارای ایمان باشد آیا واقعا کسیکه مؤمنی را از روی عمد بکشد و خودش مؤمن و معتقد بخدا باشد در عذاب مخلد خواهد بود یا بالاخره پس از معدّب شدن نجات خواهد یافت؟ در المیزان میگوید: خداوند در خصوص قاتل عمدی مؤمن تغلیظ فرموده و بآتش جاویدان تهدید کرده است ولی دانستی که آیه إِنَّ اللهُ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذَلِکَ لِمَنْ یَشاءُ نساء: ۴۸ و آیه إِنَّ اللهُ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً زمر: ۵۳ صلاحیت دارند که قید این آیه واقع شوند. این آیه وعده آتش ابدی داده ولی در حتمیّت صریح نیست و ممکن است بوسیله توبه و یا شفاعت بخشوده شود. در مجمع در این باره بتفصیل سخن گفته و از جمله نقل کرده که آیه إِنَّ اللهُ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذَلِکَ لِمَنْ یَشاءُ بعد از آیه ما نحن فیهِ نازل شده. (یعنی آن برای آیه وَ مَنْ یَقْتُلْ ...

قید است. و از ابو مجدز نقل میکند که شرطی در ذیل آیه منظور کرده یعنی جزای قاتل مؤمن آتش ابدی است اگر خداوند مجازات کند. این قول
 قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۲

از ابو صالح نیز نقل شده و عیاشی آنرا از امام صادق علیه السلام روایت کرده است و نیز مرفوعاً از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل نموده که فرموده: آن جزای اوست اگر مجازات کند. ناگفته نماند قاتل اگر توبه کند و کفاره دهد و آن دو ماه روزه و آزاد کردن یک بنده و اطعام شصت فقیر (کفاره جمع) است و خود را در اختیار اولیاء مقتول قرار بدهد که اگر خواستند بکشند و اگر خواستند عفو کنند در این صورت گناه او قابل غفران است و اگر بدون توبه از دنیا رفت عذابش همان است که آیه بیان کرده ولی احتمال غفران خدا را نمیتوان انکار کرد و شرطیکه در بالا نقل شد بقوت خود باقی است و الله العالم. و از آیه ۲۷۵ بقره که در باره اکل ربا وعده عذاب ابد داده شده، روشن میشود که اکل ربا بدان صورت توأم با کفر است و اگر توأم با کفر نباشد مثل آیه فوق می‌باشد.

قابل دقت؛ ج ۲، ص: ۲۷۲

آیات زیر در باره خلود اهل بهشت و آتش کاملاً جای دقت و تدبّر است ما اول آیات را نقل سپس آنها را بررسی میکنیم. ۱- يَوْمَ يَأْتُكَ لَمْ تَكَلِّمْ نَفْسًا إِلَّا يَأْذَنُهَا فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ هود: ۱۰۵-۱۰۷.۲- وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَمِنْهُمْ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مِّمَّا يُدُونُ هود: ۱۰۸.۳- قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِمَا أُحْقَابُنَا فِيهَا وَنُحِيطُ بِمَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ انعام: ۱۲۸.۴- إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِينَ مَابَا لَابِئِينَ فِيهَا أَحْقَابًا نباء: ۲۱-۲۳. آیه اول در خلود اهل آتش

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۳

صریح است ولی «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» آنرا از قوت میاندازد یعنی آنها در آتش مخلّداند مگر در وقتیکه خدا بیرون شدن را بخواهد و جمله إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ بنظر میآید که این استثناء واقع شدنی است (و الله العالم) بر خلاف ذیل آیه دوم که پس از استثناء فرموده: عَطَاءٌ غَيْرٌ مِّمَّا يُدُونُ یعنی بهشت آنها عطائی غیر قابل قطع است، این میرساند که استثناء در آیه دوم فقط برای این است که خدا مسلوب القدره نیست و اهل بهشت گر چه مخلّد اند اما خدا در هر حال قادر است که بیرونشان کند. ولی ذیل آیه اول چنانکه گفته شد غیر از این است. آیه سوم مطلق و شامل همه اهل آتش است ولی پس از وعده خلود میگوید: إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ یعنی در آتش مخلّداند آنوقت خطاب را متوجه حضرت رسول (ص) کرده فرماید: مگر وقتیکه خدا بخواهد خارج شوند و آمدن دو اسم حکیم و علیم که حکایت از حکمت و دانائی خدا دارند میرساند که استثناء واقع شدنی است و الله العالم. آیه چهارم گر چه در باره مطلق طاغیان است ولی آیات ذیل نشان میدهد که مراد از «الطاغین» کفار و مکذبین آیات حق و معاداند که در بیان علت آن فرموده: إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا. و «احقاب» چنانکه در «حقب» گذشت بمعنی مدتهای زیاد و زمانهای مفصّل است نتیجه این میشود که مکذبین معاد مدتهای زیاد و سالهای متمادی در آتش خواهند بود نه همیشه و الله اعلم. ناگفته نماند: اگر مراد از آیه چهارم و از استثناها آن باشد که گفته شد در اینصورت آیاتیکه در باره خلود اهل عذاباند همه با این آیات مقید میشوند و در باره آنها باید گفت: اهل آتش مخلّداند مگر آنکه خدا بخواهد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۴

در باره این استثناها وجوه متعددی گفتهاند که قویتر از همه دو وجه است. اول آنکه: این استثناها صرفاً برای اثبات قدرت خداست یعنی اهل بهشت و آتش هر دو مخلّداند ولی این خلود طوری نیست که خدا در مقابل آن مسلوب القدره باشد خدا هر وقت

خواست خارجشان میکند اما نخواهد کرد. ولی چنانکه گفتیم جمله **إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ**... - **إِنَّ رَبَّكَ فَاعِلٌ لِّمَا يُرِيدُ** مانع از این حمل است و لا اقل آنرا مخدوش میکند ولی جمله **عَطَاءٌ غَيْرِ مَجْدُودٍ** نشان میدهد که استثنا در آیه دوم برای اثبات قدرت است و صریح آن میگوید که این عطا قطع شدنی نیست. دوم آنکه: آیه اول (و قهرا آیه سوم) در باره بعضی از اهل آتش است که پس از مدتی از آتش آزاد خواهند شد و استثنا در جای خود واقع است در تفسیر برهان در حدود ۱۱ روایت نقل کرده که آیه در باره آنهاست که پس از مدتی خلاص خواهند شد. از جمله امام صادق علیه السلام بحمران فرمود: «هذه في الذين يخرجون من النار» و عمر بن ابان گوید: از عبد صالح (ظاهرا امام کاظم علیه السلام) شنیدم در باره اهل آتش میفرمود «يدخلون النار بذنوبهم و يخرجون بعفو الله» این روایت تا حدی از اولی اعم است. ابن کثیر در تفسیر خویش گوید: مفسران در باره استثنا آیه اول اقوال زیادی دارند آنگاه قول ابن عباس و حسن را نقل میکند که گفته‌اند: استثنا در باره گناهکاران اهل توحید است که در اثر شفاعت و رحمت خدا از آتش خارج میشوند و حتی کسیکه فقط در روزی از روزگار لا اله الا الله گفته در آتش نمی‌ماند هر چند اصلا عمل خوبی انجام نداده است در این باره روایت صحیح و مستفیض از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده است. نا گفته نماند: زمخشری این

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۵

اندازه را هم قبول نمیکند بلکه عقیده دارد حتی مرتکبین کبائر از اهل توحید نیز مخلم در ناراند. در تفسیر المنار ذیل آیه اول تفصیلا سخن گفته و اقوال و توجیهاات بسیاری نقل کرده است از جمله گفته: در حدیث مرفوعی از جابر نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله آیه اول را قرائت کرد تا رسید به **إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ** فرمود اگر خدا بخواهد کسانی از اشقیاء را از آتش خارج کرده داخل بهشت کند، میکند. از ابو سعید خدری و یا از کس دیگری نقل کرده که گفته: آیه **إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ** **فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ** بر تمام آیات خلود حاکم است هر جا که کلمه «خالدین» بیاید این استثنا در آنجا ملحوظ است. آنگاه میگوید: این عقوبت باختیار خدا واقع میشود و بسته بخواست اوست، اگر بخواهد همه عذاب یا مقداری از آنرا بر دارد بر میدارد که اراده او در هر چیز نافذ است. ولی آیا میخواهد یا نه این چیزی است که فقط خدا میداند و آنچه در روایات آمده قول ما را تأیید میکند که امر موکول بخداست. در ص ۸۳ ج ۸ گوید: اشقیاء در تبدیل فطرت توحید مستمر شدند تا فطرت آنها تغییر یافت و چون آیات خدا مؤثر نشد، در تطهیر فطرت محتاج عقوباتی بالاتر از عقوبات دنیا شدند. آن خبث و نجاست فقط با آتش آخرت قابل زوال است و چون موجب عذاب که همان نجاست ذات باشد با سوختن و عذاب از بین رفت، عذاب از بین میرود و مقتضای رحمت بلا- معارض میماند. تمام شد. نگارنده گوید: مرادش از این تقریب عدم خلود کفار در آتش است. در المیزان ذیل آیه سوم فرموده: استثنا برای اثبات قدرت خداست و میتواند آنها را خارج

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۶

کند هر چند خارج نخواهد کرد و در ذیل آیه اول فرموده: آتشیان مانند بهشتیان مخلداند و بهیچ وجه از آن خارج نمیشوند ولی این ابدیت موجب مسلوب القدره بودن خدا نیست. نگارنده گوید: ما حق داریم در باره آیات خداوند فکر و تدبّر کنیم و آنها را بیکدیگر برگردانده و استنتاج نمائیم. در باره خلود اهل عذاب و اینکه استثناها فقط برای اثبات قدرت است و یا عملی خواهد شد حقیقت پیش خدا است و آنچه در علم خداست بآن تسلیم هستیم.

چند مسئله؛ ج ۲، ص: ۲۷۶

در اینجا باید سه مسئله را بررسی نمائیم. ۱- خلود و جاودانی بودن یعنی چه و چطور متصور است موجودی همیشه در یک حال باشد و تغییر و فساد در آن راه نیابد؟ ۲- آیا خلود در آتش و بهشت تدریجا عادت میشود و حالت اولیه خود را از دست میدهد یا

نه؟ عبارت دیگر آیا جهنمی‌ها در اثر گذشت زمان از احساس عذاب خلاص نمی‌شوند؟ آیا بهشتی‌ها در اثر لذت یکنواخت احساس حظ را از دست نمیدهند؟ ۳- آیا خلود در آتش برای کفار ظلم نیست؟ کسانی که مثلاً شصت سال کفر ورزیده و آیات خدا را تکذیب کرده و عمر خود را در کارهای بد با تمام رسانده‌اند آیا عذاب ابدی در حق آنها رواست؟ در باره مطلب اول باید دانست: موجودات مادی در این دنیا از حیث کمیت ثابت و از حیث کیفیت در تغییر و تبدل‌اند. کمیت و وزن و اندازه ماده ثابت و بی کم و کاست است ولی از لحاظ کیفیت، اشیاء جهان پیوسته در تغییر و تبدل و فنا و فساد و زوال‌اند و هیچ وقت در وضعی و حالی ثابت و پایدار نمی‌مانند. از طرف دیگر در دنیای ما اصلی بنام اصل کهولت (آنتروپی) بر تمام مواد و نیروها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۷

حکم فرماست، هر موجودی که بحالت خود رها شده و امدادی بدان نرسد بطور تدریج بسوی همواری و پیری و سکون میرود، علت فساد و مرگ در عالم همین است، اگر این اصل در جهان نبود اصل بقا و ثبات در عالم حکومت میکرد و ما در این زندگی مخلد میشدیم و از مرگ و فنا اثری نبود. در زندگی آخرت اصل کهولت از مواد برداشته میشود و برداشته شدن آن عبارت اخرای خلود و همیشگی است و بزرگترین مرز فارق میان دنیا و آخرت وجود کهولت و عدم آنست، آقای مهندس بازرگان در کتاب ذره بی‌انتهای ص ۸۵ میگوید: جریانها و قوانینی که در این دنیا بر مواد و انرژیها حکومت دارد تماما ناشی یا منطبق بر دو اصل ترمودینامیک است ۱ اصل بقا و ثبات کمیت‌ها- ۲ آنتروپی یا کهولت یعنی اصل انحطاط کیفیت‌ها و ضعف و زوال ارزشها ... با برداشتن آنتروپی (پیری و کهولت) خصوصیات و مشخصات آخرت ظاهر میشود و لازمه همه آنها لغو آنتروپی است بطوریکه کهولت و آنتروپی را میتوان مرز و فارق دنیا و آخرت دانست. و خلاصه در آخرت با اراده نافذ و مؤثر خدا، اصل کهولت و پیری از موجودات برداشته میشود و هر چیز مخلد میشود و کلمه فنا و زوال و پیری از قاموس موجودات حذف میگردد. این مطلب حتمی است گر چه تصور آن برای ما مشکل است. راجع بمطلب دوم باید دانست: با برداشته شدن اصل کهولت از اشیاء همه چیز همیشه تازه و جوان خواهد بود و گذشت ایام، سعادت را بعبادت و سیری و عذاب را براحتی تبدیل نخواهد کرد. قرآن در این باره چنین فرموده: خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ بقره: ۱۶۲ و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۸

آل عمران: ۸۸ وعده عدم تخفیف عذاب دلالت دارد بر اینکه شکنجه و عذاب آنها همیشه تازه و پیوسته ناراحت کننده است و نیز فرموده إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضَتْ جِثَّتْ جُلُودُهُمْ يَدَلُّنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ ... نساء: ۵۶ توضیح نَضَتْ جِثَّتْ جُلُودُهُمْ در «جلد» گذشت یعنی هر وقت پوستهای آنها پخت و بی حس شد، پوستهای دیگری را بر آنها عوض میگیریم تا عذاب را بچشند. آیه شریفه در اثبات مطلب کاملاً روشن است. همچنین است آیات فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ بقره: ۸۶ وَإِذْ رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ نحل: ۸۵ وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفَّفْ عَلَيْنَا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ غَافِرًا: ۴۹ و روشنتر از اینها آیه وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمَوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ فاطر: ۳۶ است. که مرگ و راحتی و تخفیف را از اهل عذاب نفی میکند. در باره اهل بهشت آمده خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حَوْلًا كَهْف: ۱۰۸ یعنی در بهشت همیشگی‌اند و انتقال از آنرا طالب نیستند و از آن سیر نمی‌شوند. لَا يَسْتَمِعُونَ حَسِيَّتَها وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ انبیاء: ۱۰۲ صدای آتش را نمی‌شنوند و در آنچه نفسشان میل دارد دائمی‌اند. گر چه درک این حقیقت برای ما مشکل است ولی نمیتوان اوضاع عالم آخرت را از این جهان قیاس گرفت. و قوانین هر دو را یکی دانست. و امّا راجع بمطلب سوم: عذاب و شکنجه و گرفتاری آخرت صورت واقعی عصیان و مخالفت دنیا است و آن لازم و دائم است توضیح آنکه: اعمال خوب و بد آدمی، اجزاء بدن اوست که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۹

بشکل نیرو از بدن وی بیرون میریزد و همان نیروها بنا بر حقیقت بقاء اعمال در عالم باقی می‌مانند و ذره‌ای از آنها کاسته نمیشود. آن نیروها در آخرت بخود آدم بر میگردند و ای بسا اعمال چشم در جای چشم و اعمال دست در جای دست و هكذا می‌نشینند و بهمان اعضا تبدیل میشود. و چشم و گوش و غیره که از آنها تشکیل شده همیشه در عذاب یا در رحمت خواهد بود مثلاً زبانی که از میلیونها لا اله الا الله تشکیل یافته همیشه راحت و همیشه گویا و همیشه شاد خواهد بود و زبانیکه از غیبت و بهتان و دشنام و غیره فراهم آمده همیشه در عذاب خواهد بود. همانطور که شوری از نمک، تری از آب، چربی از روغن جدا شدنی نیست اینگونه اعضاء نیز که از اعمال نیک و بد بوجود آمده‌اند چون ذات و اصل خمیره آنها همان رحمت یا عذاب است همواره در عذاب و یا در رحمت خواهند بود قرآن مجید فرموده **لَا تَعْتَدِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ** تحریم: ۷ امروز عذر میارید فقط آنچه را که میکردید سزا داده میشود، یعنی اینها عین همان اعمال است که بخودتان باز گشته است. آیات قرآن در بیان این حقیقت یکی دو تا نیست بلکه آیات زیادی در این زمینه آمده است. آقای محمد امین رضوی سلدوزی در کتاب تجسم عمل یا تبدل نیرو بماده ص ۴۲ ذیل عنوان انسانی که از لذت و یا از رنج ساخته میشود این مطلب را بطور واضح شرح داده است. کسانی را که در این زمینه خواهان تحقیق و توضیح بیشتراند مطالعه همان کتاب را توصیه میکنم که در این باره کتابی کم نظیر و یا بی نظیر است. در عین حال باید آیات چهارگانه گذشته و توضیحاتی را که داده شد از نظر دور نداشت و حقیقت کار را بخدا موکول کرد.

خلص: ج ۲، ص: ۲۷۹

خلص: خلوص بمعنی صاف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۰

شدن و بی خلط شدن است. طبرسی ذیل آیه ۹۴ بقره میگوید: اصل خلوص آنست که شیء از هر آلودگی صاف باشد راغب میگوید: خالص مثل صاف است با این فرق که خالص آنست که آمیختگی آن از بین رفته باشد ولی صاف گاهی بآن گویند که اصلاً آمیختگی ندارد. **فَلَمَّا اسْتَيْسَأُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا** یوسف: ۸۰ یعنی چون از دیگران خالص شدند و فقط خودشان ماندند که برادر بودند و از اهل مصر جدا شدند. معنی آیه چنین میشود: چون برادران یوسف از یوسف که برادرشان را رها کند مأیوس شدند از مردم کنار گشتند در حالیکه میان خود بنجوی و گفتگو مشغول بودند. **نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَوْثٍ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا** نحل: ۶۶ می‌نوشانیم بشما از آنچه در شکم حیوانات هست از میان گیاه خورده شده و خون، شیر خالص را که بخون و گیاه آمیخته است. نا گفته نماند سرگین را تا وقتی که در شکم است، فرث گویند لذا بهتر است آنرا گیاه جویده ترجمه کنیم. **أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ** ... زمر: ۳ بدان دین خالص و پاک شده از شرک برای خداست و خداوند فقط عبادت خالص را می‌پذیرد نه عبادت توأم با شرک و نه عبادت غیر خدا را (المیزان) **إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ** ص: ۴۶ در المیزان میگوید: «خالصه» صفت موصوف محذوفی است و «باء» برای سببیت است یعنی: ما آنها را خالص کردیم بسبب خصلت خالصی که تذکر و یاد آوری دار آخرت باشد. اخلاص دین برای خدا، آنست که دین را از شرک بت پرستان و تثلیث نصاری و تشبیه یهود و مطلق غیر خدا، خالص و پاک و صاف کنیم. صیغه‌های ماضی و اسم فاعل آن همه راجع باین معنی است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۱

مثل **وَ أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ ... نساء: ۱۴۶ فَاَعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ** زمر: ۲ **وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ** بقره: ۱۳۹ **وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ** اعراف: ۲۹ و مخلص چهار بار، مخلصون یک بار، مخلصین هفت بار در قرآن مجید آمده و همه در باره اخلاص دین‌اند. اما مخلص و مخلصین بصیغه اسم مفعول بمعنی آنست که خدا او را برای خود خالص کرده است و غیر خدا را در آن نصیبی نیست چنانکه شیطان در باره آنها میگوید: **كَلَّا بَلْأَعْوَيْنَهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا طِبَّادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ** حجر: ۳۹-۴۰ مخلصین

هشت بار در قرآن مجید تکرار شده است و اذْکُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا مريم: ۵۱ موسی را در کتاب یاد کن که او بنده خالص شده بود و غیر خدا را در او راهی نبود و پیامبر فرستاده بود. همچنین است إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ یوسف: ۲۴ و غیره. مخلصین ابتدا با پیامبران تطبیق میشوند که خدا آنها را برگزیده و انتخاب کرده و مخصوص خدایند، شیطان و هوای نفس را در آنها راهی نیست چنانکه در باره آنها فرموده إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ آل عمران: ۳۳ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ ... نمل: ۵۹ وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ ص ۴۷. بندگانی اند پاک، منزّه، بی عیب، سارع در خیرات، عابد، نیکو کار. گذشته از پیامبران و ائمه علیهم السلام ممکن است پاکانی در اثر ایمان قوی و اعمال نیک همواره رضای خدا را هدف خویش قرار دهند و خدا نیز آنها را مخصوص خود قرار دهد و از بندگان خالص کرده باشد و غیر خدا را در آنها نصیبی نباشد.

خلط: ج ۲، ص: ۲۸۱

خلط: آمیختن. راغب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۲

میگوید: خلط آنست که میان اجزاء دو چیز یا بیشتر را جمع کنند اعم از آنکه هر دو مایع باشند یا جامد یا یکی مایع و دیگری جامد و آن از مزج اعم است. اقرب الموارد میگوید: مزج آمیختنی است که جدا کردن آن ممکن نباشد مثل آمیختن مایعات. و خلط اعم از آن است. علی هذا مزج اخص و خلط اعم است ولی طبری در مجمع ذیل آیه ۲۲۰ بقره میگوید: مخالطه آمیخته شدنی است که جدا شدن آن ممکن نباشد. نا گفته نماند قول راغب و اقرب الموارد که خلط را اعم گفته‌اند با استعمال قرآن بهتر میسازد. وَ يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِضْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَ إِن تَخَالطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ ... بقره: ۲۲۰ منظور از مخالطه چنانکه طبری گفته آمیختن مال یتیم با مال خود است یعنی: تو را از یتامی میپرسند بگو: اصلاح برای آنها (اصلاح اموال) خوب است و اگر اموال آنها را با اموال خود آمیختید آنها برادران شمایند. مخالطه را معاشرت نیز گفته‌اند. وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخِرَ سَيِّئًا ... توبه: ۱۰۲ و دیگران که بگناهان خویش اعتراف کرده عمل شایسته‌ای را با عمل بد دیگر آمیخته‌اند. یعنی هم عمل صالح و هم عمل طالح انجام داده‌اند. وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَلِمًا تَنْزِيلًا مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ ... كهف: ۴۵ اختلاط بمعنی امتزاج و آمیخته شدن است، تا آب نباشد املاح زمین و گازهای هوا قابل امتزاج نیست آب باران است که آمیخته با گازهای مخصوص از هوا بزمین میریزد و آنگاه املاح خاک را حل کرده و قابل تغذیه گیاه میکند. گمان میکنم منظور از نبات در آیه موادی است که گیاه را تشکیل میدهند و آنها بواسطه آب بهم آمیخته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۳

و ممتزج میشوند و بصورت گیاه در میانند. علی هذا باء در «به» برای سببیت است. ممکن است باء را برای تعدیه گرفت یعنی گیاه زمین با آب آمیخته شد. وَ إِن كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... ص: ۲۴ خلطاء جمع خلیط و آن بمعنی رفیق و همسایه و شریک است مراد از آن در آیه شریفه شرکاء است که مال خود را با مال شریک خود می‌آمیزند.

خلع: ج ۲، ص: ۲۸۳

خلع: بر کندن. إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه: ۱۲ منم پروردگار تو پا پوش خود را بر کن که تو در وادی پاک طوی هستی. بعقیده المیزان وادی سینا در اثر خطاب خدا و مقام قرب و موطن حضور و مناجات، مقدس شد و شرط ادب

آن بود که موسی در آنجا بی کفش باشد لذا امر بخلع نعل شد، مقدّس بودن کعبه شریف و مساجد و مشاهد مشرفه همه از این باب است، شرافت مکان بسبب عبادت مخصوص و یا واقعه محترمی است که در آن تشریح و یا در آنجا واقع شده و گرنه میان اجزاء زمان و مکان تفاضلی نیست. این سخن قوی و صحیح است و صدر آیه **إِنِّي أَنَا رَبُّكَ** و آیه **مَا قَبْلَ نُودَىٰ** یا **مُوسَىٰ** و آیات ما بعد، شاهد آن‌اند در مجمع از کعب و عکرمه نقل کرده: علت این خطاب آن بود که کفش موسی از پوست میت خور بود و در وجه سوّم از وجوه چهارگانه میگوید: علت این دستور آنست که پا برهنه بودن علامت تواضع و فروتنی است و لذا بزرگان سلف پا برهنه طواف میکردند و آنرا از اصمّ نقل میکنند. این وجه نیز قابل قبول و طبع پسند است. آنچه از بعض صوفیه نقل شده که مراد از آن تمکّن و استقامت است بی مدرک و خالی از اعتبار میباشد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۴

این کلمه فقط یکبار در کلام حق آمده است.

خلف: ج ۲، ص: ۲۸۴

اشاره

خلف: (بر وزن فلس) پس. پشت سر. راغب میگوید: خلف ضدّ قدام است **فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً ...** یونس: ۹۲ امروز پیکر تو را نجات میدهیم و از آب بیرون میافکنیم تا از برای کسانی که از پس تو اند عبرتی باشی رجوع شود به «فرعون». **اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ** یس: ۴۵ خلف در این آیه و غیره بمعنی پس و پشت سر است. در تمام مشتقات آن این معنی ملحوظ میباشد. ایضا خلف (بر وزن فلس) وصف است بمعنی جانشین بد و آخر مانده بد، مثل **فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَذَىٰ** اعراف: ۱۶۹ **فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ** مریم: ۵۹ این اثر در نهایت میگوید: خلف بتحریک و سکون هر کسی است که پس از رفتن دیگری در آید لیکن بفتح اول و دوّم در جانشین خوب و بفتح اول و سکون دوّم در جانشین بد بکار می‌رود گویند خلف صدق و خلف سوء قول طبرسی و راغب نظیر قول نهاییه میباشد. خلف: (بر وزن قفل) بمعنی مخالفت در وعده و وفا نکردن بآن است و فعل آن همه از باب افعال بکار رفته مثل **إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ** ابراهیم: ۲۲ و نحو **فَلَا تَخْسِرَنَّ اللَّهُ مَخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ ...** ابراهیم: ۴۷ **خِلْفَهُ**: بکسر اول و سکون ثانی در جائی گفته میشود که یکی از پی دیگری در آید (مفردات) مثل **وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ خِلْفَةً** لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا فرقان: ۶۲ او کسی است که شب و روز را در پی هم قرار داده برای کسی که متذکر باشد یا شکر گذارد در اقرب گوید: اسم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۵

است از جانشین گذاشتن یا جانشین شدن. در مجمع نقل شده: شب خلفه روز و روز خلفه شب است زیرا یکی از آند دیگری جانشین میشود: خلاف: مصدر باب مفاعله بمعنی مخالفت و ناسازگاری است و بگمان ابو عبیده بمعنی بعد (پس) است **فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ** توبه: ۸۱ باز گذاشتگان بعودشان بر خلاف رسول خدا شاد شدند و **إِذَا لَمْ يَلْبُثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا** اسراء: ۷۶ آنگاه در مخالفت تو جز اندکی توقف نمیکنند. بنا بر قول ابو عبیده معنی آن در هر دو آیه پس است یعنی از پس تو جز اندکی نمانند هکذا آیه اول **لَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافِ اعراف: ۱۲۴** قطع از خلاف آنست که مثلاً دست راست را با پای چپ و یا بالعکس ببرند این سخن فرعون است نسبت بساحران که بموسی ایمان آوردند در سوره طه: ۷۱- شعراء: ۴۹ نیز آمده است. خالف: بمعنی مانده مثل ترک شده است (مفردات) **فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ** توبه: ۸۳ بنشینید با بازماندگان. (مثل زنان و اطفال که می‌مانند و بجهد بیرون نمیشوند). خالفه: بمعنی عمود آخر خیمه است و گاهی از زنان بمناسبت ماندن در خانه و خارج نشدن

بجنگ خوالف تعبیر میکنند (مفردات) رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ توبه: ۸۷ و ۹۳ راضی شدند که با زنان باز مانده، باشند طبرسی از زجاج نقل میکند: زنانرا خوالف گویند بعَلَّتْ تخلف از جهاد ولی جایز است که جمع خالفه باشد و در مردان استعمال شود خالف و خالفه آنست که نانجیب باشد در دو محل جمع فاعل فواعل آمده مثل فارس فوارس و هالك هوالک. معنی آیه بعقیده طبرسی آنست: راضی شدند اینکه با زنان و اطفال و مریضان و باز نشستگان باشند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۶

خوالف فقط دو بار در قرآن آمده است. مخلف: (بصيغه مفعول) کسی است که ترک شده و باز گذاشته شود سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَا ... فتح: ۱۱ باز گذاشتگان از اعراب بادیه نشین خواهند گفت که: اموال و اهل، ما را از خروج بجهاد مشغول کردند. وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا ... توبه: ۱۱۸ قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ ... فتح: ۱۶. خلیفه بمعنی نائب و جانشین است در مفردات و اقرب میگوید: خلافت نیابت از غیر است در اثر غیبت منوب عنه و یا برای مرگش و یا برای عاجز بودنش و یا برای شرافت نائب و از این قبیل است که خداوند اولیاء خویش را در ارض خلیفه کرده یعنی برای شرافت اولیاء مثل هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خُلَافَةَ الْأَرْضِ انعام: ۱۶۵. راغب میگوید: خلافت جمع خلیفه و خلفاء جمع خلیف است مثل «جَعَلَكُمْ خُلَافَةً مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ» نا گفته نماند این سخن بنا بر قاعده جمع است و گرنه مؤنث و مذکر در آن حساب نیست در باره حضرت داود آمده جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ ص: ۲۶ در اقرب الموارد میگوید: خلفاء و خلافت هر دو جمع خلیفه است. خلفاء مذکر است گویند: «ثَلَاثَةٌ خُلَافَاءُ» ولی در خلافت تذکیر و تأنیث هر دو جایز است گفته میشود: «ثَلَاثَةٌ خُلَافَتٌ وَ ثَلَاثَةٌ خُلَافَاءُ» و هر دو (خلافت و خلفاء) لغت فصیح‌اند شاهد قول اقرب آنست که هر دو در قرآن مجید آمده است. اختلاف و ناسازگاری آنست که هر یک راهی غیر از راه دیگری بگیرد در فعل یا در قول و چون اختلاف در قول گاهی منجر بتنازع میشود لذا اختلاف بمعنی نزاع و مجادله میاید بطور استعاره (مفردات) اقرب میگوید اختلاف ضد اتفاق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۷

است فَاخْتَلَفَ الْأَخْرَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ مريم: ۳۷ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ... آل عمران: ۱۹. اختلاف شب و روز: پی در پی هم بودن آندو است إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ يونس: ۶ این جمله پنج بار در قرآن مجید آمده است. استخلاف: جانشین گذاشتن است و معنی طلب در آن ملحوظ است إِنَّ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ انعام: ۱۳۳ اگر بخواهد شما را میرد و از پس شما آنکه بخواهد جانشین میکند.

بشر خلیفه الله است؛ ج ۲، ص: ۲۸۷

وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ بقره: ۳۰. در آیه شریفه صحبت از یکنفر نیست و گرنه در جواب خدا ملائکه نمیگفتند مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ فساد و سفک دماء در صورت کثرت انسان تحقق پذیر است در المیزان گفته: خلافت بر آدم علیه السلام منحصر نیست بلکه اولادش نیز در آن شریک‌اند بی آنکه اختصاصی در بین باشد و مراد از تعلیم اسماء و دیعه گذاشتن این علم در انسان است بطوریکه آثار آن تدریجا و دائما از انسان ظاهر میشود. در المنارج ۱ ص ۲۵۸ میگوید: ظاهر (و الله اعلم) آنست که مراد از خلیفه آدم و مجموع ذرّیه اوست. و در ص: ۲۶۰ میگوید: انسان ضعیف خلق شده ولی دارای حسّ و شعور است و با آندو در کائنات تصرف میکند و آنها را زیر سلطه خود میکشد لذا دارای این همه اختراعات عجیبه شده و در آینده بجائی خواهد رسید که نمیتوان حساب کرد. پس انسان با این قوه و موهبت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۸

از حیث استعداد و آرزو و علم و عمل غیر محدود است. خداوند این مواهب را باو داده تا بواسطه او اسرار خلقت آشکار گردد. خدا او را با این مواهب خلیفه و جانشین خود در زمین قرار داده و او عجائب صنع خدا و اسرار خلقت خدا و بدایع حکمت او را آشکار می‌سازد (خلاصه سخن المنار). توضیح سخن آنست که خداوند دارای اسماء حسنی و صفات علیاست و بشر در تمامی آنها خلیفه و جانشین خدا در زمین است و در تمام شئون خویش کارهای خدا را حکایت میکند و مظهر اسماء و صفات حق است نهایت کمال و اتم آن صفات در خداست و بانسان مقداری از آنها عطا شده است و این خلافت شامل تمام انسان است اعم از نیک و بد، مؤمن و کافر، بد کار و نیکو کار. مثلاً خالق، رازق، علیم، قادر، سمیع، بصیر، رحیم، حکیم، غفور و ... از اسماء حق تعالی است. بشر در تمام این صفات و اسماء جانشین خداست. خدا همه را خلق کرده بشر نیز مثلاً ساختمان، کارخانه و غیره را خلق میکند و با قدرت خدا دادی آنها را بوجود می‌آورد، و باولاد خود روزی فراهم می‌آورد، داناست، قدرت دارد، می‌شنود، می‌بیند، مهربان، محکم کار، چاره ساز و مدبّر است. اینها همه جانشینی از حضرت حق تعالی است. علی هذا در باره امامان و مخصوصاً در باره امیر المؤمنین علیه السلام مثلاً می‌خوانیم که: مظهر صفات حق‌اند یعنی در اظهار صفات خدا از دیگران ما فوق‌اند و اگر گفتیم: علی علیه السلام ید الله است یعنی دست او مانند خدا و بجانشینی خدا قوی و کارساز و نجات دهنده است گر چه میشود گفت انسان‌ها همه ید الله‌اند ولی نه مثل آنحضرت و خلاصه آنکه: بشر خدا صفت است و جانشین خداست. اصل نیروها و صفات که بشر داراست از خدا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۹

میباشد منتهی بد کاران جانشینان بد و نیکو کاران جانشینان خوب‌اند. در آیاتی نظیر وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيُبْلِغَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ انعام: ۱۶۵ هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ لَا يُزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا ... فاطر: ۳۹ منظور باحتمال قوی خلیفه الله بودن انسان است و کافر نیز خلیفه خداست اما کفر او در پیش خدا رسوایش خواهد کرد. ولی در آیاتی مثل جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ ... یونس: ۱۴ وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلْنَاكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ ... اعراف: ۶۹ ظاهراً جانشین شدن از گذشتگان است نه خلیفه الله بودن و همچنین است آیه ۷۴ اعراف ولی شاید منظور از آیه ۷۴ یونس و ۶۲ نمل خلیفه الله بودن باشد. در خاتمه نا گفته نماند معنای خلیفه الله بودن آنست که بشر در آینده از حیث صنعت و کار و عمل هر چه بیشتر خدا صفت خواهد بود و مظهر بیشتر آن در زندگی بهشتی است که انسان با اراده کار خواهد کرد و این مطلب را در کتاب معاد از نظر قرآن و علم توضیح داده‌ام باید منتظر ترقیات عجیب بشر در دنیا بود که این موجود مرموز و خلیفه الله چه کارهایی انجام خواهد داد و ظهور آن کارها دلیل خلیفه الله و مظهر صفات حق بودن است و در عین حال معرّف کمال قدرت خداست. یا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ ... ص: ۲۶ بنظر می‌آید مراد از این خلافت، خلافت حکومت و قضاوت است و آن اخصّ از خلافت سابق است که درباره انسان گفته شد زیرا جانشینی داود فقط در بعضی از اسماء حسنی بود. المیزان آنرا مصداق خلافت سابق گرفته و می‌گوید: بآیه إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً بقره: ۳۰ منطبق است. نا گفته نماند آیه در باره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۰

خلافت داود است. بعضی گفته‌اند: مراد جانشین بودن از پیامبران سابق است ولی آن خلاف ظاهر آیه است.

اختلاف ممدوح و مذموم؛ ج ۲، ص: ۲۹۰

وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لَدَلِكَ خَلْقُهُمْ وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ هود: ۱۱۷-۱۱۸. این دو آیه از چند جهت قابل بررسی است: ۱- مراد از «مختلفین» اختلاف در دین است یا اختلاف در سلاطین، سنن، ذوقیات، آداب، مقاصد، اعمال و غیره؟ ۲- إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ استثنا است از جمله لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ یا از

معنی لازم آن؟ ۳- مشار الیه «لِتَذَلِّكَ» رحمت است یا اختلاف که هر دو از کلام سابق مستفاداند بعبارت دیگر مراد آنست که خدا مردم را برای اختلاف آفریده یا رحمت؟ و یا مشار الیه آن مضمون کلام سابق است که هم اختلاف و هم رحمت بوده باشد. ۴- آیا مراد از لَجَعِلَ النَّاسَ ... جعل اجباری است یا اختیاری؟ راجع بمطلب اول میشود گفت: با ملاحظه آیات دیگر مراد از اختلاف، اختلاف در دین است چنانکه فرموده: لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا وَا لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً مائده: ۴۸ آیه روشن است در اینکه مراد از امت واحده امتی است که دارای یک دین و یک آئین باشد. ولی در آیه ۹۳ نحل و ۸ شوری ظاهراً مراد اتحاد در نیکو کاری است. علی هذا مراد از لَجَعِلَ النَّاسَ جعل اجباری است و چون خدا جعل اجباری را نخواست و میخواست مردم با اختیار خویش دین حق را بپذیرند لذا پیوسته در دین اختلاف خواهند داشت و لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ. اختلاف در دین اگر از روی قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۱

طلب واقع و تحزری حقیقت باشد قهراً در پیشگاه خدا عذر موجه است ولی در اینصورت اختلاف در اصول اصلاً یا بوجود نیاید و یا خیلی کم و جزئی خواهد بود که اگر طالبان در طلب حقیقت باشند با کمترین تلاش و تفکر حق روشن خواهد شد. اما اگر اختلاف از روی عناد و لجاجت باشد پیش خدا موجب مسئولیت و عذاب خواهد بود و نوعاً اختلافات دینی در اثر لجاجت و اختلاف عمدی است پس از روشن شدن واقع چنانکه فرموده: وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ ... بقره: ۲۱۳ و نیز فرموده إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ ... آل عمران: ۱۹ و ایضا فرموده لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَ تَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ آل عمران: ۷۱ ایضا آیه ۳۲ روم- ۱۰۵ آل عمران- ۱۴ شوری. چنانکه می بینیم در این آیات اختلاف عمدی و از روی علم و موجب آن عناد میباشد نه مخفی ماندن حقیقت، این اختلاف مبعوض خداست و در مقام بر کندن آن دعوت باتفاق کرده و فرموده: أَنْ أَفِيْمُوا الدِّينَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ ... شوری: ۱۳ یا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ آل عمران: ۶۴. و اما اختلاف در سنن، آداب، روحیات، سلائق و غیره از ضرورت عالم و مورد تصدیق قرآن است و در غیر آنصورت دنیا پیشرفت و ترقی نمیکرد ولی چنانکه گفته شد این اختلاف مورد نظر آیه ما نحن فيه نیست. راجع بمطلب دوم: بنا بر آنچه گذشت إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ استثنا است از «مُخْتَلِفِينَ» یعنی مگر آنکسیکه خدایت رحم کند تابع حق باشد و اختلاف نکند. در اینصورت مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ مصداق همان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۲

فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا خواهد بود که در آیه وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بقره: ۲۱۳ آمده است. راجع بمطلب سوم: بنا بر تحقیق فوق «لِتَذَلِّكَ» راجع برحمت است نه باختلاف که اختلاف دینی مورد رضای خدا نیست و علت خلقت نمیتواند باشد. رجوع اشاره به «مُخْتَلِفِينَ» در صورتی صحیح بود که مراد از اختلاف، اختلاف سلائق و روحیات باشد که عامل مهم پیشرفت بشر است. و اینکه رحمت مؤنث است در آنصورت لازم بود «لتلك خلقهم» گفته شود باید دانست رحمت مؤنث حقیق نیست لذا آمده قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي كهف: ۹۸ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ اعراف: ۵۶ و نه فرموده: «هذه - قریبه».

خلق: ج ۲، ص: ۲۹۲

خلق: (مثل فلس) آفریدن و آفریده. ناگفته نماند اصل خلق بمعنی اندازه گیری و تقدیر است و چون آفریدن توأم با اندازه گیری است لذا خلق را آفریده و آفریدن معنی میکنند. راغب میگوید: اصل خلق بمعنی اندازه گیری درست میباشد (التقدير المستقیم) و در ابداع شیء ... و ایجاد آن بکار میرود ... در قاموس گفته خلق بمعنی تقدیر است طبرسی ذیل آیه ۲۹ بقره میگوید: «اصل الخلق التقدير» همچنین است قول ابن اثیر در نهاییه. اما خلق بمعنی آفریدن مثل أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ اعراف: ۵۴ بدان آفریدن و دستور مال

خداست و آن بدین معنی بیشتر از چهل بار در قرآن آمده است. **يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ آل - عمران: ۱۹۱** مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بِعَشْكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ لَقْمَان: ۲۸. اما خلق بمعنی آفریده (مخلوق) نحو **أِذْ كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا** اسراء: ۴۹

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۳

إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ ابراهیم: ۱۹ و سایر آیات خلق در قرآن کریم اغلب نزدیک به تمام در کار خدا استعمال شده ولی بعضاً در کار آدمی نیز بکار رفته چنانکه در باره حضرت عیسی آمده و **إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي مائده: ۱۱۰** و مثل **فَلْيَبْزُكْ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ مؤمنون: ۱۴**. نا گفته نماند: این خلقت تصرف در خلق الله است یعنی مثلاً از خاک و چوب خانه درست کردن و گر نه خالق اصلی خداست لا غیر چنانکه فرموده **هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ ... فاطر: ۳**. خلق (بر وزن قفل و عنق) بمعنی عادت و طبع و مروّت و دین است چنانکه در قاموس و اقرب گفته و **إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ن: ۴** حقاً که تو بر خلق عظیمی استواری راغب میگوید: خلق (بر وزن فلس و قفل) در اصل یکی اند اولی مخصوص هیئت و اشکال و صور ظاهری است و دوّمی مخصوص به قوا و صفات است که با بصیرت قابل درک میباشد. خلاق: بمعنی نصیب خوب است (مجمع) قاموس و اقرب قید وافر را نیز دارند راغب آنرا فضیلتی که با اخلاق خوب بدست میاید معنی میکند **أُولَئِكَ لَا خَلْقَ لَهُمْ فِي الْأَخِرَةِ آل عمران: ۷۷** آنان بهره‌ای در آخرت ندارند. این کلمه شش بار در قرآن مجید آمده است خلاق: صیغه مبالغه و از اسماء حسنی است و دو بار در قرآن آمده: حجر ۸۶ - یس ۸۱. اختلاق: بمعنی کذب و افتراء است طبرسی فرموده: خلق، اختلاق، فری، افتراء در معنی قریب هم‌اند. راغب گفته: هر جا که خلق در وصف کلام بکار رود معنای کذب میدهد **مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْأَخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ ص: ۷** ما این چنین سخنی در ملت آخر نشنیده‌ایم این جز دروغ نیست.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۴

در باره آیه **إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ شعراء: ۱۳۷** گفته‌اند: نیست این مگر دروغ و افتراء پیشینیان. طبرسی فرموده: عده‌ای آنرا بفتح خاء خوانده‌اند و دیگران بضمّ خاء و لام. ابو علی گفته: **خُلُقُ الْأَوَّلِينَ** یعنی عادت پیشینیان و دروغ آنها طبرسی خودش آنرا کذب معنی کرده یعنی قوم عاد بهود گفتند: سخنان تو همان دروغ گذشتگان است. بعضی گفته‌اند: مراد آنست که: این کار ما و این بناء و مصانع، عادت پیشینیان ماست. و **وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا مُّفْرَقًا: ۲** آیه شریفه دلیل آن آنست که مخلوقات بطور کلی آفریده خداوند و غیر از او خالق بالاستقلال وجود ندارد بر خلاف قول ثنویّه که مبدء عالم را دو تپ دانسته و شرور و ظلمت را مخلوق اهریمن میدانند. نظیر این آیه است آیات **لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ انعام: ۱۰۲** **قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ رعد: ۱۶** همچنین است آیه ۶۲ زمر و ۶۲ غافر. و این مطلب در بحث لفظ جلاله «الله» گذشت. **الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ملک: ۲** این آیه روشن میکند که مرگ همچون زندگی مخلوق و آفریده است و عدم صرف نیست. **إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَ تَخْلُقُونَ إِفْكًَا عنکبوت: ۱۷** گویا مراد از **تَخْلُقُونَ إِفْكًَا** آن است که: بدروغ اینها را معبود میخوانید اینها معبود نیستند و لا یضّرّ و لا ینفع‌اند مثل **إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ نجم: ۲۳** معنی آیه چنین میشود: غیر از خدا بت‌هایی را می‌پرستید و آنها را بدروغ معبود میخوانید و دروغ میسازید. در این آیه دروغ سازی خلق الافک خوانده شده است. چنانکه در آیه **لَمْ يَخْلُقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ فجر: ۸** از ساختن بنای ارم خلق تعبیر شده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۵

وَ لَمَّا مَرَّنَهُمْ فَلْيَعْبِرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ نساء: ۱۱۹ مراد از خلق الله گفته‌اند: دین خدا و امر خداست یعنی آنها را امر میکنم دین خدا و دستور خدا را تغییر میدهند این سخن از امام صادق علیه السلام نقل شده و قدماء مفسرین مثل ابن عباس و غیره نیز چنین گفته‌اند. و مؤید آن قول خداوند است که فرموده: **فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ**

روم: ۳۰ که بدین فطره الله و خلق الله اطلاق شده و مراد از آیه سابق تحلیل حرام و تحریم حلال است (مجمع) بعضی‌ها آنرا خصی و اخته کردن چهارپایان گفته‌اند. در میزان میگوید: تغییر خلق الله منطبق میشود بر اخته کردن و انواع مثله و لواط و سحاق و بعید نیست که مراد از تغییر خلق الله خروج از حکم فطرت و ترک دین حق باشد خدا فرموده فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا... عیاشی از امام باقر علیه السلام نقل کرده که مراد از آن امر الله است و در حدیث دیگر از آنحضرت دین الله نقل کرده است. نا گفته نماند: ما قبل جمله فوق در باره بریدن و شکافتن گوشهای چهارپایان است اگر مراد از تغییر خلق الله تغییر دین باشد و صدر آیه در اضلال مطلق است باید گفت: ذکر خصوص گوش بریدن میان دو عموم از بابت اهمیت آن بدعت است که در میان اهل جاهلیت متعارف بود. هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى حشر: ۲۴ بنا بر آنچه در «برء» گذشت معنی آیه چنین میشود: اوست خدای اندازه گیر، آفریننده، صورت ده، برای اوست نامهای نیکوتر. فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَ غَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ حَجَجَ: ۵ مخلقه و غیر مخلقه را تام الخلقه و غیر تام الخلقه گفته‌اند و نیز صورت گرفته و غیر صورت قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۶

گرفته گفته‌اند. (مجمع) کشاف بی‌عیب گفته در ج ۶ کافی ص ۱۲ از امام باقر علیهم السلام نقل است: مخلقه آنهایی است که خدا در صلب آدم علیهم السلام خلق و اخذ میثاق کرده ... و آنها همان‌اند که بدنیا می‌آیند ... اما غیر مخلقه هر انسان است که در صلب آدم خلقتش نکرده ... و آنها عبارتند از نطفه‌های عزل شده و بچه‌های سقط شده قبل از ولوج روح.

خلل: ج ۲، ص: ۲۹۶

خلل: (بر وزن فرس) گشادگی میان دو چیز. جمع آن خللال است (مفردات - مجمع) فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ نور: ۴۳ می‌بینی باران را که از میان ابرها خارج میشود. خللال مصدر باب مفاعله نیز آمده چنانکه خواهد آمد و نیز مفرد بکار رفته بمعنی وسط چنانکه ابن اثیر در نهاییه گفته است و لَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ توبه: ۴۷ میان شما اراجیف می‌ساختند و فتنه جوئی میکردند فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ... اسراء: ۵ کاوش میکنند میان خانه‌ها را. خَلَّةٌ: بضم اول بمعنی مودت و دوستی است طبرسی آنرا مودت خالص گفته است راغب در وجه آن سه علت ذکر کرده یکی آنکه دوستی و مودت در وسط نفس قرار دارد و یا آنکه نفس را میشکافد و در آن اثر میگذارد مثل تیر در هدف. و یا اینکه احتیاج بآن مودت زیاد است (بنا بر آنکه معنای خلت احتیاج) در آن منظور باشد وجه اول را ابن اثیر نیز در نهاییه گفته است. يَوْمَ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ بقره: ۲۵۴ روزیکه در آن خرید و فروش، دوستی و شفاعت نیست. يَوْمَ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ ابراهیم: ۳۱ خلل در آیه شریفه مصدر باب مفاعله و بمعنی دوستی است. خلیل: دوست یا ویلتی لِيَتَّبِعَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا فرقان: ۲۸ وَأَتَّخِذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا قاموس قرآن، ج ۲، ص:

۲۹۷ نساء: ۱۲۵ جمع خلیل اخلاء است مثل الْأَخِلَاءِ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ زخرف: ۶۷ دوستان در آنروز بعضی به بعضی دشمن‌اند مگر پرهیز کاران.

خلو: ج ۲، ص: ۲۹۷

خلو: خلاء و خلو بمعنی خالی شدن است (اقرّب) ایضا خلو بمعنی گذشتن زمان بکار میرود راغب میگوید: خلو در زمان و مکان هر دو استعمال میشود لیکن چون از خالی شدن زمان، گذشتن آن بنظر آمده لذا اهل لغت «خلا-الزمان» را: زمان گذشت معنی کرده‌اند. استعمال قرآن مجید همه از این قبیل است مثل وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ فاطر: ۲۴ هیچ امتی نیست مگر آنکه در آن انداز کننده‌ای گذشته است. تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ... بقره: ۱۳۴ وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ آل عمران: ۱۴۴ سُنَّهَ اللَّهِ

فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ احزاب: ۳۸. وَإِذْ خَلَوْا إِلَىٰ شَيْطَانِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ بقره: ۱۴ خلوت را از آنجهت خلوت گویند که از اغیار خالی است «خلا الیه» یعنی در خلوت باو رسید. علی هذا معنی آیه چنین میشود: و چون در خلوت بشیاطین خود رسیدند میگویند ما با شما هستیم. وَإِذْ خَلَوْا عَصَوْا عَلَيْكُمْ الْأَنَا مَلِ مِنَ الْعَيْظِ آل عمران: ۱۱۹ و چون خلوت کنند سر انگشتان را از خشم بر شما بدنندگان گزند. أَقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ ... یوسف: ۹ یوسف را بکشید و یا بزمین نا معلومی بیاندازید تا توجه پدرتان برای شما خالی از حبّ یوسف و خالص باشد. تخلیه: ترک کردن. گوئی در ترک کردن، شخص از ترک شده خالی و کنار میشود راغب اصل آن را ترک کردن در جای خالی گفته است فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ ... توبه: ۵

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۸

تخلی: خالی شدن و أَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ انشقاق: ۴ ایام خالی: روزهای گذشته کُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ حاقه: ۲۴. وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ فاطر: ۲۴ این آیه روشن میکند که هیچ امتی از امتها بدون پیغمبر نبوده و در تمام آنها پیامبرانی از جانب خدا آمده‌اند. توضیح آنکه: چون در امتی پیامبری از جانب خدا مبعوث شود بعد از گذشتن او دینش در اثر مرور زمان آلوده بشرک و کفر و بت پرستی میشود لذا گفته‌اند ریشه شرک و بت پرستی‌ها توحید است و هر جا که آندو بوده باشد باید پی برد که ابتدا پیامبری بوده است در تاریخ امریکا دیده‌ام: کاشفین آن چون وارد مملکت «پرو» شدند در آنجا معبد آفتاب یافتند حتی مردم آنجا میگفتند: این تازه واردها پسران آفتاب‌اند. باید از این دریافت که در آنجا نیز پیامبرانی وجود داشته است. بطور کلی با دقت در این آیه و تحقیق در تاریخ امتها میتوان بوجود پیامبران در آنها پی برد و عموم موهبت الهی را در آنها کشف کرد. گر چه در ممالک غرب پیغمبری سراغ نداریم و تمام پیامبران امثال نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد صلوات الله علیهم از اهل شرق‌اند ولی اگر در سابقه آنها دقت شود حتما پیامبرانی در میان آنها بوده است. قرآن میفرماید: بعضی از پیامبران را بر تو حکایت کردیم و برخی را حکایت نمودیم مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ ... غافر: ۷۸.

خمد: ج ۲، ص: ۲۹۸

خمد: خمود: فرو نشستن زبانه آتش است «خمدت النار خمودا: طفیء لهبها» (مفردات) و آن در انسان کنایه از مرگ است فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ انبیاء: ۱۵ ادعایشان پیوسته چنین بود تا درو شده بیجانشان کردیم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۹

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ يس: ۲۹ در نهج البلاغه خطبه ۱۹۶ در وصف قرآن فرموده «وَفُرْقَانًا لَا يُخَمِّدُ بُرْهَانَهُ وَ تَبْيَانًا لَا تُهْدَمُ أَرْكَانُهُ».

خمر: ج ۲، ص: ۲۹۹

اشاره

خمر: پوشاندن. طبری گوید: اصل خمر بمعنی ستر و پوشاندن است. راغب میگوید: اصل خمر بمعنی پوشانیدن شیء است و بآنچه با آن چیزی را می پوشانند خمار گویند ولی در تعارف، خمار مخصوص شده بآنچه زن سر خود را با آن می پوشاند و جمع آن خمر (بر وزن عنق) است و لِيَضْرِبَنَّ بِخُمْرِهِنَّ عَلَيَّ جُيُوبِهِنَّ نور: ۳۱ روسریهای خود بر گریبانهای خویش بزنند معنی این آیه در «جیب» گذشت. بشراب از آنجهت خمر گویند که عقل را می پوشاند و زایل میکند چنانکه در مفردات و قاموس گفته است. يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْ أَفْعَلُ لِلنَّاسِ بقره: ۲۱۹ همچنین است آیه ۹۰ و ۹۱ مائده. قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا

یوسف ۳۶ طبرسی در این آیه مضاف مقدر کرده و گوید اصل آن «اعصر عنب خمر» است و از زجاج و ابن انباری نقل کرده که خمر باعتبار ما یؤل الیه است و بعضی گفته‌اند که عرب انگور را خمر مینامند. المیزان عقیده دارد که عنب باعتبار ما یؤل خمر خوانده شده. احتمال دیگری که بنظر نگارنده میرسد آنست که «خمرًا» مفعول له باشد یعنی: برای شراب درست کردن میفشارم. در اقرب گوید: خمر در آیه بمعنی انگور است.

شراب بهشت؛ ج ۲، ص: ۲۹۹

وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ محمد: ۱۵ این آیه در باره شراب بهشت است آنهم نهر نهر، آیا خمر بهشتی مست کننده و مزیل عقل است؟ شاید از «لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ» فهمیده شود که خمر بهشت مثل خمر دنیا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۰

نیست بلکه آن لذت خالص است و ضرری از قبیل ازاله عقل و درد سر و تهوع ندارد چنانکه خمر دنیا چنین است طبرسی رحمه الله از آیه چنین فهمیده است. در سوره صافات آیه ۴۵-۴۷ در باره شراب بهشتی آمده يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. بِيَضَاءٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ طبرسی فرموده: لَا فِيهَا غَوْلٌ یعنی شراب بهشت عقل آنها را اغتیل نمیکند و نمیرد الخ. ولی چنانکه در «غول» خواهد آمد ظاهراً مراد از آن سر درد است. و هکذا آیه و كَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزَفُونَ واقعه: ۱۹. ناگفته نماند نرف الماء آنگاه گویند که کسی آب چاه را تماماً بکشد و بئر نزوف چاهی است که آبش کشیده شده باشد و به مست نزیف گویند زیرا عقلش نرف و نزع شده است (مفردات). علی هذا شکی نمی ماند که مراد از «يُنْزَفُونَ» در دو آیه زایل شدن عقل است یعنی: در خمر بهشتی هلاک شدن نیست و نه از آن عقل باخته میشوند (صافات ۴۷) از آن بسر درد نیمافتند و عقل نمی بازند (واقعه ۱۸) اختلاف قرائت «ینزفون» در «نرف» دیده شود.

خمر شراب مخصوص نیست؛ ج ۲، ص: ۳۰۰

طبرسی رحمه الله فرموده: خمر هر شراب مست کننده و آمیزنده با عقل و پوشاننده آن است و آنچه کثیر آن مست کننده باشد قلیل آن نیز خمر است. این همان است که از روایات اصحاب ما ظاهر است و مذهب شافعی نیز چنین است ولی بعضی گفته‌اند: خمر عصیر انگور است آنگاه که بجوش آید و شدید شود. راغب در مفردات گوید: خمر در نزد بعضی نام هر مست کننده است و در نزد بعضی نام شرابی است که از انگور و خرما گرفته شود چون از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) روایت شده: «خمر از این

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۱

دو درخت خرما و انگور است» ... در قاموس میگوید: خمر آنست که مستی آورد و از انگور باشد و یا اعم از انگور و غیر آن ولی عموم اصیح است زیرا خمر تحریم شد در حالیکه در مدینه شراب انگور نبود و شراب آنها از خرما تر و خرما خشک بود. در المیزان فرموده: خمر بنا بر آنچه از لغت بدست میاید هر مایعی است که برای مست کردن درست شده باشد عرب از اقسام آن فقط شراب انگور و خرما و جو را میدانست. مردم بتدریج در اقسام آن اضافه کردند تا امروز که دارای انواع زیاد است. بحسب درجات مست کردن و همه آنها خمر است.

جریان تحریم خمر؛ ج ۲، ص: ۳۰۱

ناگفته نماند: نظر اسلام در تحریم شراب، مست کردن آن است و هر آنچه مست کننده باشد خمر و حرام است چنانکه از مجمع و قاموس و المیزان نقل شد و در باره آب جو روایت شده «الْفَقَّاعُ خمر استصغره الناس» یعنی آبجو خمر است ولی مردم آنرا کوچک

شمرده‌اند. راجع بترتیب آیات خمر باید دانست که لحن آیات تا حدی با هم متفاوت است و میشود از آنها استفاده کرد که قرآن کریم با زمینه سازی و مقدمه چینی و بالاخره با آماده کردن مردم آنرا حرام کرده است، ولی در اصل شریعت اسلام و تمام ادیان مطلقاً حرام است و غیر معقول است که بگوئیم خداوند آنرا در دینی و یا در زمانی حلال کرده است، چیزیکه مزیل عقل است امکان ندارد در دین خدا حلال شده باشد. اینک آیات را نقل میکنیم: ۱- يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا... بقره: ۲۱۹. لحن این آیه چندان تند نیست. فقط حاکی از آنست که ضرر قمار

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۲

و شراب از فائده آنها بیشتر است گر چه با مقایسه آیه قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ... اعراف: ۳۳ حرمت خمر از آیه استفاده میشود زیرا این آیه مکی است و روشن میکند که «اثم» تحریم شده است و آیه بقره مدنی است و بوجود اثم در خمر تصریح میکند علی هذا اثم حرام و در نتیجه خمر حرام است و حضرت موسی بن جعفر علیه السلام چنانکه خواهد آمد برای مهدی عباسی چنین استدلال فرموده است. ۲- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ... نساء: ۴۳ یعنی شما که ایمان آورده‌اید در حال مستی بنماز نیایستید تا بدانید چه میگوئید. این آیه نیز در مدینه نازل شده و فقط از مستی در حال نماز نهی میکند و بنظر میاید که مسلمین هنوز از شراب دست نکشیده بودند که در بعضی حالات از آن نهی شدند. چنانکه نقل شده بعضی از صحابه بعد از نزول این آیه باز شراب میخوردند چنانکه خواهد آمد. ۳- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعِدَاةَ وَالْبَعْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ مائده: ۹۰-۹۱. این دو آیه مدنی است و صریح در نهی‌اند، جمله «فَاجْتَنِبُوهُ» و فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ روشن میکند که دیگر کسی حق ندارد بآن نزدیک شود و ایضا چنانکه در میزان گفته: فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ میفهماند که تا آنزمان آنرا ترک نکرده بودند. در میزان ذیل آیه ۹۰ مائده میگوید: از زمخشری در ربیع الابرار نقل شده گوید: در باره خمر سه آیه نازل شد: يَسْئَلُونَكَ عَنِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۳

الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ بعد از این آیه بعضی از مسلمانان شرب خمر میکردند و بعضی ترک نمودند تا اینکه مردی شراب خورد و داخل نماز شد و پریشان گفت آیه يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى نازل گردید سپس بعضی شراب خوردند حتی عمر بن الخطاب نیز خورد و با استخوان شتری سر عبد الرحمن بن عوف را بشکست و بعد نشست و شروع کرد بنوحه خواندن بر کشتگان جنگ بدر از مشرکان و شعر اسود بن یغفر را در نوحه خود میخواند و آن این است: و كَايِنَ بِالْقَلْبِ قَلْبِ بَدْرٍ مِنَ الْقِنِيَاتِ وَالشَّرْبِ الْكَرَامِ وَ كَايِنَ بِالْقَلْبِ قَلْبِ بَدْرٍ مِنَ السَّرِيِّ الْمَكَامِلِ بِالسِّنَامِ اِ يُوْعَدُنَا اِبْنَ كِبْشَةَ اِنْ نَحْيِي وَ كَيْفَ حَيَاةِ اَصْدَاءِ وَ هَامِ اِ يَعْجِزُ اِنْ يَرِدُ الْمَوْتَ عَنِّي وَ يَنْشُرْنِي اِذَا بَلِيَتْ عِظَامِي الْا- من مبلغ الرحمن عني باني تارك شهر الصيام فقل لله: يمنعني شرابي و قل لله: يمنعني طعامي اين ماجری برسول خدا صلی الله علیه و آله رسید خارج شد در حالیکه علامت خشم در چهره‌اش نمایان بود و ردای خویش را میکشید چیزیکه در دست داشت بالا برد تا عمر را بزند عمر گفت: بخدا پناه میبرم از غضب خدا و رسولش. پس خدا نازل فرمود: إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ- تا- فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ عمر گفت: بس کردیم. و نیز در میزان ج ۶ ص ۱۴۴ از کافی و تهذیب از امام باقر علیه السلام نقل کرده: خداوند هیچ پیامبری نفرستاد مگر آنکه در علم خدا بود که اگر دین او کامل شود خمر را در دین او تحریم کند. خمر پیوسته حرام بوده است مردم فقط از خصلتی بخصلتی نقل میشوند و اگر همه احکام دین یکبار بر مردم حمل میشد بدین نمیرسیدند راوی گفت: امام علیه السلام فرمود کسی ارفاق کننده‌تر از خدا نیست و از رفق خداست که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۴

مردم را از خصلتی بخصلتی نقل میکند و اگر همه احکام یکدفعه بر مردم بار میشد بهلاکت میافتادند. نا گفته نماند این همان است

که گفتیم از آیات بدست میاید: قرآن مجید راجع بتحريم خمر زمينه سازي کرده و مردم را بتدريج آماده نموده است و گرنه در اصل دين شراب همواره حرام بوده است. ايضا در الميزان ج ۲ ص ۲۰۷ از كافي از علي بن يقطين نقل شده: مهدي عباسي از حضرت موسي بن جعفر عليه السلام پرسيد: آيا شراب در كتاب خدا حرام است مردم فقط نهي شدنش را ميدانند حرام بودنش را نميدانند؟ امام عليه السلام فرمود: بلکه آن حرام است. گفت در کدام محلّ از كتاب خدا تحريم شده است يا ابا الحسن؟ فرمود: قول خدا **إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْأِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ** تا فرمود **أَمَّا أَثْمُ،** آن بعينه خمر است خدا در محلّ ديگر فرموده: **يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا** فاما اثم در كتاب خدا آن شراب و قمار است و اثم آنها از نفعشان بيشتتر است چنانكه خدا فرموده. مهدي گفت: اي علي بن يقطين اين فتواي هاشميه است باو گفتيم: راست گفتي يا امير المؤمنين حمد خدائي راست است كه اين علم را از شما اهل بيت خارج نكرده است. گويد: پس بخدا قسم مهدي صبر نكرد تا گفت: راست گفتي اي رافضي. در خاتمه ناگفته نماند كه تمام اقسام شراب، حرام و مورد غضب خداست حضرت رسول ده نفر را در باره آن لعنت کرده كه از آنجمله است: كارنده انگور براي شراب، نگهبان آن، فشارنده آن، نوشنده آن، ساقی و حامل آن، كسيكه بسوي او حمل شده، فروشنده و خريدار و خورنده قيمت آن. اينكه مسيحيان و ارباب ساير

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۵

اديان آنرا حلال ميدانند مربوط باصل اديان آسماني نيست چنانكه قبلا گفته شد. و راجع بحرمت شراب در شريعت تورات و انجيل براي نمونه رجوع شود به انجيل لوقا باب اول بند ۱۵- امثال سليمان باب ۲۰ بند ۱ و باب ۲۳ بند ۲۹-۳۵- كتاب اشعيا باب ۵ بند ۲۲ و باب ۲۸ بند ۱-۷ و باب ۵۶ بند ۱۲- كتاب يوشع باب ۴ بند ۱۱.

خمس: ج ۲، ص: ۳۰۵

خمس: پنج و يَقُولُونَ **خَمْسَةَ سَادِسِيَّهِمْ كَلْبُهُمْ** كهف: ۲۲ و ميگويند پنج نفراند ششم آنها سگشان است. خامس: پنجم و **الْخَامِسَةَ** أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ نور: ۹ خمسين: پنجاه فَلَيْتَ فِيهِمْ أَلْفَ سِنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا عنكبوت: ۱۴. **تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مَقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ** فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا معارج: ۴ راجع باين آيه در «عرج» بحث شده است. و **اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِأَيِّدِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ انفال: ۴۱.** خمس بر وزن عنق پنج يك و يك پنجم است و آيه صريح است در اينكه يك پنجم غنائم مال خدا و فرق پنجگانه ديگر است اين آيه از چند جهت قابل دقت است: اول آنكه اهل سنت عقیده دارند كه خمس منحصر بغنائم جنگي است زيرا در آيه لفظ «غَنِمْتُمْ» آمده است و ايضا در باره غنائم جنگ بدر است چنانكه از خود آيه و از ما قبل و ما بعدش روشن است. ولي بايد دانست: غنيمت فقط بمعني غنائم جنگي نيست در اقرب الموارد آنرا غنائم جنگي و هر چيزيكه بدست آيد ... معني کرده. در المنجد آنرا غنائم جنگي و هر فائده ديگر گفته است. در نهج البلاغه نامه ۴۵ فرموده «فو الله

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۶

ما كنزت من دنياكم تبرا و لا ادخرت من غنائمها و فرا» بخدا از دنياي شما ريزه زري و ريزه نقره‌اي خزانه نكردم و از غنائم آن مالي نيانداوختم پيدااست كه مراد از غنائم اموال و فايده‌هاي دنيا است نه غنائم جنگي طبرسي رحمه الله كه قول او از لحاظ لغت سند كامل است فرموده: در عرف لغت بهر فائده غنم و غنيمت اطلاق ميشود. و نيز در آيه **فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ** نساء: ۹۴ مراد از مغانم بهره‌ها و فايده‌هاست المنار و طبرسي آنرا فواضل و نعمتهاي و رزق گفته است. راغب در مفردات گفته: غنم بر وزن فرس معروف است ... و غنم (بر وزن قفل) رسيدن بگوسفند و بدست آوردن آن است سپس در هر چيزيكه از دشمن و غيره بدست آيد بكار رفته است. از اينجاست كه اهل بيت عليهم السلام آنرا هر فائده گرفته‌اند در كافي از سماعه منقول است كه از ابو الحسن عليه السلام

از خمس پرسیدم فرموده: آن در هر چیزی است که مردم فائده برده‌اند کم باشد یا زیاد. وانگهی در مورد آیه گر چه جنگ بدر است ولی مورد مخصّص آیه نیست بلکه غنائم جنگ بدر سبب صدور این حکم کلی شده است. بموجب روایات اهل بیت علیهم السلام خمس به هفت چیز راجع است غنائم جنگی، ارباح مکاسب، کنز، معادن، مال مخلوط بحرام، زمینیکه کافر ذمی از مسلمانی بخرد، جواهریکه بواسطه غواصی بدست آید. دوم «ذی القربی» در آیه مفرد است و یک مصداق بیشتر ندارد یعنی کسیکه با حضرت رسول قرابت دارد و آن با امام و جانشین پیغمبر که شیعه عقیده دارد تطبیق میشود در هر عصر امام و جانشین آنحضرت فقط یک نفر میشود. سوم آنکه فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ هر سه بالام که مفید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۷

اختصاص و ملکیت است آمده و الْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ بدون لام آمده و عطف به لِدِي الْقُرْبَىٰ اند و این روشن میکند که این فرق سه گانه داخل در ذی القربی اند و بواسطه ذی القربی بودن از خمس سهم میبرند و این همان است که ائمه علیهم السلام فرموده‌اند: مراد از این سه گروه، یتامی و مساکین و ابن سبیل سادات بنی هاشم اند. راجع بآیه شریفه مطالب دیگری هست که در فقه شیعه باید دید.

خمس: ج ۲، ص: ۳۰۷

خمس: گرسنگی (نهایه) فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصِهِ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ مائده: ۳ هر که در گرسنگی مضطر بخوردن میته و غیره شود در حالیکه بگناه بی میل است خدا آمرزنده و مهربان است ناگفته نماند: اصل خمس فرو رفتن و لاغری شکم از گرسنگی و کاستن ورم زخم و نظیر آن است گرسنگی را از آن مخصمه گویند که سبب لاغری شکم و فرو رفتن آن میشود راغب مخصمه را گرسنگی که باعث لاغری شکم میشود گفته ایضا در مجمع البیان اخمص قدم آنقسمت از باطن پا است که بزمین نمیرسد در اثر فرو رفتگی. در نهج - البلاغه خطبه ۱۱۹ در باره مؤمنان فرموده «مره العیون من البكاء خمس البطون من الصیام» مره و خمس بر وزن عنق جمع امره و اخمص است یعنی آزرده چشم اند از گریه و شکم لاغراند از روزه و در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله در خطبه ۱۵۸ فرموده «خرج من الدنیا خمیصا» از دنیا شکم خالی بیرون رفت. کلمه مخصمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده: مائده ۳، توبه ۱۲۰.

خمس: ج ۲، ص: ۳۰۷

خمس: تلخ و درختیکه خار ندارد و يَدْلُنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمْطٍ وَ أَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ سبأ: ۱۶ راغب گوید: خمط درختی است که خار ندارد گفته‌اند که آن درخت مسواک است طبرسی چند معنی برای آن نقل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۸

کرده از جمله گوید: گفته شده آن هر درختی است که خار ندارد در قاموس گوید: خمط هر چیز ترش یا تلخ است و هر گیاهی است که طعم تلخ دارد. و از جمله هر درخت بی خار و درخت مسواک و غیره گفته است. ناگفته نماند: بنظر میاید که خمط در آیه شریفه بمعنی تلخ باشد و آن صفت «اکل» است و «اثل و شیء» عطف به «اکل» است یعنی: دو تا باغ آنها را بدو باغیکه میوه تلخ و شوره گز و اندکی کنار داشت مبدل کردیم. ممکن است بگوئیم: خمط بمعنی درخت مسواک است و خمط و اثل هر دو بیان «اکل» است یعنی دو باغ میوه‌دار که درخت آنها مسواک و شوره گز بود ولی این درست نیست زیرا شوره گز اصلا دارای میوه نیست. این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

خنزیر؛ ج ۲، ص: ۳۰۸

خنزیر: خوک. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخَنزِيرِ ... مائده: ۳ جمع آن خنازیر است وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَةَ وَالْخَنَازِيرَ ... مائده: ۶۰ راجع بآیه اخیر رجوع شود به «مسخ» کلمه خنزیر چهار بار در قرآن مجید آمده است و کلمه خنازیر یکبار. گوشت خوک بتصریح قرآن حرام و قابل خوردن نیست.

خنس؛ ج ۲، ص: ۳۰۸

خنس: کنار رفتن. واپس ماندن. پنهان شدن. $\square$ فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَّارِ الْكُنَّسِ وَاللَّيْلِ إِذْ عَسَيْتَ وَالصُّبْحِ إِذْ تَنَفَّسَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ تَكْوِير: ۱۵-۱۹. معنای اولی خنس و خنوس در قاموس و صحاح و تفسیر بیضاوی و کشاف ذیل سوره ناس، تاخر و واپس ماندن ذکر شده است. در نهایت آنرا انقباض و کنار رفتن گفته و از ابن عباس نقل کرده که محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله رفتن میخواست نماز بخواند مرا پیش روی خود نشانند «فلما اقبل علی صلوته انخنست» یعنی چون شروع بنماز کرد کنار شدم. راغب نیز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۹

انقباض و تأخیر انداختن گفته است در اقرب الموارد، رجوع، کنار شدن، واپس ماندن و انقباض آمده است. در مجمع البیان میگوید: خمس و کنس هر دو در اصل بمعنی ستر و پوشاندن است شیطان را خناس گویند که هنگام یاد خدا کنار میرود و پنهان میگردد کناس بضم کاف خانه‌ای است که پرنده وحشی برای خود اتخاذ کرده و در آن مخفی میشود و در تفسیر سوره النّاس فرموده: خنوس پنهان شدن بعد از ظهور است. خلاصه آنکه: خنس و خنوس بمعنی کنار رفتن، واپس ماندن و پنهان شدن است و این معانی قریب بهم‌اند. کنس نیز بمعنی نماندن است در باره آهو که در نهانگاه خود پنهان میشود گویند: «کنس الطّیء اذا تعیّب و استتر فی کناسه» (نهایه) «عسعس اللیل» یعنی شب روی آورد و شب رفت در دو ضد بکار رفته است (مجمع). ناگفته نماند «الجوّار الکُنَّس» صفت «بِالْخُنَّس» است و در نتیجه هر سه بموصوفهائی دلالت دارند که دارای هر سه صفت‌اند. موصوفاتی که واپس شونده و دارای انقباض و نماندن و نیز در جریان و حرکت‌اند و این اوصاف لازم و ذاتی آنها است نه آنی و زمانی. ستارگان بی‌شمار آسمان چنانکه دانشمندان میگویند چنین‌اند آنها پیوسته در حال تحوّل و انقلاب‌اند، سوخت خویش را تمام میکنند بعضی در نیمه راه زندگی‌اند بعضی در آخر عمر و بعضی در ابتدای تشکیل: لذا آنها را بگروه‌های مختلف از قبیل ستارگان تپنده (که قشر ظاهر آنها مانند ضربان نبض آهسته و منظم است) غولهای آبی، غولهای سرخ، کوتوله‌های سرخ، کوتوله‌های سفید که مواد آنها پیوسته در انفعال و تبدل است و در باره کوتوله‌های سفید گفته‌اند که در مراحل آخر زندگی هستند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۰

از طرف دیگر آمدن و رفتن دائمی شب و روشن شدن روز حکایت از تحوّل و انقلاب دائمی جهان دارد. در اول سوره تکویر از تکویر و خاموش شدن آفتاب و از منکدر و تیره شدن نجوم و تبخیر دریاها و غیره سخن رفته پس از آن به خنس و کنس قسم یاد شده که این سخنان از فرشته وحی است نه ساخته پیامبر (ص) بنا بر این بنظر میاید که این اوصاف در باره ستارگان و خورشیدهای بی‌شمار جهان است که پیوسته در حال انقلاب‌اند و حکایت از انهدام عالم دارند معنی آیه شریفه چنین میشود: پس نه، قسم به واپس شونده‌گان روان و نماندن و شب که میاید و میرود و بصبح که میدمد و گسترش مییابد که این سخنان قول فرشته بزرگوار است. اینکه مفسران آنها را سیارات و عموم ستارگان گرفته و گفته‌اند: در شب آشکار میشوند و در روز غائب میگردند. بنظر میاید که این سخن خیلی سطحی است و این اوصاف در باره غایب شدن در روز و برگشتن در شب نیست و این چندان دلالت

بقیامت ندارد. ولی ما هم اگر در زمان گذشته می‌بودیم مانند آنها رحمهم الله می‌گفتیم زیرا گذشت زمان و ترقی علم در نمایاندن مفاهیم عالیة قرآن سهم بسزائی دارد. **الْخَنَاسِ الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ النَّاسِ**: ۴ در باره خناس گفته‌اند نام شیطان است که چون خدا یاد شود منقبض و نهان میگردد. ولی ناگفته نماند: خناس در آیه شریفه صفت وسواس است **قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ... مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ** وسوسه در سینه و قلب آدمی است و بسیار بسیار مخفی و نهان است که آدمی کمتر وجود آنرا حس میکند. لذا باید گفت خناس بمعنی سخت نهان و صفت وسوسه است نه صفت شیطان
 قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۱

آری در ذیل سوره فرموده که این وسوسه از جن و مردم بقلب آدمی راه پیدا میکند. معنی آیات چنین است: بگو پناه میبرم بپروردگار مردم ... از شرّ وسوسه که بسیار نهان و پوشیده است و در سینه‌های مردم رفت و آمد میکند. و وسواس اسم وسوسه و جمع آن وسواس است و صفت نیست.

خفق: ج ۲، ص: ۳۱۱

خفق: خفه کردن. **حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخَنزِيرِ وَمِمَّا أَهَلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ ...** مائده: ۳ منخنقه حیوانی است که آنرا خفه کنند و گوشت آن از محرّمات است و فقط یکبار در قرآن مجید آمده است خناق بضم اول مرضی است که در گلو پیدا میشود (دیفتری) و بکسر آن ریسمان و نحو آنست که با آن حیوانی و یا انسانی را خفه میکنند.

خوار: ج ۲، ص: ۳۱۱

خوار: صدای گاو. راغب میگوید: خوار مخصوص بصدای گاو است و گاهی بطور استعاره بصدای شتر گفته میشود و **اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ** اعراف: ۱۴۸ قوم بعد از رفتن وی از زیورهای خود گوساله‌ایکه پیکر بود ساختند که صدای گوساله داشت. این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است: اعراف ۱۴۸- طه ۸۸. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۹ در باره قوم ثمود فرموده «خارت ارضهم بالخسفة خوار السكة المحماء في الارض الخوارة» صدای زمین بهنگام لرزه بصدای گاو تشبیه شده است **سكة محماء** یعنی گاو آهن آب داده. ارض خوارة زمین نرم است.

خوض: ج ۲، ص: ۳۱۱

خوض: داخل شدن در آب (قاموس) راغب میگوید: خوض وارد شدن در آب و رفتن در آن است و بطور استعاره بوارد شدن در امور، اطلاق میشود و اکثر موارد آن در قرآن محلی است که ورود در آن مذموم است. **فَوَيْلٌ لِلْمُكَدِّبِينَ الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ** طور: ۱۲ طبرسی در ذیل
 قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۲

این آیه میگوید: خوض وارد شدن در آبست با قدم، دخول در قول بآن تشبیه شده است. یعنی آنروز وای بر مکذبین آنانکه در حدیث باطل بازی میکنند و سخن باطل میگویند **قُلْ اللَّهُ تَمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ** انعام: ۹۱ بگو خدا، سپس بگذار در باطلشان که وارد شده‌اند سرگرم باشند. **فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ** نساء: ۱۴۰ و **كُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضَةِ** مدثر: ۴۵ با آنانکه بیاطل وارد شده بودند بیاطل وارد میشدیم. و **خُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا** توبه: ۶۹ «الذی» صفت خوض است که از «خضتُمْ» استفاده میشود یعنی وارد شدید مثل ورود آنانکه بیاطل وارد شدند. طبرسی این را از یونس و اخفش نقل کرده است. ناگفته نماند این کلمه در قرآن کریم در ورود بآب اصلا بکار نرفته و در همه جا، موارد آن خوض در باطل است. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۲ در

وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرموده «خاض الی رضوان الله کل غمره و تجرع فیہ کل شدّه» .

خوف: ج ۲، ص: ۳۱۲

خوف: ترس. راغب میگوید: خوف توقع مکروهی است از روی علامت مظنون یا معلوم چنانکه رجاء و طمع توقع محبوبی است از روی آندو. فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ بقره: ۳۸. تخویف بمعنی ترساندن است ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ زمر: ۱۶ إِنَّمَا ذَلِكَ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ آل عمران: ۱۷۵ خیفه: حالتی است که از خوف بانسان عارض میشود و در جای خوف بکار میرود (راغب) فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى طه: ۶۷ موسی در نفس خویش احساس خوف کرد. تخووف بمعنی ظهور خوف است (راغب) أَوْ يَأْخُذْهُمْ فِي تَقْلِبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ أَوْ يَأْخُذْهُمْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۳

عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبُّكُمْ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ نحل: ۴۶-۴۷ اخذ بتخووف آنست که کسی را با ظهور خوف بگیرند خداوند یکدفعه غفلتا انسان را گرفتار میکند مثل زلزله و سخته و دفعه دیگر با ظهور خوف مثل سرطان مثلا «نعوذ بالله منه» که شخص میدانند این مرض او را از بین خواهد بود با علم بمردن و ترس از آن بتدریج از بین میرود و یا مثل کسیکه میدانند او را اعدام خواهند کرد چنین شخصی با ظهور خوف گرفتار میشود معنی آیه چنین میشود: یا آنها را در حال تلاش گرفتار کند، آنها عاجز کننده خدا نیستند و یا آنها در حال خوف و در حالیکه می ترسند و می لرزند گرفتار نماید... ناگفته نماند: خوف یکی از صفات نیک است و انسان را از بدبختی های دنیا و آخرت نجات میدهد مثل خوف از خدا، خوف از عذاب آخرت، خوف از ذلت دنیا و آخرت و غیره، در قرآن کریم در اینگونه موارد بکار رفته است و از صفات و شعار بندگان خداست بخلاف جبن که از ضعف نفس ناشی است و از علامات نقص است. وَ أَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ (نازعات ۴۰-۴۱).

خول: ج ۲، ص: ۳۱۳

خول: (بر وزن فرس) عطیه در قاموس و اقرب میگوید: خول هر عطیه‌ای است که خدا از نعمتها و غلامان و کنیزان و غیر بتو داده است. وَ تَرَكْتُمْ مِمَّا خَوَّلْتُمْكُمْ وَرَاءَهُ ظُهُورِكُمْ انعام: ۹۴ یعنی: آنچه را که بشما عطا کرده بودیم در پشت سر گذاشتید. ثُمَّ إِذِ الْخَوَلَاءُ نِعْمَةٌ مِنْهُ نَسِيًّا مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ زمر: ۸ یعنی: پس چون نعمتی بدو عطا کرد دعای قبلی خویش را فراموش میکند. طبرسی گفته: تخویل بمعنی اعطاء است و اصل آن تملیک عطیه است چنانکه تمویل بمعنی تملیک مال است. ناگفته نماند: خول بر وزن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۴

فرس جمع خولی بمعنی غلام نیز آمده است در نهج البلاغه نامه ۶۲ فرموده. من ناراحتم از اینکه سفیهان و بد کاران والی این امت شوند «فیتخذوا مال الله دولا- و عباده خولا» دل بر وزن سرد بمعنی گرداندن مال میان چند نفر است و خول بمعنی بندگان و بردگان است یعنی: مال خدا را میان خود بگردانند و به بندگان خدا ندهند و بندگان خدا را بردگان خود بدانند در اینجا نیز معنای عطیه ملحوظ است یعنی خیال کنند که خدا مردم را بآنها برده عطا کرده است. و حدیث مشهور در باره بنی- امیه که از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده از همین ماده است و آن چنین است «اذا بلغ بنو ابي العاص ثلثين رجلا اتخذوا مال الله دولا و دين الله دخلا- و عباده الله خولا». خال: بمعنی دائی و جمع آن احوال است مثل وَ بَنَاتٍ خَالَكَ وَ بَنَاتٍ خَالَتِكَ احزاب: ۵۰ و أَوْ بُيُوتٍ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتٍ خَالَاتِكُمْ نور: ۶۱. و خاله: خواهر مادر است و جمع آن خالات است که گذشت

خون: ج ۲، ص: ۳۱۴

خون: خیانت مقابل امانت است. و اصل آن چنانکه در مجمع ذیل آیه ۱۸۶ بقره گفته بمعنی منع حق است راغب میگوید: خیانت و نفاق هر دو یکی است ولی خیانت نسبت بعهد و امانت و نفاق نسبت بدین گفته میشود سپس با هم میشوند. پس خیانت مخالفت حق است با نقض عهد در نهان. علی هذا خیانت بمعنی منع حق و مخالفت با حق است. و إِنَّ یُریدُوا خِیَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ... انفال: ۷۱ مراد از خیانت در اینجا نقض عهد و مخالفت حق است که اسیران مثلاً میخواستند پس از آزادی باز بجنگ آنحضرت بیایند یعنی اگر بخواهند با تو خیانت و حيله و نقض عهد کنند از پیش بخدا خیانت کرده و مخالفت با حق کرده‌اند پس خدا بدامشان انداخت.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۵

لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أُمَّةَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ انفال: ۲۷ با خدا و رسول مخالفت نکنید و در امانات خود نیز خیانت ننمائید. عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ بقره: ۱۸۷ و لَا تُجَادِلْ عَنِ الدِّينِ یُخْتَانُونَ أَنْفُسِهِمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَانًا أَثِيمًا نساء: ۱۰۷. اختنان بعقیده طبرسی و قاموس و صحاح بمعنی خیانت است در اقرب میگوید اختنان همان خیانت است الا اینکه اختنان از خیانت ابلیغ و رساتر است: راغب میگوید: آن تحرک میل انسان بخیانت است نه خود خیانت. بعقیده راغب معنی آیه اول چنین است: خدا دانست که میخواستید بنفس خویش خیانت کنید همچنین است آیه دوم. ولی کلمه فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَ عَفَا عَنْكُمْ نشان میدهد که آنها خیانت میکرده‌اند نه اینکه میل بخیانت داشتند و همچنین آیه دوم میگوید از کسانی که بر خویشتن خیانت میکنند دفاع مکن. نه اینکه میل بخیانت دارند گر چه آن نیز معنای صحیح است یعنی آنانکه در فکر خیانت بخویش‌اند از آنان دفاع منما. بهتر است بگوئیم که افتعال در اینجا بمعنی مبالغه است چنانکه از اقرب الموارد نقل شد و مبالغه بنا بر آنکه در المنجد گفته شده یکی از معانی افتعال است. در این صورت میتوان گفت که مراد از مبالغه در خیانت، ادامه آن است. و لَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيْمًا نساء: ۱۰۵ برای خائنان مدافع و طرفگیر مباش و اگر گوئیم «لام» برای انتفاع است معنی کاملاً روشن میشود یعنی بنفع خائنان مخاصمه و دفاع مکن. کَانُوا تَحْتَ عَبْدِيْنِ مِنْ عَبَادِنَا صَالِحِيْنِ فَخَانَتْهُمَا تحریم: ۱۰ مراد از خیانت بعقیده سدّی کفر است، بعضی نفاق گفته‌اند،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۶

ضحاک گوید تمامی و افشاء سرّ بر مشرکان است ولی بهتر است گفته شود مراد نقض عهد و مخالفت با حق است یعنی زن نوح و زن لوط با آندو نسبت بحق و دین مخالفت کردند و ایمان نیاوردند. خَوَانٌ صیغه مبالغه است یعنی بسیار خائن یا همیشه خائن إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَانٍ كَفُورٍ حج: ۳۸. خائنه در آیه يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ غافر: ۱۹ ممکن است مصدر باشد یعنی: خیانت چشمها را میداند و آن نگاه حرام است. طبرسی فرموده: خائنه مصدر است مثل خیانت چنانکه کاذبه و لاغیه بمعنی کذب و لغو است بعضی گفته‌اند از قبیل اضافه صفت بسوی موصوف است یعنی «يعلم الاعين الخائنة منهم» و در آیه و لَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ مائده: ۱۳ راغب، جماعه مقدر کرده یعنی «على جماعة خائنة» ولی طبرسی آنرا بمعنی خیانت گرفته و گفته: وزن فاعله در مصادر زیاد است مثل عافیه، طاغیه، کاذبه. قول مجمع بنظر اقرب میرسد.

خوی: ج ۲، ص: ۳۱۶

خوی: سقوط. خالی شدن در مجمع و مفردات میگوید: اصل خواء خالی شدن است گویند «خوی بطنه من الطعام» شکمش از طعام خالی شد. ولی دیگران سقوط و انهدام نیز گفته‌اند در قاموس گفته «خوت الدار: تهدمت و خوت و خویت: خلت من اهلها و ارض خاویه ای خالیه» همچنین است قول صحاح و اقرب. أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْبَةٍ وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا بقره: ۲۵۹ فکر میکنم که خاویه در آیه بمعنی ساقطه باشد گر چه در مجمع خالیه گفته است یعنی: یا مانند آنکه بر دهکده‌ای گذر کرد و آن بر سقفهای خود

منهدم شده بود گویا اول سقفها افتاده و بعد دیوارها بر روی سقفها افتاده بود. در نهج خطبه ۹۸ هست: «کمثل نجوم السماء اذا خوی نجم طلع نجم» فَتَلَّكَ يُبُوُّهُمْ خَاوِيَةً

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۷

بِمَا ظَلَمُوا نمل: ۵۲ خاویه بمعنی خالیه و یا ساقط است ولی خالی بودن بهتر بنظر میرسد زیرا ستم خانه را خالی و بی صاحب میگذارد. فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٌ حاقه: ۷ قوم را در آن محل می بینی که افتاده اند گوئی تنه های نخل سقوط کرده اند. ناگفته نماند خاویه در قرآن مجید پنج بار آمده است و ماده آن واوی و یائی هر دو بکار رفته و مصدر واوی آن خو، و مصدر یائی اش خوی و خواء است (اقرّب).

خَبِيئَةٌ: ج ۲، ص: ۳۱۷

خَبِيئَةٌ: ناامیدی. خسران. محروم شدن. در نهاییه میگوید: خَبِيئَةٌ بمعنی خسران و حرمان است. قاموس آنرا نوامیدی و زیان و حرمان گفته است. وَقَدْ خَابَ مِنَ الْفَتْرِ طه: ۶۱ از رحمت خدا نوامید شد و یا بضرر افتاد آنکه دروغ بست فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ آل-عمران: ۱۲۷ پس نوامید یا زیان دیده برگردند.

خَيْرٌ: ج ۲، ص: ۳۱۷

خیر: دلپسند. مرغوب. راغب میگوید: خیر آنست که همه بدان رغبت کنند مثل عقل ... مقابل آن شر است. در قاموس گفته «الخیر ما یرغب فيه الكل كالعقل والعدل مثلاً». ناگفته نماند معنی کامل خیر همین است و در تمام موارد آن معتبر میباشد. به مال دنیا از آنجهت خیر گویند که مرغوب و مورد میل است مثل إِنَّ تَرَكَ خَيْرًا بقره: ۱۸۰ یعنی اگر مالی بگذارد. به چیز خوب خیر گویند زیرا دلپسند است و آدمی بدان میل میکند نظیر وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا بقره: ۲۶۹ چون حکمت مرغوب و دلپسند است لذا بدان خیر اطلاق شده است. در آیه وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ آل عمران: ۲۶ ظاهراً خیر بمعنی اختیار است یعنی اختیار این کارها در دست تو است. برگزیدن و انتخاب را گوئیم زیرا شیء برگزیده نسبت به

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۸

برگزیننده دلپسند و مرغوب است نحو وَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى الْعَالَمِينَ دخان: ۳۲ روی علمیکه داریم آنانرا بر مردم برگزیدیم وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى طه: ۱۳. اختیار: جمع خیر است یعنی نیکان و إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضِيِّينَ الْأَخْيَارِ ص: ۴۷ آنها در نزد ما از برگزیدگان و نیکان اند. خیره (بکسر اول و فتح دوّم) اسم مصدر است بمعنی اختیار مثل وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ، مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ قصص: ۶۸ یعنی پروردگارت آنچه که میخواهد میافریند و آنچه که میخواهد در مقام تشریح حکم اختیار میکند برای مردم حق اختیار در مقابل خدا نیست آیه شریفه بمضمون آیه ذیل شبیه است وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذْ قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ احزاب: ۳۶ و گاهی خیره بمعنی برگزیده آید مثل «مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ خَيْرَةٌ اللَّهُ مِنْ خَلْقِهِ» (مجمع). خَيْرَةٌ (بفتح اول و سکون دوّم و فتح سوّم) یعنی کثیر الخیر و برتر هر چیزی، جمع آن خیرات است (اقرّب) وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ آل عمران: ۱۱۴ منظور از خیرات کارهای پر فائده است فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ رحمن: ۷۰ مراد از خیرات زنان فاضله بهشتی اند بعضی گفته اند اصل آن مشدّد بوده مخفف شده است. تخیر: فکر میکنم بمعنی اختیار بعد از اختیار باشد مثل تجرّع که جرعه جرعه نوشیدن است علی هذا معنی آیه وَفَاكِهَةٌ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ واقعه: ۲۰ آنست که برای آنهاست میوه از آنچه پی در پی اختیار و میل میکنند همچنین است إِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ قلم: ۳۸. ناگفته نماند: خیر هم اسم تفضیل و هم اسم بکار رفته است در قرآن مجید بیشتر اسم استعمال شده و گاهی اسم تفضیل بکار رفته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۹

است. مثل **مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَاتٍ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا** بقره: ۱۰۶ و نحو **وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى** بقره: ۱۹۷ باید میان آندو با بودن «من» تفضیل فرق گذاشت باز ناگفته نماند که راغب از بعضی علماء نقل کرده: بمال آنوقت خیر اطلاق میشود که بسیار و پاک باشد از علی علیه السلام نقل است که بمنزل یکی از موالی خود رفت او گفت: یا امیر المؤمنین آیا وصیت نکنم؟ فرمود نه چون خدا فرموده **إِنْ تَرَكَ خَيْرًا** و تو مال زیاد نداری و بر همین قول است آیه **وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ** عادیات: ۸ بشر در دوستی مال کثیر محکم است.

خیط: ج ۲، ص: ۳۱۹

خیط: رشته. نخ. **حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ** بقره: ۱۸۷ مراد از رشته سفید، سفیدی صبح و از خیط اسود تاریکی شب است طبرسی در وجه این تشبیه فرموده: اندازه‌ای از صبح که خوردن با آن حرام میشود شبیه بنخ است و باندازه آن تاریکی شب از بین میرود و از عدی بن حاتم نقل شده که دو نخ سفید و سیاه در دست گذاشتم و بآنها نگاه میکردم در اثر تاریکی از همدیگر تشخیص داده نمیشدند (خیال میکرد منظور از آیه آنست که هوا بحدی روشن شود تا سفید و سیاه تمیز داده شوند) حضرت رسول صلی الله علیه و آله مرا دید خندید تا دندانهایش آشکار شد پس فرمود: پسر حاتم آن سفیدی روز و سیاهی شب است. **حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ** اعراف: ۴۰ خیاط بمعنی سوزن است معنی آیه در «جمل» گذشت.

خیل: ج ۲، ص: ۳۱۹

خیل: (بر وزن علم و فلس) گمان. «خال الشیء: ظنه» (اقرّب) **فَإِذَا جَاءَهُمْ وَأَعْيَتْهُمُ يُحَيِّلُ إِلَيْهِ مِنْ سَحَابِهِمْ أَلَّا تَسْعَى** طه: ۶۶ آنگاه رشته‌ها و عصاهای آنها از سحرشان، بموسی گمان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۰

میرفت که بشتاب حرکت میکنند. خیلاء بمعنی تکبر از روی خیال و فرض است و مختال بمعنی متکبر از همین است **إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كِبْرًا** **مُخْتَالٍ فَخُورٍ** لقمان: ۱۸ فخور کسی است که مناقب خود را می‌شمارد و برخ مردم میکشد. ولی تکبر خود پسندی در نفس است. این کلمه در قرآن مجید سه بار بکار رفته و در هر سه با لفظ فخور توأم است گوئی تکبر از فخور بودن قابل انفکاک نیست. و **الْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْخَمِيرِ لَتَرَكَوْبَهَا** نحل: ۸ خیل بمعنی اسبان است و از لفظ خود مفرد ندارد بعقیده راغب اسبان را از آنجهت خیل گفته‌اند که هر که بآن سوار شود در خود احساس تکبر میکند و بعقیده طبرسی علت این تسمیه آن است که اسب در راه رفتن متکبر است. در مفردات میگوید: خیل در اصل بمعنی اسبان و سواران است و در قول خداوند **وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ** انفال: ۶۰ هر دو مراد است و نیز در هر یک مفردا استعمال میشود چنانکه روایت شده «یا خیل الله ارکبی» ای لشکر خدا سوار شو که مراد سواران است و مثل قول آنحضرت «عفوت لكم عن صدقة الخيل» زکوة اسبان را نسبت بشما عفو کردم که مراد اسبان است. ناگفته نماند کلمه «یا خیل الله ارکبی» سخن حضرت رسول صلی الله علیه و آله است که چنان دستور میداد ابن سعد علیه و علی اتباعه لعائن الله، این جمله را در کربلا بلشگریان منحوس خود گفت. و خیل در آیه **وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ** اسراء: ۶۴ اسبان و سواران هر دو مراداند گر چه سواران شیطان نحوه دیگرانند و در «جلب» گذشت ولی در آیه **وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ** ظاهراً فقط اسبان مراد است و کلمه «رباط» که بمعنی بستن است مانع از اراده سواران است ولی در نهج البلاغه مواردی هست که از خیل، اسبان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۱

و سواران هر دو اراده شده مثل «هذا اخو غامد و قد وردت خيله الانبار ... و أزال خيلكم عن مسالحها» (خطبة ۲۷).

خیمه: ج ۲، ص: ۳۲۱

خیمه: چادر. طبرسی فرموده: خیمه هر خانه‌ای است که از پارچه درست کنند و بر ستونها و میخ تکیه کند. ولی در صحاح و اقرب گوید: خیمه خانه‌ای است که از شاخه‌های درختان ساخته میشود و قاموس هر دو را ذکر کرده است **حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْبِيَامِ** رحمن: ۷۲. بنظر میاید که مراد از مقصورات، مخصوصات باشد یعنی زنان سفید بدن که بشوهران خود مخصوص اند و در خیمه‌های بهشتی اند رجوع شود به «حور». با مراجعه بآیات قرآن مجید بدست میاید که حوریان بهشت هم در ساختمانهای بهشتی و هم در خیمه‌های بهشتی جا دارند. و الحمد لله و هو خیر ختام

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۲

د: ج ۲، ص: ۳۲۲**دال: ج ۲، ص: ۳۲۲**

دال: هشتمین حرف از الفبای عربی و دهمین حرف از الفبای فارسی است و جزء کلمه واقع میشود، بتنهایی معنائی ندارد و در حساب ابجد چهار است.

دأب: ج ۲، ص: ۳۲۲

دأب: عادت و شأن و تلاش طبرسی فرموده: دأب بمعنی عادت است «دأب يدأب» آنگاه گویند که کسی بچیزی عادت کند و در آن مستمر باشد **كَدَّأَبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا آلِ عِمْرَانَ: ۱۱** یعنی عادت و طریقه این کفار مانند عادت آل فرعون و پیشینیان است که آیات ما را تکذیب کردند. **تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا يَوْسُفَ: ۴۷** هفت سال بعبادت خود زراعت میکنید و **سَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ وَ سَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ اِبْرَاهِيمَ: ۳۳** مراد از **دَائِبِينَ** آنست که در سیر و وضع خود مستمر اند و بآن عادت دارند یعنی: آفتاب و ماه را بخدمت شما گماشت که همیشه روانند. در نهج البلاغه آمده «الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ دَائِبَانِ فِي مَرْضَاتِهِ» خطبه: ۸۸ محمد عبده آنرا تلاش معنی کرده است که شب و روز دائبان گویند که در رفتن و آمدن عادت دارند کلمه دأب پنج بار و دائبین یکبار در قرآن مجید آمده است ... **إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ مِثْلَ دَأَبِ قَوْمِ نُوحٍ وَ عَادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ غَافِرًا: ۳۱**. در قاموس و صحاح دأب را عادت و شأن معنی کرده و در نهایه میگوید: دأب بمعنی عادت و کار است و اصل آن بمعنی تلاش و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۳

زحمت است. فکر میکنم که معنی دأب در آیه فوق همان شأن و قضیه باشد یعنی: من بر شما از نظیر روز احزاب می ترسم که مثل واقعه قوم نوح و عاد و ثمود، ... بسر شما آید. مجمع آنرا در آیه عادت خدا گرفته یعنی مثل عادت خدا در باره قوم نوح و عاد بیضاوی کلمه جزاء مقدر کرده یعنی «مثل جزاء عادت قوم نوح» ... ولی آنچه ما گفتیم بهتر است.

دب: ج ۲، ص: ۳۲۳

دب: دب و دبیب بمعنی راه رفتن آرام و حرکت خفیف است در حیوان بکار میرود و در حشرات بیشتر استعمال میشود (مفردات) قاموس نیز راه رفتن آرام گفته است در صحاح گوید: هر راه رونده بر روی زمین دابّه است. اینکه دابّه را جنبنده گفته اند باعتبار

حرکت و راه رفتن است. در قرآن مجید در باره تمام جنبندگان اعم از انسان و حیوان و غیره بکار رفته است مثل **وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِّنْ مَّاءٍ نُّورًا**: ۴۵. دواب جمع دابّه است. در بعضی موارد از آن تمام حرکت کنندگان مراد است مثل **إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللّٰهِ الضُّمَمُ** **الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ** انفال: ۲۲ یعنی بدترین جنبندگان در نزد خدا این کفار کر و لال‌اند که نمی‌فهمند و آیه **إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللّٰهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ** انفال: ۵۵ بطور قطع بانسان شامل است. و در بعضی از موارد مراد از آن غیر انسان و غیر چهار پایان سه گانه (بقر و غنم و شتر) است نحو **وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْبَعَابِ الْمُخْتَلِفِ أَلْوَانُهُ فَاطِرٌ**: ۲۸. **وَإِذِ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ** نمل: ۸۲: از این آیه بدست می‌آید که در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۴

آینده جنبنده‌ای از زمین خارج شده و با مردم سخن خواهد گفت و کلمه «ان» در آخر آیه بفتح الف است و لام علت در آن مقدر می‌باشد و بعضی آنرا بکسر الف خوانده‌اند: در آنصورت احتیاج بتقدیر نیست و در هر دو صورت، علت مطلب قبلی است یعنی دابّه را خارج می‌کنیم و با ایشان سخن می‌گوید زیرا که مردم بآیات ما ایمان نمی‌آورند و خروج دابّه برای آن است که ایمان بیاورند و حق برای آنها روشن شود (گرچه از عذاب رها نخواهند شد). اگر این دابّه انسان باشد بیرون آمدن او خرق عادت ولی سخن گفتن او قهراً عادی خواهد بود و اگر حیوان باشد کلامش مثل خودش خارق عادت است. در باره این دابّه سخن بسیار گفته‌اند عده‌ای گویند از شرایط قیامت و از مقدمات آن است در المیزان می‌گوید: در کلام خدا چیزیکه بیان و تفسیر این آیه باشد پیدا نیست و آن کدام است و چه صفت دارد و کی خارج میشود و چه سخن می‌گوید؟ بلکه سیاق آیه بهترین دلیل است که قصد از آن مبهم گویی است و آن کلامی است مرموز. ناگفته نماند در بعضی روایات بعلى عليه السلام و امام زمان عليه السلام تفسیر شده ولی روایات دیگری که ضد آنهاست نیز نقل شده است. ما بعد آیه فوق در قرآن چنین است **وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِّمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ**. **حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوا قَالَ أَ كَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا عِلْمًا أَمْ ذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ**. **وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْظِقُونَ**. بنظر می‌آید که مراد از «**وَقَعَ الْقَوْلُ**» در اینجا همان «**وَقَعَ الْقَوْلُ**» در آیه اول باشد و این آیات صریح در وقوع قیامت نیستند بنظر می‌آید که آیات فوق از یک تحول عجیبی در آینده خبر میدهد و شاید مراد عصر امام زمان عليه السلام باشد:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۵

فرید وجدی در دائره المعارف ماده دَب در باره دابّه بعضی از آنچه را که در بالا نقل شد و احتمالات دیگر نیز نقل کرده و آنگاه «**تُكَلِّمُهُمْ**» را در آیه که بمعنی سخن گفتن است با تخفیف بمعنی زخم زدن گرفته و احتمال داده که در آینده چنین حشره‌ای پیدا شده و تکثیر گشته و مردم را اذیت خواهد داد و نیز دابّه را اسم جنس گرفته است ولی سخنش یا اول و آخر آیه چنانکه گفته شد جور در نیاید و طبری قرائت «**تُكَلِّمُهُمْ**» را بفتح تاء و تخفیف لام شاذ دانسته است. **وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى** ... نحل: ۶۱ همچنین است آیه ۴۵ **سورة فاطر**. مضمون هر دو آیه آنست که هر گاه خدا میخواست مردم را با اعمال بد آنها مؤاخذه کند هیچ جنبنده‌ای در روی زمین نمی‌ماند. گفته‌اند: پیامبران و اوصیاء معصوم‌اند چون آنها ظالم نیستند پس لازم بود آنها بمانند در این صورت بحکم کلی **مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ خَدِشَهُ** وارد میشود یعنی اگر خدا میخواست همه را مؤاخذه کند باز عده‌ای در روی زمین می‌مانند زیرا گناه ندارند. وانگهی اگر دابّه شامل غیر انسان باشد آنها چه تقصیری دارند تا در اثر عقوبت انسان آنها هم از بین بروند؟ در المیزان می‌گوید اگر خدا مؤاخذه میکرد اکثر مردم در اثر ظلم از بین میرفتند و معصومین نیز در اثر هلاک پدرانشان بدنیا نیامدند و آنگاه در نقل و رد اشکالها مفصل بحث کرده است. و نیز گفته بعید نیست که مراد از دابّه انسان باشد. بنظر نگارنده هیچ یک از دو اشکال وارد نیست و آیه شریفه در صدد بیان مهلت خداوند نسبت بمردم است و منظور از دابّه انسان و عموم عقوبت نسبت بگناهکاران است یعنی اگر خدا میخواست مردم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۶

را مهلت ندهد و در اثر گناهان بفوریت مواخذه کند لازم بود احدی از مجرمین را در روی زمین نگذارد و لیکن سنت خدا بر مهلت جاری است و لکن یُوخَّرُهُمْ إِلَیْ أَجَلٍ مُّسَمًّى این است آنکه با ذهن خالی از آیه بدست میاید.

دبر: ج ۲، ص: ۳۲۶

دبر: (بر وزن عنق) عقب. مقابل جلو. وَ اسْتَبَقَا الْبَابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرِ يَوْسُفَ: ۲۵ یعنی از پی هم بطرف در دویدند و او پیراهن یوسف را از عقب درید راغب میگوید: دبر شیء خلاف قبل آن است و بطور کنایه بدو عضو مخصوص (آلت تناسلی و مقعد) گفته میشود. پس قبل و دبر در اصل بمعنی جلو و عقب‌اند و آندو جزء یک شیء‌اند مثل جلو پیراهن و عقب آن و گاهی کنار از شیء‌اند مثل اینکه بگوئیم زید در جلو من و یا در عقب من است مثال اولی از قرآن نحو وَ مَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرُهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّقِتَالٍ ... انفال: ۱۶ و آیه ۲۵ یوسف که گذشت. و مثال دوم نحو وَ اَدْبَارَ الشُّجُودِ ق: ۴۰. و بیشتر استعمال آن در قرآن در قسم اول است در میزان فرموده که استعمال آن در قسم دوم بطور توسع و مجاز است (ج ۷ ص ۹۲). جمع دبر ادبار است مثل فَلَا تُولُوهُمُ الْاَدْبَارَ انفال: ۱۵ یَضْرِبُونَ وُجُوهُهُمْ وَ اَدْبَارَهُمْ انفال: ۵۰. از دبر بمناسبت معنای اولی افعالی مشتق شده مثل ادبر، تدبیر، ادبیر. همچنین است مدبر و دابر و ادبار. تَدْعُوا مَنْ اَدْبَرَ وَ تَوَلَّى معارج: ۱۷ میخواند کسی را که بحق پشت کرده و اعراض نموده است ثُمَّ اسْتَوَى عَلَی الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ ... یونس: ۳ سپس بر عرش تسلط یافت امر را تدبیر میکند. تدبیر امر، افتادن بدنبال آن است یعنی در پی کار خود است و آنرا دنبال میکند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۷

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا مُحَمَّد: ۲۴ در اقراب الموارد میگوید: «تدبیر الامر» یعنی به عواقب آن نظر کرد و در آن فکر نمود و تأمل کرد یعنی آیا در قرآن تفکر و تدبیر نمیکند یا بر قلوب قفلها است. همچنین است أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ ... مؤمنون: ۶۸ که در اصل «یتدبروا» است. ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ ... توبه: ۲۵ یعنی: برگشتید در حال پشت کردن. وَ مِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحْهُ وَ اِدْبَارَ النُّجُومِ طور: ۴۹. ادبار مصدر است بعضی آنرا ادبار بفتح اول خوانده‌اند یعنی مقداری از شب را تسبیح خدا کن و نیز در وقت پشت کردن نجوم که با سفیدی فجر بتدریج پشت کرده و ناپدید میشوند. اولی به نماز شب و نیز نماز مغرب و عشاء و دوامی بنافله صبح تفسیر شده چنانکه از صادقین علیهما السلام منقول است و همچنین به نماز صبح تفسیر کرده‌اند (مجمع). فَاقْطِعْ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا ... انعام: ۴۵ دابر القوم بمعنی آخر القوم و آن کسی است که در آخر آنها میاید. اصمعی گفته دابر بمعنی ریشه است قطع الله دابره یعنی خدا ریشه و اصل او را قطع کرد معنی آیه چنین میشود: آخر قوم ستمگر قطع گردید یعنی طوری مستأصل شدند که کسی از آنها باقی نماند. وَ النَّازِعَاتِ غُرْقًا وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا وَ السَّابِحَاتِ سَبْحًا. فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا نازعات ۱-۵ ترجمه آیات در ذیل خواهد آمد. بسیار بسیار بعید است که مراد از نازعات و ... ملائکه باشند زیرا جمعیکه با الف و تاء بسته میشود یا صفت مؤنث حقیقی است و ملائکه بطور حتم مؤنث حقیقی نیستند و قرآن با آن قول مبارزه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۸

کرده است. و یا صفت مذکر لا- یعقل است مثل مرفوعات، منصوبات، مجرورات، و ایام خالیات و یقینی است که ملائکه اولو العقل‌اند. بنا بر این آنچه گفته‌اند مراد از آنها ملائکه است قابل قبول نیست. و خبر قطعی و یقینی نیز در این باره نداریم. ترجمه الفاظ آیات از این قرار است نزع: کندن و قلع کردن. غرق: سختی. نشط: جذب و خروج. سبح: شنا کردن. مدبرات: تدبیر کنندگان. نا گفته نماند در جریان امور عالم عواملی در کار است که بوسیله آنها امور عالم تدبیر میشود مثلاً دانه گندم که کاشته شد نیروی جذب مواد را بسوی آن جذب میکند «وَ النَّازِعَاتِ» مواد نیز در اثر انفعال بسوی آن کشیده میشوند و از مخزن خود خارج میگردند «وَ النَّاشِطَاتِ» آنگاه موادیکه از زمین و هوا جذب شده ریشه و ساقه درست کرده و در آن روان میشوند «وَ السَّابِحَاتِ» و بسوی

مقصد و باروری پیش میروند «فَالسَّابِقَاتِ» و آنگاه بوسیله همان نیروها دانه‌ها در دسترس قرار میگیرند «فَالْمُدَبِّرَاتِ». یا مثلاً بادها از بالای اقیانوسها هواهای مرطوب را که همان ابرها هستند قلع میکنند و ابرها نیز قلع میشوند و براه میافتند و سپس در بالای جو شنا کنان بطرف خشکیها پیش میروند و باران میبارد و تدبیر امر میشود. پس میشود گفت: که مراد از این اوصاف نیروها و مواد عالم است که در تحت شرایط مخصوص بامر خدا جابجا میشوند و تدبیر امر میکنند. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۸۷ بعد این اوصاف را باتمهای ماده عالم تفسیر نموده و در باره آن بتفصیل سخن گفته است و نیز میگوید معنای آیات کریمه مذکوره خیلی مبهم است و در آنها روشن نشده است که مقصود از آنها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۹

چیست؟ و پیدا است که گوینده آنها (تبارک و تعالی) هم نمیخواسته است معنای این گفتارها بر هر کسی در هر دوره‌ای معلوم باشد. گاهی میشود که گوینده عمدا و دانسته مقصودش را ابهام آمیز و مرموز بیان کند ... مطلب ایشان با ما بعد آیات که راجع بحدوث قیامت است کاملاً درست در میاید و این تغییر و تحوّل آمدن قیامت را نشان میدهد یعنی روزیکه این نظم و این تحولات بآخر رسید زمین میلرزد و نظام از بین میرود. و خلاصه آنکه: نیروهای عالم میکشند و مواد کشیده میشوند و براه میافتند و در راه مقصود خداوندی پیش میروند و تدبیر امر میکنند. و نتیجه نزع و نشط و سیح عبارت است از پیش رفتن در مقصود و رسیدن بآن. معنی آیات چنین میشود: قسم بانهاییکه بسختی میکنند و آنهاییکه بطرز مخصوصی کنده و رها میشوند و آنهاییکه بطور مرموز شنا میکنند پس آنهاییکه پیش میروند و بعد تدبیر امر میکنند.

دثر: ج ۲، ص: ۳۲۹

دثر: دثار (بکسر اول) لباسی است که روی لباسها بر تن کنند. و لباسی است که شخص در خواب آنرا بروی خود میکشد (اقرب) یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ مَدَّثِرٌ ۱ یعنی ای جامه بخویش پیچیده بر خیز و انذار کن. گویند وقت نزول آیه آنحضرت لباسی بر خود پیچیده و استراحت کرده بود و اصل آن متدثر و ثاء در دال ادغام شده است این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

دحر: ج ۲، ص: ۳۲۹

دحر: طرد. راندن بقهر «دحره دحرا و دحورا: طرده و ابعده و دفعه» قَالَ أَخْرَجَ مِنْهَا مَذْمُومًا مَذْحُورًا اعراف: ۱۸ گفت از آنجا بیرون شو در حالیکه مذموم و مطرود از رحمت هستی. وَيَقْدِفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا صافات: ۹ دحور چنانکه گفته شد مصدر است بمعنی طرد و آن در آیه شریفه مصدر فعل مقدر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۰

است یعنی «یدحرون دحورا» (مجمع) ممکن است مثل «قعدت جلوسا» باشد معنای آیه چنین است: طرد میشوند از هر طرف طرد بخصوصی در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ فرموده «و استعینه علی مداحر الشیطان» از خدا یاری میخواهم بر اعمالیکه شیطان را طرد و دفع میکنند در نهیهایه میگوید: دحر دفع کردنست بقهر و برای اذلال و اهانت، قول مجمع نیز چنین است.

دحض: ج ۲، ص: ۳۳۰

دحض: لغزیدن. سقوط. مجمع ذیل آیه ۱۴۱ صافات آنرا سقوط معنی کرده و گوید اصل دحض محل لغزش است که راه رونده در آن میافتند. در صحاح مکان دحض را (بر وزن فلس و فرس) مکان لغزنده گفته در نهج- البلاغه خطبه ۱۴۷ هست «و ان تدحض القدم» ... یعنی اگر قدم لغزید. آنانکه دحض را زوال و بطلان گفته‌اند بمناسبت معنای اصلی آن است. وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ

الْحَقَّ غَافِرًا: ۵ بیاطل مجادله کردند تا حق را بدان ساقط کنند و از بین ببرند. إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ صافات ۱۴۰-۱۴۱ آنگاه که در حال قهر بطرف کشتی پر رفت با آنها قرعه کشید و از افتادگان شد «مدحضین» نشان می‌دهد که بدریا انداختگان چند نفر بودند و یونس علیه السلام یکی از آنها بود و گرنه گفته میشد «فکان مدحضا». وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ شوری: ۱۶ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ یعنی دلیل آنها ساقط و باطل و غیر قابل قبول است معنی این آیه در «حج» گذشت.

دحو: ج ۲، ص: ۳۳۰

دحو: وَالْمَأْرُضَ بَعِيدَ ذَلِكَ دَحَاهًا. أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا نازعات: ۳۰-۳۱. طبرسی فرموده: دحو و دحی هر دو بمعنی بسط و گستردن است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۱

در صحاح گستردن و غلطانیدن گفته است. قاموس و اقرب نیز گستردن و بزرگ شدن شکم و استرسال آن پبائین و غلطانیدن گفته‌اند. راغب آنرا بمعنی از جای کردن میدانند. در نهج البلاغه خطبه ۷۰ آمده «اللهم داحی المدحوات و داعم المسموکات» یعنی ای خدائیکه گسترنده گسترده‌هائی و بر پا کننده بالا رفته‌هائی منظور از مسموکات آسمانهاست «رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا» و اگر دحو بمعنی غلطانیدن باشد معنی آنست: خدائیکه غلطاننده غلطنده‌ها هستی. و بالا برنده آسمانها میباشی. و در خطبه ۸۹ آمده «و سکت الارض مدحوة فی لجة تیاره» زمین بحالت گسترده در دریائی مواج و روان آرام گرفت. اگر مراد از دحو در آیه شریفه گسترش باشد معنی آنست که زمین را پس از آسمان بگسترده و اگر بمعنی غلطانیدن باشد مثل غلطاندن سنگ و سنگریزه در این صورت با حرکت وضعی و انتقالی زمین تطبیق میشود یعنی: زمین را بعد از آسمان بگردش و چرخش در آورد. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۳۹ با استفاده از معنائیکه اقرب الموارد برای دحو ذکر کرده، میگوید زمین از پهلو خورشید مانند شکمی که بزرگ شود و پبائین آویزان گردد بیرون آمد و اندک اندک بزرگ شد و از خورشید آویخته گردید و بالاخره از آن جدا و پرتاب شد و مانند سنگریزه‌ایکه از بالای کوه بغلطلد با حرکت وضعی و انتقالی بچرخش در آمد (باختصار). بنظر نگارنده، گستردن بهتر میاید رجوع شود به «سما».

دخو: ج ۲، ص: ۳۳۱

دخو: ذلت. خواری. داخو: خوار و ذلیل إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَكِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ غافر: ۶۰ آنانکه از عبادت من استکبار و خودداری میکنند. حتما بخواری وارد جهنم میشوند از صدر آیه روشن میشود

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۲

که مراد از عبادت در آیه، دعا و تضرع بدرگاه خداست. صدر آیه چنین است وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَدْعُونَ سِلْماً وَأُولَئِكَ هُمُ الَّذِينَ يُسْتَجَابُ لَهُمْ دَعْوَاهُمْ بقره: ۹۶ «و لکن خلائق مربوبون و عباد داخرون» ناگفته نماند: این کلمه با خضوع و فرمانبری نیز می‌سازد مثل أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى اللَّهِ فَيَنْفَعُوا زُلْماً لَهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجُوداً لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ نحل: ۴۸ مراد از دَاخِرُونَ در آیه همان خضوع و فرمانبری است که سایه‌ها از دستور خداوند پیروی کرده و نقل مکان میکنند دَاخِرُونَ* فقط چهار بار در قرآن آمده است.

دخول: ج ۲، ص: ۳۳۲

دخول: داخل شدن. ضد خروج. اگر گویند: چرا آنرا ورود ترجمه نکردیم؟ گوئیم: ورود با دخول فرق دارد چنانکه در «ورد»

خواهد آمد انشاء الله. و آن در زمان و مکان و اعمال بکار می‌رود نحو وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا آل عمران: ۹۷ وَ دَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَيَأْتِي يَوْسُفَ: ۳۶. و نحو وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ حجرات: ۱۴ وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا نصر: ۲ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً بقره: ۲۰۸ و نیز گفته می‌شود: بَسَنَ شِصْتِ مَثَلًا- داخل شدم. و ماه یا سال فلان داخل شد. مِنْ نِسَائِكُمْ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ نساء: ۲۳ دخول در این آیه و نظیر آن کنایه از مقاربت است. مدخل (بضم میم و فتح خاء) مصدر است از باب افعال گفته می‌شود: «ادخله ادخلا و مدخلا» و نیز اسم مکان است بمعنی محل دخول طبرسی رحمه الله در ذیل آیه ۵۹ حج فرموده مصدر و اسم مکان بودن هر دو صحیح است و مدخل بفتح میم مصدر ثلاثی است و نیز اسم مکان از ثلاثی است. (اقرّب). وَقُلْ رَبِّ اُدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۳

مِنْ لَدُنْكَ سُلْطٰنًا نَصِيْرًا اسراء: ۸۰. مدخل و مخرج هر دو مصدراند یعنی خدایا مرا داخل کن دخول راست و خارج کن خروج راست و از جانب خویش مرا تسلط یاری دهنده عطا فرما. شاید مراد آن است که توفیق ده بهر کاری از روی صدق و راستی وارد شوم و براستی و بهره خارج گردم. در آیه اِنْ تَجَنَّبْتُمْ كِبٰرًا مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نَكَفَرُوْا عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ نُدْخِلْكُمْ مِیْدٰنًا كَرِيْمًا ظاهر اسم مکان و مراد از آن شاید بهشت و شاید اعتم باشد یعنی اگر از گناهان بزرگ که نهی شده‌اید اجتناب کنید شما را بجای محترم و دلپسندی داخل می‌کنیم. ادخال از باب افتعال وارد شدن بزور و تلاش است (راغب) لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَاً اَوْ مَغَارَاتٍ اَوْ مَدْخَلًا لَّوَلَوْا اِلَيْهِ وَ هُمْ يَجْمَعُوْنَ توبه: ۵۷ یعنی: اگر پناهگاهی یا غارهایی یا راه فراری پیدا می‌کردند بسرعت بدان روی می‌کردند. بنظر می‌آید که مراد از مدخل راه فرار باشد که شخص بآن داخل شده و فرار می‌کند. طبرسی نیز قریب بآن گفته است. دخل: (بر وزن فرس) کنایه از فساد و عداوت نهانی است (راغب) فسادیکه بعقل و بدن داخل می‌شود، حيله و مکر (اقرّب) چیزی که از روی فساد و تباهی داخل شود و گفته شده دغل و مکر است (مجمع). وَ لَا تَتَّخِذُوا اِيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ نحل: ۹۴ یعنی سوگندهای خویش را مایه فساد و فریب در میان خود قرار ندهید این کلمه فقط دو بار در قرآن یافته است نحل: ۹۴-۹۴.

دخن: ج ۲، ص: ۳۳۳

دخن: دخان یعنی دود ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخٰنٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْاَرْضِ اَنْتِيْ فَصَلْتِ: ۱۱ ظاهر مراد از دخان همان گازهای غلیظ است که از زمین در وقت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۴

سرد شدن برخاسته و بتدریج رقیق شده و طبقات جو را تشکیل داده است. مشروح این سخن در «ارض» گذشت. فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخٰنٍ مُّبِيْنٍ يَعْسَى النَّاسُ هٰذَا عَذَابٌ اَلِيْمٌ. رَبَّنَا اَكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُوْنَ. اَتَى لَهُمُ الدُّكْرٰى وَ قَدْ جَاءَهُمْ رَسُوْلٌ مُّبِيْنٌ. ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَ قَالُوْا مُعَلِّمٌ مَّجْنُوْنٌ اِنَّا كٰشِفُوْا الْعَذَابَ قَلِيْلًا اِنْ كُمْ عٰثِدُوْنَ. يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطِشَةَ الْكُبْرٰى اِنَّا مُتَّقِمُوْنَ دخان ۱۰-۱۶. آمدن این دخان در ظاهر آیات پیش از قیامت است زیرا فقط در آیه اخیر صحبت از قیامت است و آن بطشه کبری است ممکن است مراد از دخان بمب اتم باشد و در آینده جنگ اتمی در گیرد دخان در آیه نکره است یعنی دودی مخصوص، نیروی اتمی و اشعه آن پس از انفجار بصورت دود هوا را پر می‌کند. آنوقت مردم بدرگاه خدا التماس می‌آورند که ما را نجات بده ولی این بیداری و ناله بی‌اثر خواهد بود زیرا پیامبران و مخصوصا حضرت ختمی مرتبت (ص) آمدند و مردم را بصلح و برادری خواندند ولی مردم آنها را بی دلیل دانسته و پی مادیات رفتند تا کار بدانجا کشید سپس بقیه مردم که از عذاب و مرگ رسته‌اند بتدریج روزهای مصیبت را فراموش کرده بسوی طغیان می‌روند اِنَّا كٰشِفُوْا الْعَذَابَ قَلِيْلًا اِنْ كُمْ عٰثِدُوْنَ. بعضی دخان را بگرسنگی معنی نموده و آیات را مخصوص اهل مکه کرده و گفته‌اند که حضرت رسول صلی الله علیه و آله بر آنها نفرین کرد بقحطی گرفتار شده و پیش آنحضرت آمده

وعده کردند در صورت دفع بلا یا ایمان بیاورند. و بعضی آنرا از مقدمات و علائم قیامت دانسته‌اند و الله اعلم. کلمه دخان فقط دو بار در کلام الله مجید آمده است.

درء: ج ۲، ص: ۳۳۴

درء: دفع کردن. «درأه درء: دفعه» و يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۵

السَّيِّئَةِ رعد: ۲۲ بد را با خوب دفع میکنند قُلْ فَادْرُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ آل عمران: ۱۶۸ بگو مرگ را از خویش دفع کنید. و يَدْرُوا عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ نور: ۸ أَنْ تَشْهَدَ فَاعِلٌ يَدْرُوا است و «الْعَذَاب» مفعول آن است یعنی: گواهی زن بر کذب مرد، عذاب را از او دفع میکند. و إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادْرَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مِمَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ بقره: ۷۲ اذارتتم یعنی اختلاف کردید و یکدیگر را دفع نمودید طبرسی در ذیل آیه آنرا اختلاف معنی کرده و گوید اصل آن دفع است و از آنست حدیث «ادرؤا الحدود بالشبهات»

درج: ج ۲، ص: ۳۳۵

درج: درجه بمعنی مرتبه و منزلت است. راغب میگوید: درجه مثل منزلت است لیکن بمنزلت آنگاه درجه میگویند که بلندی در آن منظور باشد مثل پله نردبان و طبقه‌های ساختمان. طبرسی آنرا منزلت گفته و گوید: معنی «درجته الی کذا» آنست که او را درجه درجه بالا بردم. درج بمعنی راه رفتن و مردن نیز آمده است در مثل گفته‌اند «هو اکذب من دب و درج» او دروغگوترین زنده‌ها و مرده‌هاست در نهج خطبه ۱۶۳ در وصف طواوس فرموده «إذا درج الی الانثی نشره من طیّه» یعنی چون بسوی ماده خویش رود دم خویش را پس از بستن باز میکند. و الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ اعراف: ۱۸۲ استدرج آنست که شخص بتدریج و درجه درجه گرفته شود شخص بد کار در کفر و طغیان خویش مشغول لذت و کامرانی است ولی بی‌خبر است که بتدریج استعداد هدایت را از دست میدهد و عمرش کوتاه و کوتاهتر میشود تا بالاخره فرصت از دستش می‌رود. از حسین بن علی صلوات الله علیهما در تحف العقول نقل شده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۶

فرمود: استدرج از خداوند سبحان آنست که نعمت بنده را فراوان کند و توفیق شکر را از او سلب نماید. طبرسی فرموده: استدرج اصل آن از درجه است و آن این است که کم کم گرفته شود مثل بالا رفتن از پله‌ها. و لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ بقره: ۲۲۸ برای زنان است از معروف نظیر آنچه بر عهده آنهاست و مردان را بر آنها برتری و منزلت است. نا گفته نماند مردان طوری آفریده شده‌اند که اکثرا در قدرت تعقل و تفکر و اراده امور از زنان برتراند آیه شریفه با اظهار حقوق دو جانبه از این حقیقت پرده بر میدارد. أُولَئِكَ أَكْبَرُ مِنْ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدِ حَٰدِدٍ: ۱۰ مراد از درجه در آیه فضیلت و برتری مقام است. درجات در قرآن مجید هم بمعنی منزلت و عظمت آمده و هم بمعنی مراتب در بلندی مثل مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ بقره: ۲۵۳ آیه در باره پیامبران و برتری آنها نسبت بیکدیگر است مثل تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ که صدر همان آیه است پیداست که مراد از درجات برتری و فضیلت معنوی است. و نحو وَ لِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا احقاف: ۱۹ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى طه: ۷۵ که مراد ظاهرا مرتبه‌های مادی است. هُمْ دَرَجَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ آل عمران: ۱۶۳ نا گفته نماند نظیر این آیه، آیه ۴ انفال است که فرموده لَهُمْ دَرَجَاتٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ وَ آیه وَ لِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَ مَا رُبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ انعام: ۱۳۲. ما قبل آیه اول چنین است: آیا آنکه تابع رضای خداست مثل کسی است که قرین غضب

خداست آنها صاحبان درجات اند نزد خدا.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۷

طبرسی رحمه الله فرموده: کلمه «ذو» در آن مقدر است یعنی «هم ذو درجات» و مراد از «هم» مجموع دو فریق فوق‌اند. در المنار درجات را ذو درجات گفته و گوید اطلاق درجات بمقام کفار از باب تغلیب است و گرنه مال آنها درکات است. احتمال دیگر آنست که بگوئیم درجات در مکانهای آنها نیست بلکه در وجود آنهاست مانند کسیکه چند زبان میداند و چند صنعت بلد است و از یک مرض عذاب می‌بیند و یا از چند مرض. و شاید مراد درجه درجه بودن خود وجود و ابدان است و در این احتمال مؤمن از چند جهت راحتی و کامرانی را می‌بیند و کفار بر عکس او.

درس: ج ۲، ص: ۳۳۷

درس: يُوسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا نوح: ۱۱ اصل در مثل (فلس) بمعنی شیر است (راغب- طبرسی ذیل آیه ۶ انعام) در نهج خطبه ۲۲۸ در باره طالبان دنیا فرموده «الَّذِينَ احْتَلَبُوا دَرَّتَهَا وَ اصَابُوا غَرَّتَهَا» آنانکه شیر آنرا دوشیدند و اغفالش را دریافتند. در بمعنی کثرت نیز آمده است «در اللبن» یعنی شیر زیاد شد و معنی لئمه دره آنست که خیر او برای خداست سپس آنرا در مقام تعجب گفته‌اند (اقرّب). مدرار در آیه شریفه بمعنی فراوان و مراد از سماء باران است یعنی: تا باران را بر شما فراوان و پر فایده نازل کند. این تعبیر فقط در آیه گذشته و آیه ۶ انعام و ۵۲ هود است. راغب گوید: اطلاق آن بر باران بطور استعاره است طبرسی فرموده: مدرار صیغه مبالغه است «دیمه مدرار» بیارانی گفته میشود که فراوان و دانه‌هایش درشت باشد. الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ نور: ۳۵ کوكب دري بمعنی ستاره درخشان است این استعمال برای آنست که ستاره را در درخشان و سفید و با صفا بودن بدر که لؤلؤ مخصوصی است تشبیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۸

کرده‌اند (اقرّب).

درس: ج ۲، ص: ۳۳۸

درس: پیوسته خواندن طبرسی در ذیل آیه ۱۰۵ انعام فرموده: درس بمعنی استمرار تلاوت است. بکهنه شدن اثر «درس الاثر» گویند زیرا که با گذشت زمان کهنه شده است. پس یکبار خواندن درس نیست و کَذَلِكَ نُصِرُّكَ الْآيَاتِ وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَ لِيُبَيِّنَ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ انعام: ۱۰۵ یعنی همین طور آیات را در قالبهای مختلف بیان میکنیم برای اغراض بخصوصی و تا بگویند آنرا درس خوانده و آموخته‌ای و تا آنرا بر اهل دانش روشن کنیم لام در «لِيَقُولُوا» برای غایت است یعنی تصریف آیات برای عللی است و در نتیجه اهل کفر از تصریف سوء استفاده کرده و خواهند گفت که از دیگران آموخته‌ای. بعضی‌ها آنرا «دَرَسْتَ» بصیغه مجهول و مؤنث غائب خوانده‌اند یعنی تا بگویند: این سخنان کهنه شده و از گفتار گذشتگان است و نیز «دَارَسْتَ» بفتح تاء خوانده‌اند. بِمَا كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ الْكِتَابِ وَ بِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ آل عمران: ۷۹ که کتاب را تعلیم میکردید و می‌خواندید. أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَ إِن كُنَّا عَنْ دَرَسَاتِهِمْ لَغَافِلِينَ انعام: ۱۵۶ خطاب باهل مکه است مراد از طائفتین، یهود و نصاری‌اند یعنی: این قرآن را نازل کردیم مبادا بگوئید کتاب فقط بدو طائفه پیش از ما نازل شد و ما از خواندن آنها غافل بودیم.

ادریس: ج ۲، ص: ۳۳۸

ادریس: علیه السلام یکی از پیامبران مشهور و نام مبارکش فقط دو بار در کلام الله آمده است و اذْكَرُ فِي الْكِتَابِ اِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ

صَدِّيقًا نَبِيًّا. وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا مَرِيَمَ: ۵۶ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِدْرِيسَ وَ ذَا الْكِفْلِ كُلِّ مِنَ الصَّابِرِينَ انبیاء: ۸۵. در آیه دوم توصیف شده که او از صابران بود و در آیه اول از نبوت و صدیق بودن او سخن رفته است. اما مراد از رَفَعْنَاهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۹

مَكَانًا عَلِيًّا چیست؟ آیا مکان بمعنی مکان معنوی و مقام است؟ یعنی او را بمقام و منزلت برتری رساندیم و یا او را بمکان بلندی که جز آسمانها نیست بالا بردیم (علی در علو مقام و علو مکان هر دو آمده است). در المیزان آمده: گفته‌اند چنانکه در حدیث وارد است خدا او را ببعضی از آسمانها برد و در آنجا قبض روح کرد و آن نشان دادن خرق عادت و قدرت بالغه خدائی است و برای ادريس مزیت است. در بعضی روایات هست که او زنده است در تفسیر برهان از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده که در معراج در آسمان چهارم مردی دیدم به جبرئیل گفتم: او کیست گفت او ادريس است باو سلام کردم و او بر من سلام کرد من بر او از خدا مغفرت خواستم او هم بر من استغفار کرد. در سفینه البحار از امام صادق علیه السلام نقل شده که در باره مسجد سهله فرموده: آن جای خانه ادريس است که در آن جامه می‌دوخت. در مجمع البیان فرموده: او جد پدر نوح است و اسم او در توراہ اخنوخ است گفته شده او را در اثر کثرت درس کتب ادريس گفتند و او اول کسی است که با قلم نوشت و لباس دوخت و گفته شده: خدا باو علم نجوم و حساب و هیئت آموخت و اینها معجزه او بود. ناگفته نماند روایات در باره آسمان رفتن او زیاد است و در این باره به بحار، تفسیر برهان الدر المنثور و غیره رجوع شود. و این در صورت ثبوت عجب نیست که خداوند کسی را با آسمان ببرد و در آنجا قبض روح کند چنانکه اگر یکنفر از مردان فضائی امریکا که بماء رفتند در آنجا می‌مرد عجب نبود و یا خدا ادريس را بیکی از کرات که زندگی در آن میسر است ببرد و زنده نگاه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۰

دارد عجیبی نخواهد بود. اینکه طبرسی فرموده نام او در تورات اخنوخ است در تورات سفر پیدایش باب پنجم از بند ۱۸ ببعده مینویسد: یارد صد و شصت دو سال زندگی کرد و خنوخ را بدنیا آورد و از خنوخ متوشالخ بدنیا آمد. سپس پسر متوشالخ را لمک نام میبرد و گوید از لمک نوح بدنیا آمد. آنگاه میگوید: خنوخ با خدا راه رفت و ناپدید شد زیرا خدا او را بر گرفت. (باختصار) این سخنان مؤید همان است که از مجمع نقل شد که او پدر جد نوح و نام وی در تورات اخنوخ است و جمله «با خدا راه رفت و ناپدید شد و خدا او را بر گرفت» روشن کننده همان مطلب آسمان رفتن اوست در باره دیگران میگوید مرد و در باره او میگوید: نایاب شد که خدا او را گرفت. و نیز در رساله یهودا بند ۱۴ و ۱۵ از شخصی بنام خنوخ یاد شده و نیز در سفر پیدایش باب چهارم از او نام رفته است و مستر هاکس در قاموس خود از او یاد کرده و گوید مانند ایلیا طعم مرگ را نچشید. در دائرة المعارف وجدی رفتن او با آسمان چهارم از کعب الاحبار نقل و رد شده است. ناگفته نماند آیه وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا بمطلبیکه در باره او گفته شده اشعار دارد و الله اعلم.

درک: ج ۲، ص: ۳۴۰

درک: (بر وزن فرس) رسیدن و ادراک بمعنی رسیدن بچیزی است (قاموس) حَتَّى إِذِ اذْرَكَهُ الْعَرْقُ قَالَ آمَنْتُ ... یونس: ۹۰ تا چون غرق باو رسید گفت ایمان آوردم. لَأَشْمُسُ يَبْغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ ... یس: ۴۰ بر آفتاب نیست که بماء برسد. ادراک لازم نیز آمده است مثل «ادراک الصبی» یعنی بچه بالغ شد ولی موارد استعمال آن در قرآن همه متعدی است. درک (بر وزن فرس و فلس) بمعنی رحمت و آخرین قعر است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۱

مثل ته دریا (قاموس - اقرب) إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء: ۱۴۵ یعنی منافقین در پائین ترین ته آتش هستند. راغب

میگوید: درک مانند درج است لیکن درج باعتبار صعود و درک باعتبار پائینی گفته میشود از همین جاست که گفته‌اند: درجات بهشت و درکات آتش. فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا. لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تَعْشَى طَه: ۷۷ درک بر وزن فرس بمعنی زحمت است چنانکه گذشت یعنی: در دریا راه خشکی برای آنها بزن و آماده کن از زحمت دریا و راه رفتن در آن نخواهی ترسید و از رسیدن فرعون بیمی نخواهی داشت ممکن است مراد از درک رسیدن فرعون باشد و از «و لَا تَعْشَى» خوف گذشتن از دریا. یعنی ای موسی در دریا راهی بزن و نترس از رسیدن فرعون و بیم نکن از ورود بدریا. نا گفته نماند زحمت را از آن درک گفته‌اند که شخص را درک میکند و باو لاحق میشود. تدارک: بمعنی تلاحق و رسیدن بیکدیگر است گویند «تدارک القوم» یعنی آخر آنها باوّلشان رسید (اقرب) راغب گفته: اغلب استعمال آن در یاری و نعمت است مثل لَوْ لَا أَنْ تَدَارَكَ نِعْمَةً مِنْ رَبِّهِ لَنَبَذَ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ قَلَم: ۴۹. نا گفته نماند: تفاعل گاهی بمعنی مجرّد میاید مثل فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ بنظر میاید که در آیه شریفه نیز بمعنی مجرد باشد یعنی اگر نعمتی از جانب خدا او را درک نمیکرد، ملامت شده بیابان انداخته میشد. حَتَّى إِذَا آدَارُكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأَوْلَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا ... اعراف: ۳۸. «آدَارُكُوا» در اصل تدارک است تاء در دال ادغام شده و برای حذر از ابتداء بساکن همزه وصل آمده است یعنی: چون همه در آنجا بیکدیگر رسیدند و آخریها باوّلیها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۲

لاحق شدند، آخریها در باره اوّلیها گویند: خدایا اینها ما را گمراه کردند. بَلِ إِذَا رَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ نمل: ۶۶ علمشان در باره آخرت قطع شده. در المیزان میگوید: تدارک آنست که اجزاء شیء پشت سر هم آیند تا چیزی از آنها باقی نماند و معنی «تدارک علمهم فی الآخرة» آنست که علم خویش را در غیر آخرت صرف کرده‌اند و برای درک آخرت علمی نمانده است نظیر قول خدا: بگذرد از آنانکه از ذکر ما اعراض کرده جز زندگی دنیا اراده ننموده‌اند این است درک آنها از علم (و فقط زندگی دنیا را درک میکنند) «ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ». و در باره تکرار «بل» گفته است بَلِ إِذَا رَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ یعنی در باره آن علم ندارند گوئی بگوششان نرسیده است بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا یعنی خبر آنرا شنیده‌اند لیکن شک کرده و یقین ننموده‌اند بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ یعنی عدم اعتقاد آنها از خودشان نیست بلکه خدا کورشان کرده است. نا گفته نماند با ملاحظه آیات قبلی باید گفت مراد از «آدراک» تکامل اسباب علم است یعنی: بلکه اسباب دانش آنها در باره آخرت کامل است ولی توجه بآنها نکرده و در شک‌اند، نه بلکه از دیدن آخرت کوراند که توجهی باسباب علم آن ندارند. بعضی‌ها گفته‌اند: علم آنها در آخرت بیکدیگر رسد و با آخرت یقین پیدا میکنند. ولی این خلاف ظاهر است.

درهم: ج ۲، ص: ۳۴۲

درهم: نقره سکه دار که با آن معامله میکنند (راغب) در اقرب آمده: معرب است و اصل آن یونانی میباشد وَ شَرَوْهُ بِثَمَنِ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ يَوْسَف: ۲۰ او را بقیمت کم که درهمی چند بود فروختند. این کلمه تنها یکبار در کلام الله مجید آمده است. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۳

دری: ج ۲، ص: ۳۴۳

دری: (مثل فلس) معرفت. دانستن. راغب میگوید: درایه معرفتی است که با نوعی از تدبیر بدست آید. در اقرب مطلق دانستن گفته و قول راغب را بطور «قیل» نقل کرده است. وَ مَا تَدْرِي نَفْسٌ مِمَّا ذَاكَ تَكْسِبُ غَدًا لِقْمَان: ۳۴ هیچ کس نمیداند فردا چه خواهد کرد. سَأُضِلِّهِ سَقَرًا وَ مَا أَدْرَاكَ مَا سَقَرٌ مَدَّثَر: ۲۷ حتما او را بسقر وارد میکنم چه تو را دانا کرد که سقر چیست؟. معنی مَا أَدْرَاكَ آن است که گفتیم ولی اگر «تو چه میدانی» نیز ترجمه شود درست است. در اقرب میگوید «مَا أَدْرَاكَ» و «مَا يُدْرِيكَ» یعنی

نمیدانی و مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعِيَةَ تَكُونُ قَرِيْبًا احزاب: ۶۳. قُلْ لَوْ شَاءَ اللّٰهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ يونس: ۱۶ فاعل «أدراكم» خداست یعنی: بگو اگر خدا میخواست من قرآن را بر شما تلاوت نمی‌کردم و خدا آنرا بر شما نمی‌فهماند.

دسر: ج ۲، ص: ۳۴۳

دسر: (بر وزن عنق) جمع دسار بمعنی مسمار است (مفردات- اقرب) وَ حَمَلْنَا عَلَيَّ ذَاتِ الْوَاحِ وَ دُسِّرَ قمر: ۱۳ نوح را بر کشتی که از الواح و مسمارها ساخته بود حمل کردیم. در نهج البلاغه خطبه اول فرموده «فسوی منه سبع سموات ... بغیر عمد یدعمها و لا دسار ینظمها». در مجمع گفته: گویند اصل دسر بمعنی دفع است «دسر به بالمرح» یعنی او را با نیزه دفع کرد راغب نیز چنین عقیده دارد و حدیثی نقل کرده که «لیس فی العنبر زکوة انما هو شیء دسره البحر» در عنبر زکوة نیست زیرا آن چیزی است که دریا دفع کرده و بیرون انداخته است این حدیث در اقرب و مجمع و غیره نیز نقل شده و در نهجیه آنرا از ابن عباس نقل میکند. این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

دس: ج ۲، ص: ۳۴۳

دس: پنهان کردن. «دست الشیء فی التراب» یعنی آنرا در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۴

خاک پنهان کردم (مجمع- صحاح) أَيْمَسِكُهُ عَلَيَّ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ نحل: ۵۹ آیا او را با خفت و خواری نگاه دارد و یا در خاک پنهان کند.

دسو: ج ۲، ص: ۳۴۴

دسو: ناپاکی. (مجمع- اقرب) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا شمس: ۱۰ حقا که رستگار شد آنکه نفس خویش را پاک گردانید و بخسرا افتاد آنکه آن را ناپاک و فاسد کرد. در اقرب آمده «دسا یدسو دسوا: نقیض زکی یرکو» این کلمه مانند کلمه سابق یکدفعه در قرآن بکار رفته است.

دع: ج ۲، ص: ۳۴۴

دع: فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ ماعون: ۲ يَوْمَ يَدْعُونَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعَا طور: ۱۳ دع بمعنی دفع شدید است (راغب) «دعه دعا: دفعه دفعا عنيفا» و از اساس البلاغه نقل شده «دع الیتیم» یعنی یتیم را بظلم و جفا دفع کرد و از خود راند. معنی آیه اول چنین است: مکذب بدین کسی است که یتیم را بقهر از خود میراند و بدرد او نمیرسد و معنی آیه دوم آنست که: بشدت تمام باتش جهنم دفع و انداخته میشوند مثل تنه زدن و انداختن کسی.

دعو: ج ۲، ص: ۳۴۴

دعو: دعاء بمعنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است و گاهی مطلق خواندن از آن منظور است مثل فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا نوح: ۶ و گاهی مراد همان در خواست و استمداد است مثل الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ ابراهیم: ۳۹ دعوه نیز بمعنی خواندن میباشد. وَ إِذْ سَأَلْتَهُ عِبَادِي عَنِّي فَبَأْنِي قَرِيْبٌ أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذْ دَعَا فَلَئْسَ تَجِيبُوَالِي ... بقره: ۱۸۶ وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ غافر: ۶۰. از این دو آیه روشن میشود که هر که خدا را بخواند خدا

حتما اجابت خواهد کرد و اینکه بیشتر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۵

دعاها با اجابت نمیرسد یا از آن است که اجابت آن صلاح بنده نیست، خدا میداند و بنده نمیداند در این صورت دعا، دعا نیست که قبول شود بلکه نفرین است. و یا آنست که اخلاص در دعا نیست چون خدا فرموده «إِذْ لَمَّا دَعَاكَ... ادْعُونِي» تا انسان قطع از علائق مادی نکند و خدا را با اخلاص نخواند خدا را نخوانده است بلکه در حین دعوت بجای دیگر نیز تکیه نموده است و وقتی که انسان خود را مضطر دید و از هر دری ناامید گردید و فقط بخدا روی آورد حتما اجابت خواهد شد «أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ نمل: ۶۲» مراد از اضطرار آنست که راه علاج را از هر سو بسته ببیند. کلمه مضطر روشنگر اخلاص در دعاست و آن در مقام یاء متکلم، در دو آیه فوق است مطلبی که نباید از نظر دور داشت تلاش بعد از دعا و در وقت دعاست بیشتر مردم فکر میکنند که اثر دعا باید مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ باشد و ما کاری نکنیم و دعا بطور خرق عادت و یا نزدیک بآن مستجاب باشد نه بلکه باید پس از دعا و در حین آن تلاش کرد و در پی وسیله بود تا خدا مقصود را بر آورد «وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ...» گذشته از اینها اثر دعا نسبت به بنده ضروری و غیر قابل انفکاک است زیرا یاد آوری خدا و توجه بدرگاهش و استمداد از کبریائیش سبب قرب است و این اثر پیوسته هست. در باره شرایط و اوقات و فضیلت دعا مطالبی است که باید در کتب اخبار از جمله کافی و وسائل دیده شود. «أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَمَّا وَ لَمَّا يَتَّبِعِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَمَّا مَرِيَم: ۹۱» بیضاوی و زمخشری گفته‌اند «دَعَا» ممکن است از «دعا» بمعنی نام نهاد باشد و ممکن است از «دعا» بمعنی نسبت داد باشد. راغب گفته است دعا گاهی در جای

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۶

تسمیه میاید مثل «دعوت ابی هذا زیدا» یعنی او را زید نامیدم. فکر میکنم که «دَعَا» در آیه فوق بمعنی نسبت باشد یعنی: اینکه بخدا نسبت فرزند دادند و این بمعنی دعاء نزدیک است طبرسی بطور تردید: خواندن و نامیدن گفته است. «فَلَا تَهْتُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلَامِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ...» محمد: ۳۵ سست نباشید و کفار را بمسالمت نخوانید شما پیروز هستید، خدا با شماست. بنظر میاید مراد آنست که در اثر سستی آنها را بصلح نخوانید و گر نه اسلام دین صلح و مسالمت است و الصلح خیر نساء: ۱۲۸. «وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ فصلت: ۳۱ وَ قِيلَ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ ملك: ۲۷» تَدْعُونَ از باب افتعال بمعنی خواستن است باحتمال قوی مراد از آن مبالغه است یعنی بشدت میخواستید و لذا آنرا تمنی و آرزو گفته‌اند معنی دو آیه چنین میشود: برای شما در بهشت هست آنچه دلتان میخواهد و آنچه آرزو میکنید و گفته میشود: این همان عذاب است که بشدت میخواستید و میگفتید: «مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. وَ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً صُمْ بِكُمْ عُمِّي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ بقره: ۱۷۱» از مجمع البیان بدست میاید که دعا مطلق خواندن و نداء خواندن با صدای بلند است علی هذا نداء از دعا اخص است. راغب میگوید: دعا مثل نداء است مگر آنکه نداء گاهی فقط خواندن است بدون ذکر اسم ولی دعا بیشتر با ذکر اسم میشود مثل: ای زید و در باب نون گفته: نداء بلند کردن صدا و اظهار آنست و گاهی بمجرد صدا اطلاق میشود. بنظر میاید فرقی که از مجمع

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۷

نقل شد بهتر و قانع کننده تر باشد نعیق و نعق صدای چوپان است که برای راندن گوسفندان بلند میکند. معنی آیه شریفه چنین بنظر میاید: مثل کفار با پیامبران (که سخن آنها را می شنوند و اعتنا نمیکنند) مانند چوپانی است که آنچه را جز خواندن و آواز نمی شنود صدا کند کر و لال و کوراند و در نتیجه نمیفهمند. در باره این آیه توجهات مختلف گفته‌اند در تفسیر جلالین جمله‌ای تقدیر کرده و گفته: «مثل الذين كفروا مع من يدعوهن الى الهدى» یعنی حکایت و مثل کفار با پیامبرانشان مانند چوپانی است که ... این توجیه از نظر نگارنده کاملاً مقبول و بجا است. «لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَسْتَلْمُونَ مِنْكُمْ لَوْ إِذَا فَلْيَجِدِرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ... نور: ۶۳» جمله يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ قرینه است که مراد از دُعَاءِ الرَّسُولِ دعوت آنحضرت و فرمان

دادنش بچیزی است و فاعل «دعاء» «الرسول» است یعنی دعوت و فرمان دادن آنحضرت را مانند خواندن بعضی بعضی را نشمارید، خدا از کسانی که در پناه یکدیگر بطور مخفی خارج میشوند آگاه است آنانکه از دستور حضرتش مخالفت میکنند بر حذر باشند. بعضی گفته‌اند: مراد آنست که آنحضرت را در وقت خطاب مثل افراد دیگر نخوانید بلکه با احترام و ادب بگوئید: یا رسول الله، یا نبی الله. در این صورت الرسول مفعول «دعاء» است. بعضی گفته‌اند دعاء و نفرین آنحضرت را مثل دعای خود مپندارید بلکه دعای او مستجاب است اگر او را بغضب آورید و برای شما نفرین کند کار شما ضایع خواهد بود. ولی آنچه ما گفتیم از این دو وجه بهتر است. ملاحظه آیه ما قبل که در باره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۸

اجازه خواستن از رسول خدا در تخلف از امر اجتماعی است مؤید ما است. لَا جَرَمَ أَنْتُمْ تَدْعُونِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ غافر: ۴۳. در میزان آیه را چنین معنی میکند: آنچه مرا بسوی آن میخوانید دعوتی در دنیا و آخرت ندارد نه در دنیا پیامبری از جانب بتها مبعوث شده و نه در آخرت کسی بآنها رجوع خواهد کرد. فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْمَانَا إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ اعراف: ۵ دعوی چنانکه در مفردات و اقرب گفته بمعنی دعا و ادعاء است و آن در قرآن مجید چهار بار آمده و ظاهراً مراد همان خواندن و ندا است. یعنی آنگاه که عذاب ما آمد دعوی و گفتارشان این بود که: ما ستمکاران بودیم. از قرآن کریم بدست میاید که آن در ندای شادی و اندوه هر دو آمده است. قُلْ مَا يَعْجُبُكُمْ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دَعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا فِرْقَان: ۷۷ عبء بمعنی قدر و منزلت است در مجمع و میزان اختیار کرده که ضمیر «کم» مفعول «دعاء» است یعنی بگو پروردگارم برای شما اعتنا نمیکند و قدری نمینهند، وجود و عدم شما برای او یکسان است شما حق را تکذیب کردید آن تکذیب همیشه ملازم شما است ولی شما را میخواند تا از تکذیب برگردید و یا حجت بر شما تمام شود. ولی با احتمال قوی «کم» فاعل «دعاء» است یعنی خدایم بر شما قدری نمینهد اگر دعا و عبادتتان نباشد ولی شما تکذیب کردید و این تکذیب و یا عدم اعتنای خدا بر شما همیشگی خواهد بود. ممکن است فاعل «یکون» همان عدم قدر باشد ولی هیچ یک از دو احتمال مرا قانع نکرد.

دعئ: ج ۲، ص: ۳۴۸

دعئ: پسر خوانده. وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ احزاب: ۴ خدا پسر خوانده‌ها را پسران شما

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۹

قرار نداده این فقط سخن شماست. در جاهلیت پسر خوانده را پسر دانسته و توارث و عدم نکاح زن یکدیگر در میان آنها رسمی بود ولی قرآن این رویه را لغو کرد. لَكِنَّ لَآ يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَرْوَاحٍ أَدْعِيَائِهِمْ إِذْ قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا احزاب: ۳۷. آیه شریفه در باره زید بن حارثه است که در «زید» خواهد آمد انشاء الله.

دفع: ج ۲، ص: ۳۴۹

دفع: نتاج. بعضی آنرا حرارت یا آنچه وسیله حرارت و گرمی است مانند لباس معنی کرده‌اند. راغب گوید: آن خلاف سردی است و بوسیله گرمی نیز گفته میشود. طبرسی فرموده: دفع آنست که بوسیله آن گرم شوی. وصف آن دفعی است. وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا، لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنْفَعٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ نحل: ۵ یعنی شتر و گاو و گوسفند را آفرید: برای شما در آنها نتاج و یا وسیله گرمی) و سایر منافع است و از آنها میخورید. در صحاح میگوید: دفع بچه زادن شتر و شیر و سایر منافع آنست در نهاییه نیز چنین گفته است در قاموس آنرا یکی از معانی دفع شمرده است: بنظر میاید که مراد از دفع در آیه شریفه فقط نتاج و بچه دادن انعام ثلثه است. زیرا اگر دفع را حرارت و یا وسیله حرارت بدانیم، لباس تهیه شده از آنها فقط وسیله گرمی و حرارت خواهد بود حال آنکه قرآن فرموده و

جَعَلَ لَكُمْ سِرَابِيلَ تَقِيَكُمُ الْحَرَّ... نحل: ۸۱ در اینجا از لباسیکه وسیله خنکی است و از حرارت مانع است، سخن رفته و در آیه ۸۰ این سوره آمده و جَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَ مِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَانًا وَ مَتَاعًا إِلَىٰ جِينٍ در اینجا نیز از پشم و کرک و موی حیوانات سخن رفته علی هذا بهتر است دفع را در آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۰

بمعنی نتاج بگیریم. این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دفع: ج ۲، ص: ۳۵۰

دفع: دادن. کنار کردن. حمایت نمودن. دفع چون با «الی» متعدی شود بمعنی دادن است مثل «فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ» ... نساء: ۶ و چون با «عن» متعدی شود بمعنی حمایت و یاری آید نحو «إِنَّ اللَّهَ يُدْفِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا» حج: ۳۸ خدا از مؤمنین حتما دفاع و حمایت میکند، مفاعله در آیه ظاهرا برای مبالغه است. و چون بنفسه متعدی شود بمعنی کنار و دور کردن آید مثل «ادْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ، السَّيِّئَةَ» مؤمنون: ۹۶ سیئه مفعول «ادفع» است یعنی بدی را با طریق نیکو دفع کن. و نحو «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بَعْضًا» حج: ۴۰ این سه مطلب از مفردات راغب و اقرب الموارد استفاده شده است. «فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ... وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بَعْضًا لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَ لَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» بقره: ۲۵۱ نظیر این آیه شریفه آیه ذیل است «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بَعْضًا لَهَيَّجَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صِلْمَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيُنْصِرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» حج: ۴۰ از هر دو آیه بخوبی روشن است که اگر دست ستمکاران همیشه باز بود و خدا آنها را با نیکان و یا با بدان مثل خود از بین نمی برد و سر جای خودشان نمی نشاند فساد عالم را میگرفت و حتی آثار پیامبران از بین میرفت ولی با کودتاها و ترورها و جنگها ستمگران از بین میروند و نیکو کاران و یا ستمکاران دیگر جای آنها را میگیرند و از کار آنها بیزاری میکنند و این باعث بقاء جامعهها میشود صدر هر دو آیه در باره یاری خداست نسبت بمؤمنان در مقابل کفار، ولی مطلب هر دو آیه قاعده کلی است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۱

صدر آیه دوم و نیز آیه ۳۹ در سوره حج مطالعه شود. توضیح آیه اخیر در «بیع» گذشت.

دقی: ج ۲، ص: ۳۵۱

دقی: جهیدن. دافق: جهنده راغب آنرا جریان شدید گفته که همان جهیدن است «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ. خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ» طارق: ۶ معنی این آیه بطور تفصیل در «ترب» گذشت. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

دک: ج ۲، ص: ۳۵۱

دک: (بر وزن فلس) کوبیدن. زمین نرم. در صحاح میگوید: دک بمعنی کوبیدن است و «دککت الشیء دکا» آنوقت گویند که آنرا بکوبی و با زمین یکسان کنی. راغب میگوید: دک بمعنی زمین نرم و هموار است. قاموس آنرا کوبیدن و منهدم کردن گفته و گوید: دککه و دکان بنائی است که سطح زمین آنرا برای نشستن هموار کنند. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۷ در باره قیامت فرموده «و دک بعضها بعضا من هیئه جلالته» یعنی بعضی از زمین بعضی دیگر را کوبید و هموار کرد از ترس جلالت خدا. علی هذا دک هم مصدر آمده و هم اسم، اقرب الموارد نیز چنین گفته است. «كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا» فجر: ۲۱ «وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً» حاقه: ۱۴. در این دو آیه دک مصدر استعمال شده است یعنی آنگاه که زمین بسختی کوبیده و نرم شد. ممکن است هموار شدن نیز منظور باشد زیرا در آیه «يُنَبِّئُهَا رَبِّي نَبِيًّا فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَ لَأَمْتًا» که در «امت»

گذشت دلالت بر همواری زمین دارد. این آیات از تحوّل عجیب زمین در آینده قیامت حکایت میکنند که در «ارض» گذشت. «فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا» کهف: ۹۸

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۲

آیه در باره سدّ ذو القرنین است که در «قرن» انشاء الله خواهد آمد یعنی چون وعده پروردگارم آید آنرا کوبیده و نرم میکند وعده پروردگارم حق و حتمی است. در میزان ج ۱۳ ص ۴۲۸ فرموده: آنچه می بینم ... دکّاء از دکّ بمعنی ذلت است در لسان العرب گفته: «جبل دکّ: ذلیل» مراد از دکّ سدّ ذلت آنست که اعتنائی بآن نشود. زیرا وسائل ارتباط آنرا بی اثر کرده است. دکّ و دکّاء هر دو بیک معنی است و بقصر و مدّ هر دو خوانده شده است طبرسی رحمه الله ذیل آیه «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَبَعًا» اعراف: ۱۴۳ که توضیح آن در «جلو» گذشت گفته است دکّاء در این آیه و در سوره کهف هم با مدّ و هم با قصر خوانده شده. دکّ و دکّاء در هر دو آیه اسم و بمعنی کوبیده شده و نرم شده است و شاید دکّاء بر شدت نرم شدن دلالت داشته باشد چنانکه دکّاء در آیه ۲۱ فجر حاکی از شدت است.

دلوک: ج ۲، ص: ۳۵۲

دلوک: (بر وزن سلوک) میل. «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوكَ الشَّمْسُ إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» اسراء: ۷۸ راغب میگوید دلوک شمس بمعنی میل بغروب است. صحاح آنرا زوال گفته است و مراد از زوال میل و انحراف خورشید از وسط آسمان بطرف مغرب است و عبارت اخرای وقت ظهر میباشد. قاموس آنرا غروب، زرد شدن، میل و زوال از کبد سماء گفته است. طبرسی آنرا ظهر معنی کرده و از ثعلب نقل میکند که معنی آن میل است. ابن اثیر در نهایت گفته اصل دلوک بمعنی میل است و از دلوک شمس زایل شدن آن از وسط آسمان قصد میشود و گاهی غروب آفتاب مراد است. در روایات اهل بیت علیهم السلام دلوک شمس بزوال یعنی ظهر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۳

و غسق اللیل به نصف شب تفسیر شده است چنانکه خواهد آمد. بنا بر آنچه گذشت دلوک بمعنی میل و آن مایل شدن آفتاب از وسط آسمان نسبت بمحیط و محلّ هر مردم است (بعبارت دیگر: ظهر) لام در «لِتُدْلُوكَ الشَّمْسُ» باحتمال قوی بمعنی عند و حین است یعنی «عند دلوک الشمس و حین دلوک الشمس» و دلیل آن «إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ» است و «الی» دلالت بر انتها دارد علی هذا لام در لِدْلُوكَ برای ابتدا است. و نیز بیضاوی و زمخشری نقل کرده اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود «اتانی جبرئیل لدلوك الشمس حین زالت فصلی بی الظهر» در این حدیث کلمه «حین زالت» عبارت اخرای دلوک شمس است. غسق که در آیه شریفه آمده بمعنی ظهور تاریکی شب است چنانکه در مجمع گفته و یا بمعنی ظلمت شدید است چنانکه راغب گفته است ولی در روایات اهل بیت علیهم السلام چنانکه گفته شد بنصف شب تفسیر شده است و «قُرْآنَ الْفَجْرِ» در آخر آیه در روایات به نماز صبح تفسیر گردیده است. علی هذا آیه شریفه اوقات نمازهای پنجگانه را بیان میکند از ظهر تا انتصاف شب. وقت نماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء، و وقت نماز صبح بعد از فجر است. و در باره مشهود بودن آن روایت شده که ملائکه شب و روز در آن حاضر میشوند. در میزان میگوید: روایات فریقین در حضور ملائکه شب و روز در نماز صبح نزدیک بتواتر است. در تفسیر عیاشی از زراره نقل شده که از امام باقر علیه السلام پرسیدم از نمازهای واجبی؟ فرمود: پنج نماز است در شب و روز. گفتیم: خدا آنها را معین کرده و در کتابش به پیامبرش بیان نموده است؟ فرمود: آری خدا به پیغمبرش صلی الله علیه و آله فرموده «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوكَ الشَّمْسُ إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ» دلوک

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۴

زوال آنست، ما بین دلوک تا غسق لیل چهار نماز هست. آنها را معین و آشکار و با وقت کرده است. غسق لیل نصف شدن آنست و فرموده «وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» و این پنجمی است. و در ذیل روایت زرارۀ و حمران و محمد بن مسلم از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که فرموده «قُرْآنَ الْفَجْرِ» نماز صبح است و اینکه فرموده «كَانَ مَشْهُودًا» از آنست که ملائکۀ شب و روز در آن حاضر میشوند. در تفسیر عیاشی مجموعاً ۹ حدیث در بارۀ این آیه نقل گردیده و در وسائل کتاب الصلوۀ ابواب المواقیب از این روایات و نظائر آنها نقل شده است. ظاهراً مراد از ملائکۀ شب و روز ملائکۀ ای هستند که در شب و روز اعمال مردم را مینویسند و وقت نماز صبح موقع رفتن ملائکۀ شب و آمدن ملائکۀ روز است لذا هر دو فریق در نماز صبح حاضر میشوند. کلمۀ دلوک در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دلیل: ج ۲، ص: ۳۵۴

دلیل: دلالت بمعنی نشان دادن و ارشاد است. راغب گوید: دلالت آنست که با آن بمعرفت و شناختن چیزی برسند مثل دلالت لفظ بر معنی «... مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِذْ دَابَّهُ الْأَرْضُ» ... سبأ: ۱۴ یعنی مردم را بر مرگ سلیمان دلالت نکرد مگر حشرۀ زمین. «هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ» ... قصص: ۱۲. «أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا» فرقان: ۴۵-۴۶. شمس دلیل و نشان دهنده سایه است زیرا اگر شمس نبود وجود سایه معلوم نمیشد بنظر میاید مراد از «مَدَّ الظِّلَّ» وجود شب است که عبارت از امتداد سایه و شدت آن است و مراد از قبض

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۵

سایه طلوع فجر و آمدن خورشید و روز است که سایه و تاریک باسانی قبض شده و زایل میگردد و اگر خدا میخواست سایه ممتد را همانطور نگاه میداشت و بشر در ظلمت می ماند چنانکه فرموده «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرِ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ» قصص: ۷۱ این آیه با آیات بعدی چنانکه المیزان گفته تمثیل است برای هدایت مردم و احاطۀ ضلالت، و امتداد سایه و اینکه اگر خدا میخواست آنرا ساکن و بی حرکت میکرد مثال شمول و احاطۀ ضلالت، وجود آفتاب که سایه را از بین می برد، آمدن پیامبران است. معنی دو آیه چنین میشود: آیا توجه نکردی بکار پروردگارت که چطور سایه را امتداد داد و اگر میخواست در همانحال باقی میگذاشت. سپس آفتاب را دلیل و نشان دهنده سایه کرد سپس آنرا باسانی بسوی خود گرفتیم و معدومش کردیم.

دلو: ج ۲، ص: ۳۵۵

دلو: ظرف آبکشی و وارد کردن آن بچاه. «وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَىٰ دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَىٰ هَذَا غَلَامٌ» یوسف: ۱۹ طبرسی فرموده: وارد آنرا گویند که برای آب آوردن از رفقا جلو افتاده است و «ادلیت الدلو» یعنی دلو را بچاه فرستادم تا از آب پر شود و «دلوت الدلو» یعنی آنرا از چاه کشیدیم. راغب عکس آنرا گفته است یعنی «ادلیت» بمعنی خارج کردم و «دلوت» بمعنی فرستادم است. نا گفته نماند قول راغب در آیه شریفه بهتر بنظر میرسد زیرا آنشخص پس از خارج کردن دلو یوسف را دید و گفت: مژده گانی که این غلامی است. نه وقت فرستادن دلو. یعنی: کاروانی بیامد و آبدار خویش را بفرستادند چون دلو خود را بیرون کشید گفت ای مژده گانی که این غلامیست. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۶

ولی در آیات دیگر سخن مجمع البیان درست در میاید. «فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ يَدَّتْ لَهُمَا سُورَهُمَا» اعراف: ۲۲ در اقرب الموارد میگوید «دلی فلانا من سطح بحبل: ای ارسله» یعنی فلانی را با ریسمان از بلندی پائین فرستاد شاعر میگوید «هما دلتانی من ثمانین قامه» یعنی آندو نفر مرا از هشتاد قامتی بزیر فرستادند. علی هذا معنای «دلأهما» آنست که لغزش و سقوط داد آنها را. ظاهراً

مراد از آن ساقط کردن از اراده و تصمیم باشد یعنی از تصمیمشان که میخواستند نخورند بر انداخت و خوردند. معنی آیه چنین میشود: پس بفریبی آنها را ساقط کرد چون از شجره خوردند سوأتشان بر آنها آشکار گردید. «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ» بقره: ۱۸۸ «تُدْلُوا» عطف است به «تَأْكُلُوا» و تقدیر آن چنین است «و لا تدلوا بها الى الحکام» و مراد از آن در آیه مطلق نزدیک کردن و دادن است. یعنی اموال خود را بناحق مخورید و آنها را بقاضیان بطور رشوه ندهید که تا قسمتی از مال مردم را باطل بخورید. «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى. ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى. فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى» (نجم ۵-۱۰) مَرَّةٌ یعنی قوه. افق یعنی ناحیه، تدلّی: کشیده شدن و آویزان شدن بطرف پائین است. از زجاج نقل شده که «دنا و تدلّی» هر دو بمعنی نزدیک شدن است «دنا» یعنی نزدیک شد «تدلّی» یعنی نزدیکتر شد، قاب بمعنی مقدار و اندازه است. قوسین یعنی دو کمان. مراد از شدید القوی و ذو مَرَّةٌ بظاهر جبرئیل است و این آیات کیفیت وحی را بیان میکند یعنی:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۷

آنحضرت را صاحب نیروهای محکم تعلیم داده است. توانا است پس استوار و نمایان شد در حالیکه در ناحیه بالاتر بود، آنگاه نزدیک و نزدیکتر شد. که بفاصله دو کمان یا نزدیکتر بود پس بنده خدا را وحی کرد آنچه وحی کرد. ناگفته نماند بموجب آیه «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآيَاتِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ» شوری: ۵۱ وحی خدای نسبت به پیامبران سه قسم است یکی وحی و القاء بقلب. دیگری سخن گفتن از پس پرده که خدا صدا خلق میکند و پیغمبر می شنود مثل حضرت موسی. و سوم فرستادن فرشته است و وحی بوسیله او. آیات سوره نجم قسم سوّم را در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله بیان میکند.

دمدم: ج ۲، ص: ۳۵۷

دمدم: «فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّاهَا» شمس: ۱۴ در صحاح میگوید «دمدمت الشیء» یعنی آنرا بزمین چسباندم قاموس دمدمه را غضب معنی کرده. در کشاف گوید «اطبق عليهم العذاب» و خلاصه اگر دمدمه بمعنی غضب باشد معنی آیه چنین میشود: خدا بر آنها بسبب گناهشان خشم گرفت و دیارشان را با زمین یکسان کرد، این معنی قریب بنظر میاید. این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دمر: ج ۲، ص: ۳۵۷

دمر: هلاک شدن. «دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا» محمد: ۱۰ در صحاح میگوید: دمار بمعنی هلاکت است «دمره و دمر علیه» هر دو بیک معنی است. طبرسی تدمیر را هلاک کردن و راغب ادخال هلاکت در شیء گفته است در اقرب گفته «دمر دمورا و دمارا» یعنی هلاک شد و «دمرهم و علیهم» یعنی آنها را هلاک کرد. در نهج البلاغه خطبه ۸۸ در صفت خدا فرموده «قاهر من عازّه و مدمر من شاقّه» یعنی غالب است بر کسیکه بفکر شراکت با اوست و هلاک کننده کسی است که با او

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۸

مخالفت کرد. «وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ» اعراف: ۱۳۷ آنچه فرعون و قومش میساختند هلاک و نابود کردیم «ثُمَّ دَمَّرْنَا الْأَخْرِينَ» شعراء: ۱۷۲ «فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا» اسراء: ۱۶ تدمیر در تمام این آیات بمعنی هلاک کردن است و چنانکه ملاحظه میشود هم در انسان و هم در غیر او بکار رفته است. روشن شد که «دمر» هم بنفسه و هم با «علی» متعدی میشود بنا بر این معنی آیه اولی آنست که: خدا هلاکشان کرد و بر کفار نظیر آن است. راغب میگوید در این آیه مفعول دمر محذوف است در این صورت باید تقدیر آن

چنین باشد «دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمَ مَا اخْتَصَّ بِهِمْ» زمخشری نیز مانند راغب گفته است.

دمع؛ ج ۲، ص: ۳۵۸

دمع: اشک چشم. و جاری شدن اشک. مصدر و اسم هر دو آمده است (مفردات- اقرب) «تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ» مائده: ۸۳ «تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ» توبه: ۹۲ فیض بمعنی امتلاء و پر شدن و نیز بمعنی جریان پس از پر شدن آمده است چنانکه در اقرب گفته در مجمع ذیل آیه اول میگوید: «فیض العین من الدمع» پر شدن آنست از اشک و در ذیل آیه دوم فرموده: فیض جاری شدن بسبب امتلا است. علی هذا اگر «تَفِيضُ» * را در دو آیه بمعنی پر شدن بگیریم معنی چنین میشود: می بینی چشمشان از اشک پر میشود و اگر بمعنی جریان باشد معنی آنست: می بینی چشمشان اشک می ریزد ولی ترجمه تحت اللفظی آنست که چشمشان از اشک جاری میشود ممکن است این ترکیب مجازی باشد مثل «فاض الوادی» و «جری المیزاب» که بمعنی آب از دره و آب از ناودان جاری شد است و این ترکیب قهرا برای مبالغه است گوئی چشم از کثرت اشک جاری است چنانکه بیضاوی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۹

و زمخشری گفته است. در کشاف ذیل آیه اول میگوید: یعنی پر میشود از اشک تا جاری شود زیرا فیض پر شدن ظرف و ریختن از جوانب آن است و در ذیل آیه دوم میگوید: من بیایه است این مثل «تفیض دمعاً» است و «من الدمع» تمیز است و این رساتر است از اینکه گفته شود: اشک جاری است زیرا گوئی چشم خودش اشک روان است.

دمغ؛ ج ۲، ص: ۳۵۹

دمغ: «بَلَّ نَقْدِفٌ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ» ... انبیاء: ۱۸. راغب میگوید: دمغ بمعنی شکستن مغز سر است «یدمغه» یعنی مخ آنرا میشکند. جوهری در صحاح گفته «دمغه دمغا» یعنی او را زخم زد و زخم بمغزش رسید. در قاموس و اقرب نیز چنین گفته است. دامغه زخمی است که عمق آن تا دماغ یعنی مغز رسیده باشد. معنی آیه چنین میشود: حق را بر روی باطل می نهیم که مغز آنرا میشکند آنگاه می بینی که باطل پوچ و ناچیز است مراد از آیه آن است که حق باطل را ابطال میکند ولی این تعبیر عالیترین تعبیر است که بگوئیم: حق مغز باطل را میشکافد و میشکند آنگاه پس از شکافته شدن می بینی که باطل ناچیز است. و قذف بمعنی انداختن و گذاشتن هر دو آمده است. این کلمه در کلام الله یکبار بیشتر نیامده.

دم؛ ج ۲، ص: ۳۵۹

دم: خون. اصل آن دمی است و بعضی دمو گفته اند (اقرب) «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ» ... بقره: ۱۷۳ جمع آن دمء است مثل «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدَّمَاءَ» ... بقره: ۳۰. کلمه دم هفت بار و دمء سه بار در قرآن مجید آمده است و خوردن خون بصریح آیات قرآن حرام و آن یکی از معجزات نه گانه حضرت موسی است که در «جراد» و «تسع» گذشت و انشاء الله در حالات حضرت موسی گفته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۰

خواهد شد.

دینار؛ ج ۲، ص: ۳۶۰

دینار: وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِجِدَّتَارٍ لَّا يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا آل عمران: ۷۵. طبرسی فرموده: اصل آن دینار است نون اول برای کثرت استعمال و سهولت تلفظ، بیاء قلب شده راغب نیز چنین گفته است. در قاموس گوید: عَلَتْ قلب آنست که بمصادر مثل کَذَّاب (بکسر اول) ملتبس نشود در اقرب گفته: دینار قسمتی از پولهای قدیمی است و فارسی معرب و اصل آن دَنَار است بدلیل آنکه جمع آن دنانیر میاید. آیه الله یزدی در عروه الوثقی در زکوة نقدین فرموده: دینار یکمقال شرعی طلاست و آن سه ربع مثقال صیرفی است. بنظر میاید مراد از آن در آیه شریفه پول اندک است نه دینار شرعی. یعنی از اهل کتاب بعضی هست که اگر او را بر یک دینار امین کنی بتو ردّ نمیکند مگر آنکه پیوسته بطلب بر او ایستاده باشی این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

دنی: ج ۲، ص: ۳۶۰

دنی: دنو یعنی نزدیک شدن «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى» نجم: ۸ یعنی پس نزدیک و نزدیکتر شد. اسم فاعل آن دان و دانیه است مثل وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَنَا رحمن: ۵۴ یعنی میوه هر دو بهشت (بآنها) نزدیک و در دسترس است. و نحو فِی جَنَّةٍ عَلَیْهِ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ حاقه: ۲۳ یعنی میوه‌های آن نزدیک است (نسبت باهل بهشت) «يُذْنِبِينَ عَلِيَهُنَّ مِنْ جَلَابِيْبِهِنَّ» احزاب: ۵۹ یعنی جلاب‌های خویش را بخود نزدیک کنند.

ادنی: ج ۲، ص: ۳۶۰

ادنی: نا گفته نماند: ادنی ممکن است اسم تفضیل باشد از دنی و دناءه که بمعنی پستی و خست است. در این صورت معنی آن پستتر و خسیستر است. و نیز از دنو میاید که بمعنی نزدیکتر است. آیه زیرا از قسم اول است «قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ» ... بقره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۱

۶۱ یعنی گفت آیا میخواهید عوض بگیرید آنچه را پستتر است با آنچه بهتر است دانشمندان میگویند: پروتئین حیوانی بر پروتئین نباتی برتری دارد و از هر حیث برای سوخت و جذب بدن سازگار است و پروتئین نباتی به تنهایی کافی نیست. شاید علت همین است که من و سلوی در آیه خیر و حبوبات و خیار ادنی خوانده شده است و شاید علت ادنی بودن خواسته‌های آنها است که پی اسباب شهوانی بودند بر خلاف من و سلوی که غذای ساده‌ای بود و به شهوترانی سوق نمیکرد. ممکن است آیه «وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَىٰ» اعراف: ۱۶۹ نیز بهمین معنی باشد یعنی میگیرند متاع این زندگی را که نسبت بزنگی آخرت پستتر و نا چیزتر است. آن در آیات دیگر بمعنی نزدیکتر است مثل «ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰی وَجْهِهَا» مائده: ۱۰۸ یعنی این نزدیکتر است بآنکه گواهی را بطور صحیح ادا کنید. «عَلَبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ» ... روم: ۳ ما بین روم و ایرانیان در نواحی شام که نزدیک به حجاز بود جنگ در گرفت رومیان مغلوب شدند ظاهرا مراد از «أَدْنَى الْأَرْضِ» نزدیکترین محلّ به حجاز است در میزان گفته: ظاهرا مراد از ارض، ارض حجاز و لام آن برای عهد است. «وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» سجده: ۲۱ عذاب ادنی عذاب دنوی است که برای انذار و تنبیه است و آن بآدمیان نزدیکتر است و عذاب اکبر ظاهرا عذاب اخروی است. «مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَىٰ ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ بِعُهُمْ وَلَا خَمْسِيَّةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَىٰ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ» مجادله: ۷ ادنی در این آیه بمعنی اقل بکار رفته و با اکثر مقابل افتاده است. یعنی هیچ راز گوئی سه کس نیست مگر آنکه خدا چهارم آنهاست و نه پنج کس مگر آنکه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۲

خدا ششم آنهاست و نه کمتر از آن و نه بیشتر از آن مگر آنکه خدا با آنهاست.

دنیاء: ج ۲، ص: ۳۶۲

دنیاء: دنیا مؤنث ادنی است اگر آنرا از دنیء و دناءت بگیریم بمعنی پستتر و اگر از دنو بحساب آوریم بمعنی نزدیکتر است و آن پیوسته وصف است و احتیاج بموصوف دارد مثل حیات دنیا، عذاب دنیا، سعادت دنیا، و زندگی دنیا را دنیا میگوئیم یا از این جهت که نسبت بزندگی آخرت پست تر و نا چیزتر است و یا از این حیث که این زندگی از زندگی آخرت بما نزدیکتر است. از آیات شریفه استفاده میشود که آن بمعنای دوّم است و اصل آن دنو میباشد زیرا که در آیات زیادی با آخرت مقابل افتاده است مثل «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ» بقره: ۸۶ «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً» بقره: ۲۰۱ «حَبِطْتُ أَعْمَالَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ» آل عمران: ۲۲ «قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى» نساء: ۷۷. کلمه دنیا بنا بر تعداد المعجم المفهرس صد و پانزده بار در قرآن مجید تکرار شده است و در تمام آنها صفت زندگی کنونی است مگر در چهار محل که صفت آسمان و کنار بیابان آمده است. مثل «إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَ الرُّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» انفال: ۴۲. عدوه بمعنی حاشیه و کنار بیابان است و قصوی مؤنث اقصی است، یعنی آنگاه که شما مسلمین در نزدیکترین حاشیه وادی بمدینه بودید و آنها در دورترین کنار آن، و کاروان ابو سفیان پائین تر از شما بود. «إِذَا زَيْنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ» صافات: ۶ یعنی ما آسمان نزدیکتر را مزین گرداندیم با زینتی که کواکب باشد. همچنین است آیه ۱۲ سوره فصلت و ۵ سوره ملک. در این آیات کلمه دنیا قطعاً

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۳

بمعنی نزدیکتر است. در بعضی از آیات مثل «مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا» شوری: ۲۰ که حیات ذکر نشده در تقدیر میباشد یعنی «حَرْثَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا». جوهری در صحاح گفته: دنیا بعلت نزدیک بودنش دنیا نامیده شده در قاموس و اقرب گفته: دنیا نقیض آخرت است. در نهاییه میگوید دنیا اسم این زندگی است که آخرت از آن دور است.

دهر: ج ۲، ص: ۳۶۳

دهر: زمان. چنانکه در صحاح و قاموس گفته است. ابن اثیر و اقرب الموارد آنرا زمان طویل گفته‌اند، مجمع گذشتن شب و روز گفته که همان زمان باشد. راغب میگوید: دهر در اصل نام مدّت عالم است از اوّل تا آخر سپس هر مدّت کثیر را دهر گفته‌اند و آن بر خلاف زمان است که زمان بر قلیل و کثیر گفته میشود. در نهج البلاغه خطبه ۳۲ آمده «اصبحنا فی دهر عنود» ... یعنی در زمانی عنود و چموشی واقع شدیم. نا گفته نماند دهر را زمان مطلق معنی کردن بهتر است چنانکه از صحاح و قاموس و مجمع نقل شد «وَ قَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ» ... جاثیه: ۲۴ یعنی گفتند نیست زندگی مگر فقط این زندگی ما، می میریم و عده‌ای متولد میشوند و ما را فانی و هلاک نمیکند مگر گذشت زمان و توالی شب و روز. «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً» انسان: ۱ آیا آمد بر انسان مدّتی از روزگار که چیزی یاد شده نبود. بنظر میاید که الف و لام الدهر در هر دو آیه برای عهد است یعنی دهر معلوم در مجمع البیان ذیل آیه اوّل نقل شده در حدیث از حضرت رسول صلی الله علیه و آله روایت است «لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الدَّهْرُ» یعنی: زمانه را فحش ندهید زیرا که خدا همان زمان است. این حدیث در نهاییه بدین صورت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۴

آمده «لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللَّهُ» در کشاف نیز عین عبارت مجمع البیان نقل شده است. طبرسی فرموده: تأویل حدیث آنست که اهل جاهلیت حوادث و بلاها را بده نسبت داده و میگفتند زمانه چنین و چنان کرد حضرت فرمود: فاعل این کارها خداست، فاعل آنها را سب نکنید. بعضی گفته‌اند: مقصود آنست: دهر را فحش ندهید زیرا گرداننده و مدبّر دهر خداست ولی وجه اوّل بهتر

است زیرا کلام عرب پر است از اینکه نسبت افعال خدا را بدهر میدادند اصمعی گوید: یک اعرابی کسی را مذمت میکرد گفت «هو اکثر ذنوبا من الدهر». در نهایت وجه دوم را گفته است و میگوید: معنی حدیث آنست که اگر شما زمانه را بد گوئید آن بخدا میرسد زیرا آورنده این حوادث خداست و نیز گفته در روایت دیگر آمده «فان الله هو الدهر». در المیزان ذیل آیه اول از در مشور از ابو هریره حدیثی نقل شده که مؤید وجه ثانی است حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرمود: خدا فرموده: ابن آدم آنگاه که دهر را سب میکند نگوید زیانکار باد دهر زیرا دهر منم، شب و روز را میفرستم و چون بخوادم نگاه میدارم. در تفسیر ابن کثیر چند روایت در همین مضمون نقل شده است. نا گفته نماند روایت فوق در جامع الصغیر سیوطی باب لا و در مجمع البحرین نیز نقل شده است. در قاموس میگوید: دهر گاهی از اسماء حسنی شمرده میشود. بگمانم علت این سخن همان حدیث فوق باشد که فکر کرده دهر از نامهای خداوندی است.

دهق؛ ج ۲، ص: ۳۶۴

دهق: پر کردن. «إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا. حِدَائِقَ وَأَعْنَابًا. وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا. وَكَأَسَاءَ دِهَاقًا» نباء: ۳۱-۳۴ دهق چنانکه طبرسی و راغب گفته بمعنی پر کردن است «دهق الكأس دهقا: ملاءها» دهاق در آیه شریفه ظاهرا مصدر بمعنای مفعول است یعنی کاسه پر شده و بقول قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۵

بعضی پیمانۀ مالا مال. در نهج البلاغه خطبه ۸۱ آمده «انشأه فی ظلمات الارحام ... نطفه دهاقا» محمد عبده آنرا ریخته معنی کرده و گفته: گاهی دهاق در اینجا به (پر شده) تفسیر میشود یعنی نطفه‌ایکه از سلولهای زنده پر شده است. در نهایت آنرا بشدت ریخته شده گفته است که با جهنده موافق میشود، دهق بمعنی ریختن و خالی کردن نیز آمده. این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

دهم؛ ج ۲، ص: ۳۶۵

دهم: «وَلَمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ ... وَمَنْ دُونَهُمَا جَنَّاتٍ ... مُدْهَامَاتٍ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبِينَ» رحمن: ۶۴ مُدْهَامَاتٍ تنبیه مدهامه است و اصل آن از دهمه بمعنی سیاهی است گویند «ادهام الزرع» یعنی کشت سیاه شد و چون خضروات برسند رنگ آنها سیاهی میزند و سیاه می‌نماید این کلمه در قرآن وصف جَنَّتَانِ در آیه سابق است و معنی چنین میشود: نزدیک آندو بهشت و یا پائین تر از آندو، دو بهشت دیگری هست که از انبوهی درختان سیاه می‌نماید، این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است و ليله دهماء بمعنی شب تاریک است.

دهن؛ ج ۲، ص: ۳۶۵

دهن: روغن. «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصَبِغٍ لِلآكِلِينَ» مؤمنون: ۲۰ شجره معطوف است به «جَنَّتَاتٍ» در آیه سابق و مراد از آن درخت زیتون است. «تَنْبُتُ» بضم اول و فتح آن از باب افعال و نصر ینصر هر دو خوانده شده است، صبغ بمعنی خورش است یعنی بوسیله آب باران درختی بوجود آورده که در طور سینا میروید و روغن و برای خوردندگان خورش میرویند و آن اشاره باستفاده گوناگون از روغن زیتون است. «فَلَا تَطْعِ الْمُكَذِّبِينَ وَدُّوا لَوْ تَدَّهْنُ فَيَدْهِنُونَ» قلم: ۹ ادهان در اصل مثل تدهین بمعنی روغن مالی کردن است ولی از آن مدارا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۶

و نرمی اراده میشود (راغب) یعنی تکذیب کنندگان را اطاعت مکن که آرزو دارند نرمی کنی و نرمی کنند و آنها در تکذیبشان و در دشمنی خدا و رسول باشند ولی با تو خوش باشند و تو هم با آنها خوش باشی تو روغن مالی کنی و آنها روغن مالی کنند و حق

نا دیده گرفته شود. «فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ» رحمن: ۳۷ وردهٔ واحد ورد و آن بمعنی مطلق گل است طبرسی فرموده: اسب ورد آنست که رنگش سفید مایل بسرخ یا زردی باشد و گفته شده گل و آن هر چند مختلف است ولی اغلب سرخ رنگ میباشد. دهان بر وزن کتاب معنای اولی آن بنا بر آنچه صحاح و قاموس و اقرب گفته، چرم سرخ است در مجمع و مصباح آنرا جمع دهن بمعنی روغن دانسته است و نیز بمعنی ته ماندهٔ روغن جوشان آمده است. نا گفته نماند بنظر میاید که مراد از ورده گل سرخ و از دهان ته ماندهٔ روغن جوشان باشد و آسمان در اثر شکافته شدن و تخلیهٔ نیروها سرخ و مانند ته ماندهٔ روغن، داغ باشد. در آیات دیگر آمده «يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ» معارج: ۸ مهل بمعنی مس یا آهن گداخته و مذاب و ته ماندهٔ روغن جوشان و غیره آمده است. «أَفِيهِذَا الْحَدِيثِ أَتَمَّ مُدْهِنُونَ» واقعه: ۸۱ مُدْهِنُونَ بنظر میاید بمعنی بی اعتنایان است که بی اعتنائی نوعی از نرمی و روغن مالی و جدی نگرفتن است یعنی آیا باین قرآن بی اعتنائید و آنرا جدی تلقی نمیکنید؟ چنانکه تفسیر جلالین آنرا «متهاونون» گفته است.

دهی: ج ۲، ص: ۳۶۶

دهی: «بَلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ أَذْهَبِي وَ أَمْرٌ» قمر: ۴۶ داهیه بمعنی امر عظیم و امر نا پسند است طبرسی فرماید: داهیه بلائی است که آن را چاره‌ای نباشد یعنی: بلکه قیامت وعدگاه آنهاست
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۷
و آن بلیهٔ بزرگتر و تلخ تر است. این کلمه یکبار در قرآن آمده است.

داود: ج ۲، ص: ۳۶۷

اشاره

داود: علیه السلام از انبیاء بنی - اسرائیل، پدر سلیمان، نام مبارکش شانزده بار در کلام الله مجید ذکر شده است. و کتابی داشته بنام زبور «وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا» نساء: ۱۶۳ «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» انبیاء: ۱۰۵ با ملاحظهٔ این دو آیه میدانیم که زبور کتاب بوده است. احوال او در قرآن مجید بشرح زیر است. ۱- او در جوانی از لشکریان طالوت بود و در میدان جنگ فرمانده دشمن را که جالوت نام داشت بکشت. خدا باو پادشاهی و حکمت داد و از آنچه میخواست بوی تعلیم کرد «فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَ عَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ» بقره: ۲۵۱. ۲- بهنگام ذکر خدا کوهها و پرندگان با او هم آواز میشدند که در «اوب» گذشت و خدا آهن را بر او نرم کرد و دستور داد که از آهن زره‌های وسیع بسازد و حلقهٔ زره را با اندازه و یک شکل گرداند و عمل صالح بکند که خدا بعمل مردم آگاه است. «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَ أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ. أَنْ اِعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَ اِعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» سباء: ۱۰.۳- خدا او را در حکومت و قضاوت در زمین خلیفه و جانشین خویش کرد که در «خلف» گذشت و دستور داد که در میان مردم بحق قضاوت کند و تابع هوای نفس نشود. «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَ لَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ» ... ص: ۲۶.۴- او بنده خدا و در بندگی خدا و حکومت و علم و جنگ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۸

نیرومند بود و بخدا بیشتر متوجه میشد و بدر گاهش می نالید، خدا کوهها و پرندگان را مسخر کرد که در تسبیح با او هم آواز شوند و پادشاهی او را محکم گردانید و باو حکمت و فصل خطاب عطا نمود. «وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ. إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ

يُسَبِّحُنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ. وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَهُ أَوَابٌ. وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَلَ الْخِطَابِ» ص ۱۷-۲۰.۵- خداوند کتابی بنام زبور باو داده بود که در ابتدا نقل کردیم ۶- کفار بنی اسرائیل بزبان او و عیسی بن مریم لعنت شدند که نافرمانی کرده و طغیان میورزیدند «لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ» مائده: ۷۸.۷- او از افضل انبیاء بود و صاحب کتاب بود «وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا» اسراء: ۵۵.۸- دو واقعه در قرآن مجید یکی در باره او و سلیمان، دیگری در باره خود او آمده که ذیلا بررسی میکنیم. ۱- «وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفِثَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ. فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحُونَ وَ الطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ وَعَلَّمْنَاهُ صِنْعَهُ لِيُوسِلَ لَكُمْ لِتَحْصِنَ لَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ» (انبیاء: ۷۸-۸۰). نفس بقول طبرسی آنست که گوسفند و شتر در شب وارد زرعی شوند و در آن بدون چوپان بچرند، که گوسفندان گروهی شب هنگام در زرع دیگران چریدند. از آیه شریفه بدست میاید که این قضاوت در یک واقعه بوده و المیزان احتمال داده که سلیمان بحکم مشاور داود وارد قضاوت میشده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۹

و گر نه حکم از آن داود بود و شاید مشاوره از آنجهت بود که زمینه خلافت و جانشینی سلیمان فراهم گردد و از فقیه از جمیل بن دراج از زراره از حضرت باقر علیه السلام نقل کرده که فرمود: ... هر دو حکم نکردند بلکه مناظره و تبادل نظر میکردند که سلیمان آنرا فهمید. در روایات شیعه و اهل سنت آمده که داود حکم کرد گوسفندان از آن صاحب زرع باشد ولی سلیمان حکم کرد که خسارت در آنسال از شیر و پشم و نتاج گوسفندان پرداخت گردد. نگارنده فکر میکنم که هر دو در باره حکم مشاوره میکرده و داود رأی داده که گوسفندان یا بعضی از آنها در عوض خسارت داده شوند ولی سلیمان رأی داده که از منافع آنها مستهلک گردد و داود نیز رأی او را پسندیده و حکم کرده است. و صلاح در این بوده که حکم مطابق رأی سلیمان باشد زیرا در آنصورت هم صاحب زرع خسارت خویش را میگرفت و هم گوسفندان در دست صاحبان خود می ماندند. در تفسیر صافی و المیزان از تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام نقل شده که خلاصه آن چنین است حکم داود نیز مثل سلیمان بود و فقط خواست به بنی اسرائیل بفهماند که سلیمان وصی و جانشین اوست و در حکم اختلاف نکردند و اگر اختلاف میکردند میفرمود: «وَكُنَّا لِحُكْمِهِمَا شَاهِدِينَ». از روایت بدست میاید که معنی آیه آنست: داود و سلیمان در باره حرث حکم میکردند و داود حکم را میدانست. خداوند آنرا بسلیمان نیز فهماند تا بنی اسرائیل بدانند که او وصی داود است. واقعه دوم «وَهَلْ آتَاكَ نَبَأُ الْخَضَمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغِي بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطَبْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۰

إِنَّ هَذَا أَحْيَى لَهُ تَسْعٌ وَتَسْعُونَ نَعْجَةً وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفُلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ. قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْتِكَ إِلَيَّ يَاجِبِهِ وَ إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لِيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَ خَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ. يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ «... ص: ۲۱-۲۶. یعنی: آیا خبر و داستان خصومت که اهل دعوی بر غرغه داود بالا رفتند بتو رسیده است؟ چون بر داود وارد شدند از ایشان بترسید، گفتند: مترس دو صاحب دعواست که بعضی از ما بر بعضی تجاوز کرده میان ما حکم کن و جور مکن و ما را براه راست رهبری کن. این برادر من است نود و نه میش دارد، من فقط یک میش دارم میگوید، آنرا بمن ده و کفیلم گردان و در گفتار بر من غلبه کرده. داود گفت: حقا که در خواستن میش تو که بر میشهای خود ضمیمه کند با تو ستم کرده است و بسیاری از شریکان بهمديگر ستم میکنند مگر آنانکه ایمان آورده و اعمال صالحه انجام داده‌اند و آنها کم‌اند، داود بدانست که امتحانش کرده‌ایم، از پروردگار خویش آرمزش خواست. و بر کوع افتاد و بر گشت. این حادثه را بر او بخشیدیم و برای او نزد ما تقرب و باز

گشت خوبی هست. ای داود ما تو را در زمین جانشین کردیم میان مردم بحق داوری کن. از این آیات چند مطلب بدست میاید. ۱- اهل محاصمه دو نفر بوده‌اند ولی چند نفر نیز با آنها آمده‌اند زیرا «تَسَوَّرُوا» و «دَخَلُوا» جمع‌اند و هیچ مانعی ندارد که آنها چند نفر را همراه آورده باشند. ۲- اهل دعوی بر غرفه داود بالا رفته و از محل معمولی وارد نشده‌اند و داود از آن‌وضع بهراس قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۱

افتاده است. میشود گفت که دربانان اجازه ورود نداده‌اند و یا موقع ورود دیگران بمحضر او نبوده و در بسته بود و اهل دعوی چاره‌ای نداشته‌اند جز آنکه از دیوار بالا بروند و اگر محراب بمعنی معبد باشد، این احتمال قوی میشود که وقت عبادت و مناجات داود بوده نه وقت پذیرائی. در قصص قرآن نوشته محمد احمد جاد المولی ترجمه آقای سید محمد باقر موسوی در جمله «تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ» دو احتمال داده یکی آنکه از دیوار بالا رفتند و دیگری آنکه در اطرف داود چون دیوار حلقه زدند یعنی حلقه زدند گوئی در اطراف داود در محراب دیواری تشکیل داده‌اند. در این صورت ترس داود ظاهرا از بی موقع وارد شدن آنهاست. ۳- ظاهر آنستکه اهل دعوی مردم عادی بوده‌اند نه ملک یکی از بزرگان فرماید: اکثر مفسران پیروی از روایات گفته‌اند اهل دعوی که بر داود وارد شدند چند نفر ملک بوده‌اند خدا آنها را فرستاد و خواست داود را امتحان کند ... بعد فرموده: خصوصیات قصه مثل بالا رفتن بر دیوار و ورود غیر عادی که او را ترساندند، و کذا توجه داود که این امتحان خدائی است نه قضیه عادی و سپس فرمود: میان مردم بحق داوری کن و پیرو هوای نفس مباش و ظهورش در آنست که خدا امتحانش کرده تا او را در خلافت و قضاوت محکم و متوجه کند. همه اینها مؤیداند که وارد شدگان ملک بوده و بصورت بشر در آمده‌اند، علی هذا قصه تمثیل است که چند نفر ملک در صورت اهل دعوی ممثیل شده و قضاوت خواسته‌اند و حکم داود که گفت: «لَقَدْ ظَلَمَكَ» ... اگر حکم منجز باشد حکمی است در ظرف تمثیل مثل آنکه آنها را در خواب دیده و آن حکم را کرده است و معلوم است که در ظرف تمثیل تکلیف نیست مانند عالم رؤیا، تکلیف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۲

فقط در عالم شهود و ماده است و در عالم شهود واقعه‌ای اتفاق نیفتاده و نه در آن اهل خصومت و میش و میشها بوده است. آنگاه خطای داود را مثل خطای آدم در بهشت قبل از آمدن زمان تکلیف دانسته است. ناگفته نماند در جواب این مطلب میشود گفت: چرا ملک‌ها آنطور وارد شده و پیامبر خدا را ترسانده‌اند؟! و چرا قضیه میش و میشها را جعل کرده‌اند در حالیکه واقعیت نداشته آیا آن یک دروغ حسابی نبود؟! آیا خدا نمیتوانست آنحضرت را با وضع دیگری که در نظر شنونده طبیعی باشد امتحان کند؟! اگر روایات متواتر و قطعی داشته باشیم که اهل دعوی ملک بوده‌اند ناچار قبول میکنیم و گر نه حمل بر معنای عادی از هر چیز بهتر است و روایات متواتر از کجا میتوان یافت در تفسیر برهان فقط دو روایت در این باره آمده است آنهم لازم است در اسنادش دقت و تحقیق شود. وانگهی مطلب را مثل قضیه آدم دانستن و بخواب تشبیه کردن و نظیر قضاوت در خواب دانستن و ... بنظر نگارنده بسیار ضعیف است و قضیه را از مسیر اصلی منحرف میکنند. و ظاهر آیات با آن سازگار نیست و همان نیکوست که آیات را در ظهور اولی بگذاریم که قبلا گفته شد. ۴- اشکال مسئله در آن است که حضرت داود بی آنکه بسخن مدعی علیه گوش بدهد و از او توضیح بخواهد و یا از مدعی شاهد بطلبد فوری قضاوت کرده و گفته «لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسْؤَالٍ نَعَجَبْتَكَ إِلَيَّ يَا جَاهٍ» و چون پیامبران معصوم‌اند چنین کاری از داود سر نمی‌زد پس آنها ملک بوده و قضاوت امتحانی و در عالم تمثیل ملک بوده است. ولی اینکه حضرت داود در سخن گفتن بدون تحقیق از مدعی علیه و طلب شهود از مدعی، عجله کرد حتمی است و بدنبال آن استغفار

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۳

کرد و رکوع نمود و بخدا برگشت و دانست که این واقعه و سخن گفتن بصورت امتحان در آمد در اینها نیز نباید تردید کرد. اما آیات نمیگویند که او قضاوت ناحق کرد و اهل دعوی پس از قضاوت او براه خود رفتند بلکه فقط گفت: برادرت با تو ستم کرده

است و شاید بعد از گفتن این سخن که در حال تأثر گفته فوراً متوجه شده و استغفار کرده و آنوقت شروع بتحقیق نموده و قضاوت بحق کرده است. و دانسته که آن عجله یک امتحانی بود که پیش آمد و فوراً آنرا با استغفار جبران نموده است این عجله در سخن گفتن چندان مهم نیست مخصوصاً آنگاه که امتحان خدائی در بین بوده باشد نظیر این کار را در حالات حضرت موسی علیه السلام در قرآن کریم میخوانیم: «وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا. قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَابِحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّوْنِي وَكَادُوا يَقْتُلُونِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ. قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» اعراف: ۱۵۰-۱۵۱ آیه صریح است در اینکه موسی از موی سر برادرش گرفت و او را بسوی خود میکشید بگمان اینکه در کار خویش کوتاهی کرده تا جریان گوساله پیش آمده است چنانکه در سوره طه آمده که به هارون گفت: «چه چیز تو را مانع شد آنگاه که دیدی گمراه شدند از من پیروی کنی آیا مخالفت فرمان من کردی؟ هارون گفت ... ترسیدم که بگوئی میان بنی اسرائیل اختلاف افکندی و قول مرا رعایت نمودی» در آیه فوق نیز گفت: پسر مادرم قوم مرا ضعیف کردند و نزدیک بود بکشند مرا در ردیف ستمگران قرار مده. موسی پس از شنیدن عذر هارون گفت: پروردگارا مرا و برادرم را ببخش و برحمت خویش

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۴

داخل کن تو ارحم الراحمینی. موضوع استغفار نشان میدهد که عجله‌ای در کار بوده و موسی متوجه شده که نمی‌بایست عجله نماید لذا آنرا جبران کرده است در المیزان ذیل این آیه فرموده: ظاهر سیاق آیه و آنچه در سوره طه است نشان میدهد که موسی بر هارون نیز خشم گرفته بگمان آنکه در جریان گوساله و منع بنی اسرائیل و در این فکر که مقاومت صلاح نیست کوتاهی کرده است. این مقدار اختلاف سلیقه و کار میان دو پیغمبر معصوم دلیلی بر منع آن نیست عصمت فقط در احکام خدائی است نه در سلیقه‌ها و راههای زندگی. هکذا گرفتن موسی موی سر هارون را ... تأدیب در امر ارشادی است نه عقوبت در امر مولوی هر چند حق با هارون بود و لذا چون هارون مطلب را گفت موسی او را معذور داشت و گفت «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِأَخِي الخ». نگارنده گوید: چه مانعی دارد جریان داود را نیز مانند جریان موسی بدانیم که عجله در سخن گفتن کرد بعد استغفار نمود. بعید نیست که گفته شود عجله داود در اثر فزعی بود که از ورود خصم پیش آمده و گر نه عجله نمیکرد و شاید در نقل «فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ» خدا خواسته است علت عجله داود را روشن فرماید و اینگونه استغفارها در کلمات انبیاء عظام یافت میشود در حالات حضرت ابراهیم علیه السلام آمده «وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ» شعراء: ۸۲.

توجه؛ ج ۲، ص: ۳۷۴

طبرسی در مجمع میگوید: گفته‌اند داود بسیار نماز میخواند گفت: خدایا ابراهیم را بر من فضیلت داده و او را خلیل خویش گرفته‌ای هکذا موسی را که با او سخن گفته‌ای، ندا آمد ما آنها را امتحان کرده‌ایم بچیزیکه تو را امتحان ننمودیم اگر بخواهی امتحانت کنم گفت امتحانم فرما. داود روزی قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۵

در محراب خود بود که کبوتری در آن افتاد، داود خواست آنرا بگیرد، پرید بروزنه محراب، داود در دنبال آن بروزنه رفت، از آنجا نگاه کرد دید زن اوریا پسر حیان غسل میکند باو عشق ورزید خواست تزویجش کند، اوریا را بدنال بعضی از لشگریان فرستاد و گفت که در پیش تابوت سکینه باشد. اوریا کشته شد و چون عده وفات منقضی گردید داود زن او را گرفت و با او هم بستر شد و از او سلیمان دنیا آمد. داود روزی در محراب مشغول خواندن ذکر بود دید دو نفر وارد شدند و طرح دعوی می‌ش و میشها را کردند داود گفت: او با تو ستم کرده است ... یکی از آندو بدیگری نگاه کرد و خندید داود بدانست که آندو ملک‌اند و خدا

بشکل دو خصم فرستاده تا در باره گناهش مغلوبش کنند داود توبه کرد و آنقدر گریست که از اشک چشمش علف روئید. نگارنده گوید: بنظر میاید منظور از این جریان آن بود که: داود تو با اینهمه زنها که داری چرا زن اوریا را هم گرفتی و او را بکشتن دادی؟! میشها بجای زنان داود و میش بجای زن اوریاست. طبرسی پس از نقل این قضیه فرموده: این سخن بی شک فاسد و ناصحیح است این عمل بر خلاف عدالت است چطور رواست پیامبران خدا که امانت وحی و سفراء خدا بین خلق و خدایند در صفت کسی باشند که، شهادتش مورد قبول نیست و در وصفی باشند که شنیدنش تنفر آور است انبیاء الله از آن پاک‌اند از امیر المؤمنین علیه السلام روایت شده که فرمود: اگر مردی پیش من آید و بگوید: داود زن اوریا را بزنی گرفت. او را دو حدّ خواهم زد یکی حدّ برای نبوت که به پیامبر خدا چنین نسبت داده و دیگری حدّ برای اسلام. ناگفته نماند اصل افسانه در تورات است و در کتاب دوم قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۶

سموئیل باب یازدهم و دوازدهم این افسانه بقدری شرم آور نقل شده که سبب حیرت هر بیننده است یا للعجب نویسنده تورات به پیامبران خدا با چه نظری مینگریسته است. آنچه در تورات آمده کار یکنفر ستمگر عیاش است. نه کار یک پیغمبر، در بند ۴ و ۵ باب یازدهم آن کتاب میگوید: داود بمحض دیدن زن اوریا کسانى فرستاد او را گرفته و آوردند، داود بلا فاصله با او همبستر شد و زن حامله گردید و حمل خود را باطلاع داود رسانید. (العیاذ بالله). ها کس امریکائی در قاموس خود ذیل کلمه داود میگوید: بگناهان قبیح افتاد مثل دیگران در آن زمان زنان متعدّد میداشت ... گناهان او در ماجرای اوریا و بت شعب بسیار قوی بود. رجوع شود بکلمه «تورات» در این کتاب. راستی اگر قرآن مجید نبود قدس و پاکی پیامبران را از کجا بدست میاوردیم. قرآن حامی پیامبران خدا و حافظ نام پاک و عمل پاک آنهاست اول این فصل را مطالعه کنید آنگاه فرق قرآن و تورات را بنظر آورید گر چه این مقایسه از ساحت قرآن بدور است بین تفاوت ره ... در صافی بعد از نقل حدیث علی علیه السلام در باره دو حدّ زدن میگوید: روایت شده که آنحضرت فرمود: هر که حدیث داود را آنطور که داستانسرایان میگویند، بگوید صد و شصت تازیانه باو خواهم زد. مجلسی رحمه الله در بحار ج ۱۴ ص ۲۹ طبع جدید از زید شحّام از امام صادق علیه السلام نقل میکند که فرمود: اگر کسی را بگیرم که میگوید داود دست خود را بر آن زن نهاد، او را دو حدّ میزنم یکی برای تهمت پیامبر خدا و دیگری برای نسبتیکه باو داده. سپس فرموده اهل سنت نظیر این سخن را از امیر المؤمنین علیه السلام نقل کرده‌اند.

دور: ج ۲، ص: ۳۷۶

دور: گردش. در اقرب الموارد میگوید: دور بمعنی حرکت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۷

و بر گشتن شیء بجای اولی است «يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ» احزاب: ۱۹ یعنی سوی تو مینگرند دیدگانشان همیگردد مانند کسیکه از مرگ بیهوش شده است «تِجَارَةٌ تِجَارَةٌ تَدِيرُوهَا بَيْنَكُمْ» بقره: ۲۸۲ داد و ستد حاضری که میان خود میگردانید. دار: بمعنی خانه است راغب در وجه آن گوید: خانه را بدان اعتبار دار گفته‌اند که دیوار آن گردیده تا باول آن رسیده است «فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ» ... قصص: ۸۱ یعنی او و خانه‌اش را بزمین فرو بردیم. دار گاهی بمعنی شهر آمده است و شاید آیه «فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ» ... هود: ۶۵ بمعنی شهر باشد یعنی در شهر خویش سه روز متمتع شوید. جمع دار در قرآن مجید دیار آمده است «وَأَوْرَثْنَاكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ» احزاب: ۲۷ از بهشت به دار السلام* و دار المؤمنین و از جهنم به دار البوار و از آخرت بنام دار [الدار] الآخرة* و دار الخلد و دار القرار. تعبیر شده است. ولی دار الدنیا در قرآن مجید بکار نرفته. دیار: بمعنی ساکن دار است راغب گوید: مبالغه نیست و گر نه گفته میشد دوار «رَبِّ لَأْتَدْرُ عَلَى الْمَأْرُضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دِيَارًا» نوح: ۲۶ طبرسی گوید: دیار بر وزن فاعال از دوران و اصل آن دیوار است و او بیاء قلب شده و ادغام گردیده است و آنگاه دیار را بمعنی

نازل دار گفته است یعنی: خدای من در روی این زمین احدی را که ساکن خانه باشد زنده مگذارد. دائره: بمعنی گردنده است و مراد از آن اغلب حادثه و بلائی است که در دنیا می‌گردد و بانسان میرسد جمع آن در قرآن دوائر است «وَيَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ» ... توبه: ۹۸ حوادث ناگوار را بشما انتظار میکشد بر آنهاست حادثه بد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۸

«فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ» ... مائده: ۵۲. طبرسی فرموده مراد از دائره در آیه دولت و اقتدار و حکومت است که در دنیا می‌گردد و از قومی بقومی منتقل میشود یعنی مریض القلب‌ها در دوستی دشمنان اسلام شتاب میکنند و میگویند از آن بیم داریم که بما دائره‌ای برسد و حکومت بدست دشمنان اسلام بیافتد که محتاج بکمک آنها شویم. و یا بر ما بلائی روی آورد که در رفع آن بکفار نیازمند گردیم.

دول: ج ۲، ص: ۳۷۸

دول: گردیدن. در اقرب آمده «دال الایام دولة: دارت» یعنی ایام گردش کرد «وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نَدَاوُلُهَا بَيْنَ النَّاسِ» آل عمران: ۱۴۰ یعنی آن ایام را میان مردم می‌گردانیم گاهی بقومی و گاهی بقوم دیگری میدهیم. «كُنْ لَا يَكُونُ دَوْلَةً بَيْنَ الْأَعْيَاءِ مِنْكُمْ» حشر: ۷ طبرسی در ذیل آیه اول میگوید: دولة بضم دال و فتح آن دو لغت است و گفته شده بضم دال در مال و بفتح آن در جنگ استعمال میشود. راغب بعکس گفته است و نیز گفته گویند دولة بفتح دال همان شیء است که میان مردم می‌گردد و بضم دال مصدر است. طبرسی و زمخشری دولة را در آیه اسم گرفته‌اند یعنی فیء را این طور تقسیم میکنیم تا آن مالی نباشد که میان توانگران شما دست بدست شود و بفقراء و نیازمندان چیزی نرسد بیضاوی نیز اسم گرفته و ایضا زمخشری و بیضاوی احتمال داده‌اند که مصدر باشد. از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن آمده است.

دوم: ج ۲، ص: ۳۷۸

دوم: دوام بمعنی ثبوت و امتداد است چنانکه در اقرب آمده، در صحاح و مفردات گوید: اصل دوام بمعنی سکون و آرامی است گویند «دام الشیء و دام الماء» یعنی شیء آرام شد و آب ایستاد در حدیث آمده «نهی ان یبول» قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۹

الانسان فی الماء الدائم» یعنی نهی شده انسان در آب ایستاده بول کند. و گویند «ادمت القدر و دوّمتها» یعنی با ریختن آب غلیان دیک را آرام کردم. راغب گوید از همین است که گوئیم «دام الشیء» یعنی زمان بر آن ممتد و زیاد شد. «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا» مریم: ۳۱ نماز و زکوة را تا زنده‌ام بر من توصیه کرد. «قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَن نَدْخُلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا» مائده: ۲۴ «مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكْلُهَا دَائِمٌ» رعد: ۳۵.

دون: ج ۲، ص: ۳۷۹

دون: غیر. حقیر. ناقص از دیگری و بمعنی پائین، فوق، جلو، عقب نیز بکار رفته است. «وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» بقره: ۱۰۷ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونِ ذَلِكَ» نساء: ۴۸ در آیه اول بمعنی غیر است و در آیه دوم شاید بمعنی غیر و یا بمعنی حقیر و پائین باشد یعنی: پائین از شرک و یا غیر از شرک را می‌بخشد. «وَأَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا» جن: ۱۱ دون در این آیه میشود بمعنی غیر و یا بمعنی پائین و پست باشد یعنی بعضی از ما صالح و بعضی غیر او و پائین از او اند فرقه‌های مختلف هستیم. «فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا» مریم: ۱۷ «وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ آهْرَآئِينَ تَدُودَانَ» قصص: ۲۳ «وَمِنْ دُونِهِمَا جَبَّتَانِ»

رحمن: ۶۲. ممکن است مراد از «دُونِهِمَا» معنای پائین در رتبه باشد یعنی دو بهشت دیگر که از حیث وضع پائین تر از آندو است. در صحاح دون بمعنی قرب آمده است و میشود گفت که در آیه بمعنی قرب است یعنی نزدیک آندو، دو بهشت دیگری هست.

دین: ج ۲، ص: ۳۷۹

دین: بفتح اول قرض. «مَنْ بَعِدَ وَصِيَّتَهُ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينَ» ... نساء: ۱۱ «إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدِينٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸۰

إِلَىٰ أَحَدٍ مِّنْكُمْ فَكَتُبُوهُ» ... بقره: ۲۸۲. طبرسی فرموده تداین بمعنی قرض دادن و قرض گرفتن است یعنی: چون بیکدیگر قرض دادید و گرفتید آنرا بنویسید و گوید: گفته‌اند کلمه دین بعد از تَدَايَيْتُمْ برای تاکید است و یا چون تَدَايَيْتُمْ بمعنی مجازات نیز آمده (از دین بکسر اول) کلمه دین برای معین کردن معنی است یعنی مراد قرض دادن و گرفتن است نه مجازات. دین: بکسر اول جزا. طاعت. این دو معنی از جمله معنای دین است که در صحاح و قاموس و مجمع و مفردات نقل شده و در مجمع از امام باقر علیه السلام روایت کرده که دین بمعنی حساب است «مَالِكُكَ يَوْمَ الدِّينِ» یعنی صاحب روز حساب است. در قاموس دین را محاسب و جزا دهنده گفته است. راغب میگوید: شریعت را باعتبار طاعت و فرمانبری دین گویند و آن مانند ملت و طریقه است لیکن انقیاد و طاعت در آن ملحوظ میباشد. طبرسی در ذیل آیه ۱۹ آل- عمران میگوید: طاعت و انقیاد را دین گفته‌اند زیرا که طاعت برای جزاست (یعنی خداوند بطاعت پاداش خواهد داد) قول طبرسی در وجه تسمیه از قول راغب بهتر است. علی هذا شریعت را از آنچه دین گفته‌اند که در آن طاعت و پاداش هست. ناگفته نماند این کلمه در قرآن مجید بمعنی جزا و شریعت و طاعت آمده است و از آن ملت نیز تعبیر شده است مثلاً در آیه «قُلْ إِنِّي هِدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» انعام: ۱۶۱ بشریعت اسلام دین و ملت هر دو گفته شده است. همچنین است آیه ... «وَمَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ» حج: ۷۸. جاهائیکه «دین» بمعنی جزا آمده مثل «مَالِكُكَ يَوْمَ الدِّينِ» فاتحه: ۴ «أِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸۱

أَإِنَّا لَمَدِينُونَ» صفات: ۵۳ «فَلَوْ لَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» واقعه: ۸۷ «وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَهِي يَوْمَ الدِّينِ» حجر: ۳۵ «إِنَّمَا تَوْعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ» ذاریات: ۶ در اینگونه موارد میتوان دین را بمعنی حساب نیز دانست و آن با جزا متقارب است. و مواردیکه دین بمعنی قانون و شریعت است مثل «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» بقره: ۲۵۶ «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ» توبه: ۳۳. و جاهائیکه بمعنی طاعت و بندگی آمده مثل «دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» یونس: ۲۲- عنكبوت: ۶۵- لقمان: ۳۲ «أَمْرٌ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ» زمر: ۱۱ دین در اینگونه موارد بمعنی اطاعت و بندگی است و آیه اخیر در این معنی کاملاً روشن است و کلمه أَعْبُدَ قرینه آن میباشد. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» آل عمران: ۱۹ منظور از آیه چنانکه گفته‌اند فقط دین اسلام نیست بلکه تمام ادیانی است که بوسیله پیامبران عرضه شده یعنی همه ادیان یکی است و یک سخن گفته‌اند و آن تسلیم شدن بحق و خداست و اختلاف مختصری که ادیان داشته‌اند در اثر اختلاف زمان و اختلاف رشد و استعداد بشر است و گر نه همه تسلیم بحق را گفته‌اند. فرق میان دین و شریعت در «شرع» دیده شود. «مَا كَانَ لِأَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ ...» یوسف: ۷۶ یعنی یوسف نمی‌توانست در قانون پادشاه مصر برادر خویش را بگیرد و پیش خود نگاه دارد. و الحمد لله و هو خیر ختام.

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

جاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار- ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل بیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی

دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-(۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران (۰۳۱۱)۲۳۳۳۰۴۵

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند انشاءالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام: - هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بدان، نگاه می دارد و با حجت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گام‌ها

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

